KULCSÁR KÁLMÁN

A MAI MAGYAR TÁRSADALOM

KOSSUTH

KULCSÁR KÁLMÁN

A mai magyar társadalom

KULCSÁR KÁLMÁN

A mai magyar társadalom

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1980

© Kulcsár Kálmán, 1980

ISBN 963 09 1685 1

(3160)

ELSŐ RÉSZ

Történeti-társadalmi előzmények

Az igazi szociológiai elemzés történeti is. A társadalmi jelenségek, problémák szociológiai megközelítésének jellemzőiben az utolsó évtizedben bekövetkezett változások mára már meggyőzően cáfolják, hogy a szociológia ott kezdődne, ahol a történettudomány abbahagyja a munkát, vagy – ahogyan Alvin Gouldner sok vihart kiváltott könyvében[1] írta – a szociológiai szemléletet az jellemzi, hogy a jelen feszültségeit, problémáit nem magyarázza a múlttal. A múlt kitörölhetetlenül jelen van mai társadalmunkban is. Fő folyamatai, következményei ma is hatnak. Mai jelenségeinek, e jelenségekben mutatkozó feszültségeknek, problémáknak a jó része éppen úgy érthetetlen maradna a múlt vizsgálata nélkül, mint ahogyan az lenne a mában gyökerező tényezőik, összefüggéseik feltárásának elhanyagolásával.

Történelmet azonban mégsem írhatunk szociológia címén és a *mai* magyar társadalom elemzése helyett, így csak röviden foglalhatjuk össze azokat a történeti tendenciákat, sajátosságokat, amelyeket jellemzőnek és mai következményeiben is fontosnak tartunk. Erre vállalkozunk a könyv első fejezetében.[2]

ELSŐ FEJEZET

A „megkésettség" és összefüggései

A MAGYAR TÁRSADALOM ÉS A MODERNIZÁCIÓS FOLYAMAT

A magyar társadalom kutatói – fejlődésünk sajátosságait elemezve – annak néhány legfontosabb vonásában egyetértenek. Egyrészt abban, hogy a magyar történeti fejlődés jellemző fő vonulatának jelentős összefüggései a kelet-közép-európai régió egészére megállapíthatók. Régiónak tehát a legfontosabb vonásokban azonos vagy hasonló utat „követett". Másrészt abban, hogy ezek az összefüggések valamiképpen a polgári átalakulás regionális sajátosságaihoz: *a fejlődés megkésettségéhez* kapcsolódnak. A polgári átalakulás jellemzőit – a kelet-európai feudalizmus eredendően más sajátosságain túlmenően – jórészt a gazdasági fejlődés megkésett volta eredményezte. Ennek összefüggéseit – gondoljunk pl. az ún. második jobbágyság jelenségére és az azt előidéző tényezőkre – a gazdaságtörténeti irodalom sokrétűen elemezte is. A mai magyar társadalom legfontosabb vonásait felvázolni szándékozó munka bevezetőjében aligha indokolt ennek részletezése.

A gazdasági fejlődés megkésettsége azonban nem magyaráz meg mindent. Kétségtelenül elsőrendűen fontos elem lehet egy társadalom történeti útjának alakulásában, de mindent erre a hipotézisére visszavezetni, a közreható tényezők sokaságának egyetlen jelenségre való redukálását jelentené. A „megkésettséget" okozó történeti körülmények nemcsak a gazdasági fejlődés elmaradásában, stagnálásában vagy sajátosságaiban nyilvánulnak meg (még akkor sem, ha ezek a körülmények *egy* meghatározható történeti helyzetre lennének visszavezethetők, ám ezt aligha lehetne állítani). Továbbá, a megkésettség *kö-*

vetkezményei sem csupán gazdasági téren mutatkoznak meg, hanem olyan strukturális hatással járhatnak, amelyek eleve sajátos feltételeket teremthetnek a további fejlődés számára. Összességében tehát a „megkésettség" – attól függően, hogy mikor, milyen történeti helyzetekben, területileg hol következik be – következményeiben kétségtelenül jelent lemaradást (leginkább mérhetően bizonyos gazdasági mutatókban: ipari termelés, infrastruktúra stb.). Ám ez a megkésettség összefüggéseiben egy *más*, az iparosodás, a polgárosodás „klasszikusnak" tekintett nyugat-európai útjától *eltérő* fejlődést is létrehozott.[3] Így azután kérdés persze az is, hogy ez a „klasszikus" út mennyire lehet modell, előrejelzés, vagy éppen mérce a más körülmények között fejlődő társadalmak számára.

Ezek a jelenségek Magyarországon – a későbbiek során is lépten-nyomon láthatóan – sajátos következményekben nyilvánultak meg. A magyar társadalom strukturális sajátosságai pl. eredendően valóban a gazdasági fejlődés megkésettségére vezethetők vissza, de kibontakozásukban olyan társadalomtípust hoztak létre, amely jelentősen *mássá* vált, mint pl. a nyugat-közép-európai társadalmak. A magyar társadalomban éppen ezért az egyes osztályok – igaz történeti helyzetektől függő módon – a „klasszikustól" eltérő szerepet kaphattak. A XVIII. században – az országnak a Habsburg birodalmon belüli bizonyos önállósága védelmében – pl. a magyar köznemesség is elutasította II. József reformtörekvéseit, jóllehet azok a polgári haladást szolgálták, majd egy másik (természetesen más gazdasági és tudati tényezőkkel telített) történeti helyzetben, a XIX. század első felében, az 1848–1849. évet megelőző ún. reformkorban éppen a köznemesség függetlenségi törekvései kaptak társadalmi hátteret a *polgári fejlődés előmozdítására* irányuló akciók révén. Ebben az időszakban a magyar nemesség egyaránt képes volt a társadalmi haladás szolgálatára és a nemzeti megújhodás kibontakoztatására.[4] (Ilyen „funkcióváltozás" éppen ezzel az osztállyal kapcsolatban később is megfigyelhető.)

Tulajdonképpen ilyen történeti körülmények együttes hatását

a magyar társadalomra fogalmazta meg – ha némi pontatlansággal is – Erdei Ferenc a két világháború közötti magyar társadalomról szólva: „A magyar társadalom jellegzetes példája a kívülről kapitalizálódott kelet-európai társadalmaknak, tehát a magyar társadalom fejlődésében is jellegzetesen érvényesül a termelőviszonyok és a társadalomszerkezet sajátságos kettőssége. A magyar társadalom is a kapitalizmus termelőviszonyai szerint szerveződik és rétegződik, ugyanakkor azonban a társadalomstruktúra nem közvetlenül ennek a termelőmódnak a képződménye, hanem a feudalizmusból fennmaradt szerkezeti elemeknek a tovább alakulása. Emellett pedig a magyar társadalomra is jellemző a fáziskülönbség kiegyenlítődésének a folyamata, szóval a polgárosodás, valamint az is, hogy a történeti társadalomszerkezet mellett modern társadalom is épült a modern fejlődésben, a termelés kapitalista viszonyainak megfelelően ... Nem általánosan és egészében polgári társadalom tehát, hanem a kapitalizálódással együtt fejlődött polgári társadalomnak és a kapitalista fejlődésben is fennmaradt rendiségbeli társadalomszerkezetnek az együttese."[5] Mindezek alapján állapítja meg azután Erdei Ferenc a történeti-nemzeti és a modern polgári társadalom együttélését a két világháború közötti Magyarországon.

Nem kívánunk most vitatkozni Erdei Ferenc felfogásában imitt-amott megjelenő, esetenként inkább a kifejezés szintjén, a fogalmak használata terén mutatkozó pontatlanságokkal. A tőkés gazdasági szerkezet és a rendi maradványokat magában foglaló társadalomszerkezet kettőssége valóban probléma. Ennek a jelenségnek a tudata, éspedig mint a magyar gazdasági és társadalomszerkezetben érezhető kettősség, sőt a „nemzeti társadalomban" szinte idegen elemként jelentkező kapitalizmus képlete megtalálható századunk tízes éveinek gazdasági-szociológiai irodalmában is.[6] Az „idegen" kapitalizmus tétele – amelynek *„idegenségtudata"* valószínűleg összefügg a külföldi tőke szerepével a magyar tőkésrendszer kiépülésében, nemkülönben a gazdasági rendszert vállalkozóként és munkásként is hordozó „idegenek" (zsidóság, németség, csehek stb.)

társadalmi súlyának növekedésével – azonban aligha védhető. Végeredményben még Erdei logikájában sem választható el egymástól a „történeti-nemzeti" és a „modern polgári" társadalom. A részelemzések során ugyanis Erdei Ferenc is mindig megállapítja a kettő összefüggését, ahogyan az is nyilvánvaló, hogy még ha a magyar társadalmat „kívülről" érő behatások fontosságát érzékeljük is (bár a külső hatásokat semmiképpen sem értékelhetjük döntőként), a polgári, a tőkés viszonyokat kialakító társadalom mégiscsak ez a „történeti-nemzeti"[2] társadalom volt. Annak feltételei között jelentek meg és fejlődtek ki a tőkés termelés és a modern polgárosodás jelenségei és következményei, sőt annak állama is közreműködött a tőkés viszonyok fejlődésében.

Mindenképpen egy társadalomról lehet szó csupán a magyar polgári társadalom esetében is. Ez ugyan egyes lényeges elemeiben – éppen a sajátos belső adottságok következtében – a „klasszikustól" eltérő utat járt be, és a „kívülről jött" elemek is ebbe a sajátos feltételrendszerbe illeszkedtek be.

Marx a sok lényeges szempontból hasonló oroszországi helyzetet azzal jellemezte, hogy az agrártársadalom épületének „pénzügyi, kereskedelmi, ipari felépítménye, illetve helyesebben homlokzata"[7] alakult ki, természetesen kiáltó gazdasági és társadalmi ellentmondásokkal. Ennek a marxi tételnek, bizonyos tanulságainak a magyarországi viszonyokra való alkalmazásából azután további következtetések is levonhatók. Például: itt – mint Nagy Endre írja – „olyan struktúrák együttlétezését találjuk, amelyek kölcsönösen tagadják egymást: a feudális termelési mód tagadva van a jövő, a monopolkapitalista... jövő felől, következésképpen a társadalom gazdasági és szociális struktúrájában lépten-nyomon ilyen antitetikus együttlétező struktúrákra kell bukkannunk.[8] E helyzet következményei azután sokféle vonatkozásban észlelhetők a magyar társadalom sajátos viszonyaiban. Hadd utaljunk ezúttal csupán napjaink történeti irodalmának ama felfogására, amely egyes társadalmi rétegek esetében a státus és a pozíció kettősségére mutat rá a dualista magyar társadalomban.[9]

Országunk társadalomfejlődési sajátosságai azonban alapvetően mégiscsak *gazdaságfejlődési sajátosságból* adódnak: a feudális termelési mód egy részének fennmaradásából, a megkésett – és ezzel összefüggően sajátos – iparosodásból, a mezőgazdasági termelés technikai modernizációjának elmaradásából (az ehhez is fűződő konzervativizmusból)[10] stb. Így keletkezett olyan helyzet, amelyet Marx mint „öröklött nyomorúságot" emleget a XIX. század második felének Németországával kapcsolatban (amely megállapítás a korabeli Magyarországra még inkább érvényes), azaz: „ősi, elavult termelési módok és a velük járó anakronisztikus társadalmi és politikai viszonyok tovább tengetik létüket".[11]

A gazdasági és társadalmi viszonyok folyamatos egymásrahatásából, egymást kondicionáló sajátosságából következően azonban *a társadalomban* – eredetileg főként a gazdaságfejlődés folytán kialakult sajátos jelenségek – *sajátos szituációt is létrehoztak, amely már feltételrendszert jelentett a további gazdasági folyamatok,* így különösképpen az *iparosodás,* a valóban elkésett ipari forradalom számára.

Az elkésettségből önmagából, nemkülönben a XIX. századra kialakult társadalmi struktúrából és feltételekből tehát az ipari forradalom sajátos menete következett. Bár a megkésettség – ahogyan hangsúlyoztuk – önmagában még nem elegendő magyarázat, mégis mindazok a társadalmi struktúrában – a megkésettség következtében is – jelentkező vonások, amelyekre sokan utaltak már a magyar társadalom elemzői közül, összességükben sajátos feltételeket jelentettek fejlődésnek induló társadalmunkban ama folyamat számára, amelyet „modernizálásnak" nevezünk.

A modernizálás vagy „modernizáció" kifejezés tartalma meglehetősen bizonytalan, az irodalom sok jelentéssel használja. R. Levy pl. a modernizáció lényegét az „élő és a holt" energiaforrás egymáshoz viszonyított arányában látja, éspedig minél magasabb az utóbbi aránya, annál „modernebb" a társadalom. Mások komplexebb tartalmat adnak a kifejezésnek. Daniel Lenner pl. az urbanizáció, az írástudás, a tömegközlési

eszközök terjedése, az egy főre eső jövedelem és a politikai részvétel (szavazás) mutatóiban mérte a modernizációt. Karl Deutsch a társadalmi mobilizációban és összetevőiben látta a modernizáció lényegét, abban a „folyamatban, amelyben a régi társadalmi, gazdasági és pszichológiai kötelezettségek főbb szempontjai széttörnek és az emberek a szocializáció és a viselkedés új mintái számára hozzáférhetővé válnak", tényezőit pedig a Lenner által már említett mutatók alakulásában látta. Eisenstadt, aki meglehetősen kritikus a fogalom eddig kialakult tartalmával szemben, e modernizációs folyamat különböző országokban való megjelenésében sajátos összetevőket is lát, és végül is arra a következtetésre jut, hogy „talán a társadalmi mobilizáció és a strukturális differenciáció bizonyos szintje alkotja a modernizáció szükséges feltételét", de csak akkor, ha „a változások folyamatos felszívására képes intézményi szerkezet" is kialakult. Szinte valamennyi polgári kutató *azonosítja* azonban a modernizáció politikai aspektusait a nyugati fejlett tőkésországok politikai rendszerének némely sajátosságával. Ez egészen odáig megy, hogy egyesek a szovjet fejlődést „deformált" modernizációnak nevezik, mert a nyugati mintától eltérő politikai és gazdasági szervezeteken keresztül ment végbe.[12]

A fogalom többféleképpen való meghatározása azonban még inkább felteszi a kérdést: van-e igazi, éspedig történetileg értelmezhető jelentése a modernizációnak (modernizálódási folyamatnak)? Nem kerül-e egy „elméleti kalapba" a XIX. század ipari forradalmának tőkés átalakulása, a XX. század „elmaradást" pótló, sőt a szocialista társadalom felé vezető folyamata, és Ázsia vagy Afrika volt gyarmati országainak mai fejlődése?

Az elméleti aggályok, főként a történetietlen felfogás veszélye éppen úgy indokoltnak tűnnek, mint amennyire bizonytalan a fogalom tartalma.

Miért használjuk a továbbiakban – ismerve és mérlegelve a lehetséges ellenvetéseket – *mégis* a modernizáció fogalmát eb-

ben a munkában, éspedig nemegyszer szinte magyarázó elvként?

Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy a modernizációs folyamat *nem* szinonimája sem a „fejlődésnek", sem az evolúciónak, sem más hasonló fogalmaknak, és felfogásunkban távolról sem implikálja a fejlődés unilineáris jellegének feltételezését. Véleményünk szerint ugyanis a modernizáció tulajdonképpen az „elmaradottság", a „megkésettség" és az ezekkel összefüggő, a nyugati tőkés úttól eltérő társadalmi fejlődés „párhuzamos" fogalma, amely valóságos tartalommal csak ebben az összefüggésben, következésképpen – legtágabban értelmezve is – csak az utolsó száz esztendőre értelmezhető.

A modernizációnak ugyanis ellenpárja a tradíció, éspedig napjainkban olyképpen, hogy már kialakult a társadalom bizonyos gyakorlata, amely – gazdasági, társadalmi hatékonyságában, ezzel összefüggő elemeiben stb. – szinte kikristályosult mintául szolgál (s mint „elvont" minta természetesen nem minden elemében él egyformán minden egyes ún. modernizált társadalomban) a tradicionális kötelékből kilépett vagy kilépő társadalmak számára. Amidőn a ma fejlettnek nevezett tőkésállamokban az ipari forradalom végbement, akkor egyrészt a tradicionális társadalmi kötelékek átalakulása, eltűnése is többé-kevésbé szervesen beépülve ebbe a folyamatba történt meg, másrészt ez a folyamat *maga* hozta létre azokat a jelenségeket, amelyeket a modernizáció ismérveinek tekinthetünk. Ezzel szemben a különböző okokból megkésett és más fejlődési utat bejárt társadalmak viszonyaiban ugyan – régiótól függően – megindult a hagyományos kötelékek bomlása (nálunk erősebben, Romániában, Bulgáriában már gyengébben, az ázsiai–afrikai fejlődő országokban sok helyütt alig), de a modern gazdálkodás, igazgatás, szervezés stb. bizonyos értelemben mint minta már kialakult, viszonyítási alapként is él, ám mindenképpen más történeti helyzetet tükröz, mint az említett fejlett tőkés társadalmakban végbement folyamatok.

Még mindig kérdés azonban, hogy alkalmazhatjuk-e ezt a fogalmat, a kelet–közép-európai szocialista társadalmak esetében

ben. Bár e fogalomhoz sok félreértés tapad, az előbbiekből következően – úgy tűnik – alkalmazható magyarázó elvként. A szocialista társadalomépítésig ugyanis az elmaradást nem sikerült leküzdeni, a „más" fejlődés következményei éltek, s szinte közhely, hogy a szocialista forradalom és következményei „pótolták" azt, ami a polgári fejlődésből nem volt mellőzhető. Sok szempontból sajátos (főleg osztálytartalmában másként meghatározott), mégis modernizációs folyamat zajlott és zajlik ezekben az országokban is.

Ha tehát kételyektől nem mentesen, és inkább hipotézisszerűen használjuk ezt a fogalmat, akkor egyértelmű, történetileg konkrét tartalommal kell megtöltenünk. Ez a tartalom rendkívül összetett, és tulajdonképpen három szinten fogalmazható meg:

Mindenekelőtt a *társadalom egésze* szintjén, amelybe tartozik a gazdasági szféra és a makrostruktúra is. A gazdasági szférába tartozó elemeit tulajdonképpen csak az ipari forradalom következtében kialakult feltételek kontextusában határozhatjuk meg. (Ez nem azt jelenti, hogy a mezőgazdaságban nincs modernizáció, vagy akár azt sem, hogy *elsősorban* mezőgazdasági termelésre alapozó gazdaság ne járhatna a modernizáció útján. Ám az ipari forradalom, az iparosodás hozott létre egy sor olyan berendezést, technikát stb., amely nélkül pl. a mezőgazdaság modernizálódása elképzelhetetlen lenne.) E feltételek kontextusában *a modern termelés egyik legfontosabb eleme az energiabázis fejlettsége, a modern energiaforrások megteremtése.* Lenin nem véletlenül tulajdonított oly nagy jelentőséget a GOELRO-nak, hiszen az oroszországi elmaradottság felszámolásában a villamosenergia-bázis megteremtésének döntő jelentősége volt.

A gazdaság szférájában a modernizáció második lényeges eleme *a társadalom feltételeinek megfelelő gazdasági szerkezet kialakítása.* Itt nem elsősorban, pontosabban nem csupán iparosításról van szó, és különösen nem a nehézipar (vagy az alapanyagtermelő ipar) mindenáron való fejlesztéséről – amely azonban lehet a modernizáció feltétele bizonyos társadalmak-

ban és történeti helyzetben, pl. a forradalom utáni Oroszországban mindenképpen az volt –, hanem a *történeti értelemben is rendelkezésre álló feltételek kihasználásáról.* A tételt a contrario is igaznak tartjuk, azaz bizonyos értelemben pszeudomodern elemnek tekinthető – és éppen nem modern, hanem ellenkezőleg, éppen irracionális gondolkodást tükröz – a mégoly modern technológiára alapuló nehézipar (alapanyagipar stb.) is, ha a feltételek figyelmen kívül hagyásával fejlesztették ki. És itt a feltételek nem egyszerűen a nyersanyagbázisnak az adott társadalmon belül való meglétét jelentik, hanem a világméretekben megjelenő és változó feltételek kihasználtságát is magukban foglalják, tehát történetiek. Ha azonban történeti feltételek összefüggésében tekinthetünk egy gazdasági struktúrát modernnek vagy elmaradottnak, akkor a modernizált gazdaság következő fontos eleme kettős: egyrészt a termelés *technikai-technológiai szintje* (és még egyszer hangsúlyozzuk, ez nemcsak az iparra koncentráltan értendő), másrészt a *struktúra hajlékonysága,* a változó feltételekhez való alkalmazkodási képessége. S ez természetesen nem csupán irányítási kérdés (bár nem kis mértékben az is), hanem a gazdasági struktúrába beépült tényezők (köztük az érdekelemek is) *adaptációs készsége.*

Végül, a makroméretekben, de még a gazdasági szférában (vagy a gazdasági szférában is) kialakuló elemek közül a *fejlett infrastruktúrát* említjük. A „fejlettség" ugyan ismét bizonytalan fogalom (mérése inkább csak „megegyezésen" alapul), de világos, hogy megfelelő úthálózat, vonat, iskolarendszer, szolgáltatások stb. nélkül modern gazdaság aligha létezhet.

Az infrastruktúra problémája azonban már átvezet a makrotényezők társadalmi csoportjához. Ezek közül a legfontosabb az olyan társadalmi struktúra, amely nem csupán *nem fogja vissza* a gazdasági folyamatok modernizálódását, hanem alapvető érdekviszonyaiból adódóan *képes elősegíteni.*

A feudális nagybirtokrendszert magában foglaló társadalmi struktúra pl. minden modernizációs folyamat akadálya. A társadalmi struktúra azonban sokrétű, sok elemet foglal magában,

így a modernizációs folyamattal kapcsolatban is több következménnyel jár, elősegítve, illetőleg átmenetileg vagy hosszabb távon is akadályozva ezt a folyamatot. A feudális elemeket tartalmazó társadalomszerkezetre épülő politikai struktúra akadályozó szerepe világos. Átmenetileg akadályozó tényező azonban a hagyományos értelemben vett paraszti társadalom kiterjedtebb jelenléte (még az onnan származó munkások tudati viszonyaival is), a túlságos, vagy a társadalom méreteihez képest jelentős regionális különbségek, a hagyományos elemeket tartalmazó életforma egyes következményei (pl. a női munkaerőre vetítve) stb. Ezzel szemben pl. a jól kiépített iskolarendszer, a szociálpolitika bizonyos fejlettsége a modernizációs folyamatnak jelentős elemei.

Tulajdonképpen *a társadalmi struktúra derivátuma,* de más tényezőkből is (gazdasági, történeti stb.) alakított *a társadalom politikai rendszere,* és ezen belül az államszervezet. S itt most nem elsősorban a politikai rendszer ún. demokratikus jellegére gondolunk – amelyet jónéhány nyugati szerző (a kifejezés polgári demokratikus értelmében) szinte conditio sine qua nonként hangsúlyoz, hiszen a társadalmi struktúra átalakítása is a modernizációs folyamat része lehet, adott történeti körülmények között olyan politikai rendszer közbenjöttével, amely természetesen nem felelhet meg az önmagukban is meghatározott történeti viszonyokban gyökerező polgári demokratikus elveknek –, hanem a politikai rendszer és benne az államvezetés, valamint az államrendszer *képességére* gondolunk a gazdasági és társadalmi szférában a modernizációs folyamat elindítására vagy előmozdítására. Ez az irányítás szakszerűségén túl a szervezeti rendszer megújuló- és megújítóképességén múlik, amelyet természetesen nagyon sok tényező befolyásol (éspedig ismét történeti kondicionáltságban). Ezzel is összefügg a tudomány helye a modernizációs folyamatban, nem csupán az ún. műszaki fejlesztési kutatásoké, amelyek kutatási eredményei a nemzetközi csere folyamatában átvehetők, és – megfelelő társadalmi-szervezeti kontextusban – alkalmazhatók is. Itt a tudománynak a társadalomvezetést „támogató" funkciójára gon-

dolunk: pontosabban arra, hogy a korszerű társadalomvezetést – amelynek egyik eleme a tervezés és a döntés komplex következményeivel való számvetés képessége – csak a társadalomtudományi kutatómunka alapozhatja meg. A politikai szervezeti struktúra modernségét tehát a tudományos eredmények fogadásának készsége, a döntési folyamatba való rendszeres beépítése is jelzi.

A modernizáció egyes elemei *a szervezetek szintjén* már az elmondottakból is világosak. Mindenekelőtt *a funkcióra épített* szervezet léte (amelynek struktúráját üzemben a technológiai folyamat, más típusú szervezetben elsősorban a funkció racionális ellátása határozza meg, mindkét esetben érvényesítve azonban a társadalmi környezetből fakadó következményeket). Ilyen a szervezet *adaptációs készsége* az új technikához és a társadalmi környezet változásához egyaránt. Feltétlenül ide sorolható a szakismeret „megfelelő helye" a szervezeten belül. Ez ugyan bizonytalan fogalom, de a szervezet funkciója számára és az egyes szervezeti pozíciók által igényelt alapos szakismeretben konkretizálható. (A „kvázi" szakismeret az azonnali negatív következmények mellett túlszervezettségre is vezet és diszfunkcionális tényező.)

Az *individuum szintjén* meghatározni a modernizálódás tartalmát talán a legkomplikáltabb feladat. A „modernség" ebben az értelemben ugyanis nem csupán tudást, szakismeretet, hanem elsajátított (illetőleg elsajátítható) készségeket, sajátos motivációs tényezőket,[13] attitűdöt jelent, ezek pedig nem kis mértékben az életmód, így áttételesen a társadalom történetileg kialakult sajátosságainak a függvényei. A modernizációs folyamat *szintjei tehát összekapcsolódnak*, egyik szint jelenségei sem érthetők meg ennek az összefüggésnek elhanyagolásával.

A modernizáció problémájának történeti összefüggései Magyarországon (túl azokon az összefüggéseken, amelyekről mint a „megkésettség" és ezzel a mássá fejlődés kapcsán már szóltunk) a XIX. századra vezetnek vissza.

A rendi társadalom egyes lényeges elemeinek továbbélése ugyanis a XIX. század második feléig jelentősen akadályozta

a modern tőkés ipari fejlődést. Igaz ugyan – mint említettük –, hogy a reformkorban éppen a rendi társadalom egyik legjelentősebb rétege, a középnemesség vált a társadalom megváltoztatásának motorjává, sőt még a történelmi alkotmány is, „azzal, hogy fenntartotta a politika nyilvános fórumait, ... fontos feltétele volt a változásnak"[14]. Ám a XIX. század végén, az alapvető feudális intézmények felszámolása után (mint a jobbágyság megszüntetése) is maradt még az ország gazdasági szerkezetében – különösképpen a földbirtokviszonyokban – a jogi szabályozásban (az öröklési jog, a magánjog területén, a mezőgazdasági cselédség viszonyait rendező jogszabályokban stb.), az ország politikai struktúrájában, a műveltségi szintben és az életmódban egyaránt elég sok olyan, a feudális társadalomból tovább élő elem, amelyek felszámolása tobb évtizedig is a politikai viták központjában levő társadalmi feladat maradt. (Némelyik ilyen elem kiküszöbölésére csak a második világháború befejezésével került sor.) Ebben a történeti helyzetben a dzsentrivé váló középnemesség funkcionálisan is differenciálódott. Egyrészt átvéve a modern liberalizmus politikai elveit, a polgári átalakulás menetében továbbra is jelentős szerepet játszhatott, más részében viszont bizonyos romantikus antikapitalista elképzeléseket is hordozva, szembekerült a fejlődéssel és ezzel a modernizációs törekvéssel is. Ebben a szembenállásban – amely a konzervatív eszmekörben is kifejeződött – az adott történelmi helyzet több tényezője is közrehatott. Mindenekelőtt az, hogy már kialakult az „igazi" polgárság, amelynek gazdasági érdekei különböztek a jórészt hagyományos gazdálkodást folytató középbirtokos rétegtől, amelynek földbirtoka folyamatosan került a modern gazdálkodást folytató, gazdaságilag expanzív polgárság kezébe (akár adásvétel, akár bérlet formájában). A földbirtokát elvesztett (vagy bérbeadó) dzsentri közszolgálatba kényszerült, és ott jórészt a konzervatív érdekek hordozójává vált. Nem jelentéktelen azonban az sem, hogy a bukott forradalom után az osztrák uralom modernebb, polgárosodottabb viszonyok kialakítására törekedett (pl. életbe léptette az osztrák polgári törvénykönyvet), így a

nemzeti ellenállás egyik eleme lehetett ismét a polgárosodással való szembenállás, és ennek tudati kifejeződése: a történelmi folytonosság konzervatív felfogása.

Az ipari forradalom természetesen mindenütt az adott történeti helyzetnek megfelelő sajátosságokkal ment végbe, és ez alól Magyarország sem kivétel. Az „eredendő" elkésettség, az elkésettségben közreható majd abból adódó gazdasági és társadalmi következmények azonban mégis olyan feltételrendszert alkottak a további fejlődés számára, amelynek meghaladása, a korábbi történeti „determináltságokon" való túllépés[15] kísérlete, bizonyos értelemben már abban a szakaszban is olyan politikai eszközökkel – elsősorban állami eszközökkel – történő beavatkozást igényelt, amely szakaszban a nyugati típusú tőkés fejlődés során ez a beavatkozás nem a gazdasági életbe való közvetlen állami aktivitás formájában, hanem inkább és elsősorban a tőkés fejlődésnek megfelelő szituáció megteremtésében való közreműködésként jelentkezett.[16] Ebből a szempontból is jelentős a történelmi helyzet: hiszen a magyar iparosodás idején a nyugati országokban már erőteljesen kibontakozóban voltak a monopoltőkés viszonyok, amelyektől a közvetlen állami beavatkozás sem volt már idegen. A „külső" feltételek ezúttal tehát azt erősítették, akár „mintával" is, de más módon is, ami a magyar fejlődésből is következett: a mind erőteljesebb állami aktivitást.

Ha azonban elismerjük, hogy az iparosítás és a modernizálódás folyamatában az állam nagyobb szerepet kapott társadalmunkban, éspedig már a XIX. század második felétől kezdődően, akkor rá kell mutatni e beavatkozás ambivalens jellegére is. Az államnak a gazdaság alakítására kifejtett tevékenységét ugyanis nem csupán a fejlődés igényei és a fejlődés számára kialakult feltételrendszer, hanem ennek a feltételrendszernek az *értékelése* is befolyásolta. Ebben az értékelési, tehát politikai folyamatban pedig már jelentős szerepet töltenek és töltöttek be az érdekek. Így az állam szerepét a modernizációban jelentősen alakították az állam osztálytartalmából következő érdekszempontok. Ezek az érdekek és következményeik

pedig az állami tevékenységben éppen sajátosan, sok tekintetben visszafogóan hatottak a mezőgazdaság – és ezzel nem kis mértékben összefüggően –, a falusi társadalom fejlődésére. Gondoljunk csak azokra az agrárpolitikai intézkedésekre, amelyek következtében nőtt a „kötött birtokok" száma,[17] amelyek következtében 1913-ban a 200 kataszteri holdon felüli birtokoknak csaknem 60%-a volt korlátozott forgalmú.[18] Vagy gondoljunk az 1870-es éveket követő védővámrendszerre, amelynek következtében monopolhelyzet alakult ki a magyar búza számára a Monarchia piacán. Ez azután jelentős mértékben közrehatott a gazdálkodás külterjességének, a gabonatermelés domináns jellegének fennmaradásában. Ez a helyzet pedig aligha ösztönözhetett a technikai forradalmasításra. Az állami beavatkozás ambivalens jellegét mi sem példázza azonban jobban, mint az agrárérdekű beavatkozás a magánvasút-építkezésbe, ami „egyfelől *konzerválja* . . . az agrárius-feudális érdekeket", másfelől *bomlasztóan* hat a tradicionális társadalmi struktúrára: százezreket változtat bérmunkássá.[19] Nem szólva azután a vasútra épült nehéziparról, vagy arról a körülményről, hogy forgalmilag és vámpolitikailag könnyebbé vált az osztrák ipari termékek behatolása.[20]

A GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMSZERKEZET AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

Az ilyen, már eleve ellentmondásos gazdasági struktúra körülményei között létrejött magyar társadalom osztály- és rétegviszonyai alakulását 1910-ig a következő oldalon levő táblázat szemlélteti.[21]

Ezek az arányok már önmagukban is jellemző képet adnak a mezőgazdaság és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak fontosságáról, a kép azonban igazán teljessé a birtokmegoszlásra vonatkozó adatok alapján válik. 1895-ben az öt katasztrális holdnál kisebb birtokból állott a gazdaságok 53,6%-a, mindezek azonban a földterületnek csupán 5,8%-át birtokolták.

Társadalmi csoport	1890	1900	1910
	%		
Szellemi foglalkozású	2,7	3,1	4,1
Művezető	—	0,5	0,8
Önálló kereskedő és segítő családtag	1,6	1,6	1,9
Önálló iparos és segítő családtag	6,5	5,8	6,1
Önálló a kozlekedés területén	0,0	0,3	0,3
Munkás (segéd, napszámos)	5,4	7,2	10,1
Egyéb segédszemélyzet (nem mezőgazdasagi)	1,7	2,3	3,2
Háztartási alkalmazott	5,5	4,9	4,8
Napszámos	4,4	3,8	2,7
Önálló őstermelő és segítő	41,2	40,7	37,9
Mezőgazdasági munkás, cseléd	27,0	26,0	23,5
Nyugdíjas, tőkepénzes	1,8	1,8	2,5
Egyéb	2,2	2,0	2,1
Összesen	100,0	100,0	100,0

Ugyanezek az arányok az 5–100 holdas gazdaságok esetében 45,3 és 46,5%, a 100–1000 holdas gazdaságok esetében 0,8, illetőleg 15,4%, az 1000 holdnál nagyobb gazdaságok esetében pedig 0,2 és 32,3%. A két utóbbi százalékos arány egybevetése jelzi a *nagyméretű latifundiumok hatalmas súlyát* (a földterület 47,7%-a), és ha mindezt kiegészítjük még azzal a – más vonatkozásban már érintett – adattal, amely szerint a korlátozott forgalmú (kincstári, községi, egyházi, közbirtokossági, hitbizományi stb.) birtokok 33,5%-ot tettek ki[22], akkor világos, hogy ez a *földbirtokstruktúra már eleve kedvezőtlen alapot nyújtott a modernizáció számára.* Kedvezőtlen alapot, hiszen a kisgazdaságok túlnyomó része eleve, már nagyságánál fogva is életképtelen volt, nem is szólva tulajdonosaik tőkeszegénységéről, felszerelésben, mezőgazdasági szaktudásban stb. való elmaradottságáról, amelyet a tradicionális falusi társadalomszerkezet ugyancsak kedvezőtlenül egészített ki. A nagy-

birtokok termelési struktúrája pedig – minthogy elsősorban gabonatermeléssel foglalkoztak az Osztrák–Magyar Monarchián belül kialakult értékesítési lehetőségek következtében (a szántóföldi területeken az 1891–1895. években 61%-ban termeltek kalászosokat és 20,4%-ban tengerit, ez a két arány 1911–1915-ben 56 és 21,5%)[23] – csak bizonyos szintig igényelte a technikai fejlődést. A gépesítésnek egyébként is akadályát jelentette a bőségesen rendelkezésre álló, gazdaságilag és jogszabályilag is kiszolgáltatott, olcsó mezőgazdasági munkaerő s a tőkehiány. A tőkehiány ugyan az 1880-as évektől kezdődően a nagyszabású kölcsönök következtében enyhült, sőt a bérletek elterjedésével további jelentős tőke került a mezőgazdaságba, ez azonban a termelés egészének technikai szintjében távolról sem hozott „áttörésnek" tekinthető változásokat. Ha találunk is jelentős különbségeket a nagybirtok és a kisbirtok technikai szintje között, ez is csak a növénytermesztésben mutatkozott, az állattenyésztésben az intenzív fejlődés jelei a nagybirtok esetében sem jelentkeztek. Sőt a XIX. század végén és a XX. század első évtizedében az állattenyésztés mennyiségileg is túlnyomórészt a paraszti birtokokon ment végbe.[24] A nagybirtok ebben a tekintetben, éspedig nem kis részben a nagyüzemi állattenyésztés beruházási igényessége, részben a feudális munkaszervezettel nem biztosítható minőségi és pontos munka igénye miatt, elmaradt a kisüzemi gazdálkodás mögött. A mezőgazdaság fejlődése számára sem volt közömbös azonban, hogy az iparosodásban a múlt század utolsó évtizedeiben olyan fellendülés mutatkozott, amelynek egyik eredményeképpen az iparban és bányászatban foglalkoztatottak száma fél millióval, azaz 64%-kal nőtt 1890 és 1910 között (szemben az 1870 és 1890 közötti 31%-os növekedéssel). Ezek a munkások ugyanis jelentős részben a mezőgazdaságból kerültek az iparba. Növekedett a 20 munkásnál tobbet foglalkoztató üzemek száma, sőt a gyáriparban foglalkoztatottak aránya 1910-re az 1880-as évekhez képest tobb mint négyszeresére emelkedett. Jóllehet az ipari termelés adatai is gyors növekedést mutatnak, a gyors ütemű iparosodás nemzetgazdasági viszonylatban mégis meg-

lehetősen szűk bázison haladt előre. Az aktív népességnek 1910-ben is csak 18,3%-a foglalkozott iparral (Ausztriában és Olaszországban 23%, Németországban 38%, Nagy-Britanniában 46%). Az egy lakosra jutó ipari termelés Magyarországon csak mintegy 55–60%-a volt az ausztriainak, egynegyede a németországinak és az angliainak.[25]

Minthogy Magyarország tulajdonképpen a XIX. század végén kapcsolódott be az ipari forradalomba, önmagából ebből az elkésettségből is származtak *további* strukturális jellegzetességek. Mindenekelőtt az, hogy fejlettebb technikai-technológiai szinten indult meg az iparosodás, és az ipar részben jelentős mértékben koncentrálódott. Mindez abban is megmutatkozott, hogy „a gyárak száma a fejlett tőkésországokhoz viszonyítva csekély volt, de egy gyárra átlagosan több munkás, gépi erő és termelési érték esett. Az ipari struktúra e dualizmusa és a tőkés nagyipar magas fokú koncentrációja nem magyar sajátosság, hanem jellemző volt valamennyi későn iparosodó országra, és annak következménye volt, hogy a modern nagyipar kialakulására elmaradott gazdasági környezetben, belső termelőerők viszonylag alacsony fejlettségi szintjén került sor. A nagyipari fejlődés szerves útja – e hagyományos kisipari üzemek fokozatos növekedése és modernizálódása – Magyarországon kevésbé volt járható, mint Nyugat- vagy Közép-Európában."[26] Így a magyar iparosodás jellemzője e kisipar nagy aránya (még 1910-ben is 50,3% volt az 1–5 főt foglalkoztató üzemek aránya, míg ugyanez a kategória Németországban csak 29,5%-ot tett ki). A kisipar azonban belső szerkezetében átalakult, éspedig egyrészt a nagyipar kiegészítőjeként funkcionált, más részében az önellátó életforma felbomlásával teljesítette egyre inkább a családi „termelésből" kimaradt funkciókat (pék, hentes, cukrász, asztalos, szabás-varrás stb.). Iparosodásunk másik, már említett jellemzője, az ipar nagyfokú koncentrálódása különösképpen Budapestre és környékére, ahol 1910-ben az ország lakosságának 5,1%-a, az összes ipari keresők 18%-a és a gyári munkások 27,7%-a élt.[27] Ehhez fogható koncentráció az ország egyetlen régiójában sem alakult ki, sőt még megközelítő mé-

retű sem. Az északnyugati és az északkeleti Felvidék – ezek a régiók voltak iparilag a legfejlettebbek – Budapesthez és környékéhez képest egyharmados fejlődési szintet mutattak.

A magyar történettudományi irodalom megállapítása szerint Magyarország „viszonylagos elmaradottsága a XVI. századtól a XIX. század közepéig Nyugat- és Közép-Európa iparosodó országaival szemben állandóan fokozódott, a gazdasági fejlettség szintjében mutatkozó különbségek folyamatosan növekedtek. 1848 után, majd a kiegyezést követő évtizedekben a szintkülönbség növekedése megállt, és lassan az ellenkező tendencia érvényesült: a szintkülönbségek csökkenése, az elmaradottság felszámolása."[28] E különbségek nagyságára – az első világháborút megelőző években – álljon itt néhány adat. Magyarország egy főre jutó nemzeti jövedelme (amely 1913-ban kb. a fele volt Norvégia vagy Németország, kevesebb mint fele Franciaország és valamivel több mint egyharmada Anglia egy főre jutó nemzeti jövedelmének) strukturális megoszlása szerint 43,7% származott a mezőgazdaságból, 25,3% az iparból és a bányászatból, s 31%-a különböző szolgáltató ágazatokból. Ugyanezen arányok néhány nyugati országra vonatkoztatva a következők szerint alakultak:[29]

Megnevezés	Mezőgazdaság	Ipar, bányászat	Szolgáltató ágazatok
Nagy-Britannia (1907-ben)	6,3	39,0	54,7
Franciaország (1905–1913)	27,6	41,8	30,6
Németország (1913)	23,3	45,0	31,7
Svédország (1913)	25,9	36,5	37,6
Norvégia (1910)	23,7	26,3	50,0
Olaszország (1913)	42,3	23,3	34,5
Ausztria (1911–1913)	27,9	36,6	35,5

Az adatok szerint Magyarország elmaradottsága különösképpen a nyugat-európai országok vonatkozásában nagy. Magyarország mai területére vonatkoztatva még valamivel kedvezőbb is a kép. Az elmaradottság azonban, annak ellenére, hogy a gyáripar műszaki színvonalában és a vasúthálózat sűrűsége te-

kintetében valamivel kisebb fokban jelentkezett, általában a korszerű tőkés nagyipar gazdasági-társadalmi hátterét tekintve igen jelentős volt. Nagyon igaz tehát a gazdaságtörténetnek ama megállapítása, hogy a „viszonylag gyors fejlődés s az alapjában továbbra is alacsony fejlettségi szint a magyar gazdasági életet sajátos konglomerátummá tette, amelyben egymás mellett a legkülönbözőbb fejlettségi szintnek és formának megfelelő gazdasági szektorok voltak találhatók".[30]

Ez a gazdasági szerkezet természetesen befolyásolta a társadalom osztály- és rétegszerkezetét is. A foglalkoztatottak ágazati megoszlására már utaltunk, érdemes azonban ezt a tagozottságot még további adatok tükrében is vizsgálni. Láttuk, hogy a mezőgazdaságból élők száma 1910-re már jelentősen csökkent, de a *mezőgazdasági lakosság strukturális sajátosságai alig változtak.* Ez azt jelenti, hogy 1910-ben is 0,39%-ot tett ki a 100 holdon felüli földbirtokosok és bérlők aránya, akik – mint hangsúlyoztuk – a mezőgazdasági terület túlnyomó részét tartották kézben; 38%-ot képviseltek a 100 hold alatti önálló kisbirtokosok és kisbérlők és 23%-ot a mezőgazdasági munkások. 10,9%-ot jelentettek a kistermelők, a polgári középrétegek, 2,7%-ot a köztisztviselők, katonatisztek (a nyugdíjasokkal együtt) és 1,9%-ot egy sajátos réteg, a közszolgálati és katonai altisztek. A tőkés réteg (a bankárok és nagykereskedők nélkül) aránya 0,4%, míg a kifejezetten ipari munkások aránya 10,1% volt.

Ezek az arányok azonban már nem kis *mobilitást* is jeleznek, hiszen 1870-hez viszonyítva 13%-kal csökkent a mezőgazdaságból, ugyanennyivel nőtt az iparból és a forgalomból élők, és mintegy kétszeresére a szellemi foglalkozásúak aránya.[31] A mobilitás azonban más módon is jelentős tényező volt a magyar társadalomban. Gondoljunk csak arra a gazdasági folyamatra – amely szinte a XIX. század elejétől egyre szegényítette a nemességet –, amelynek eredményeképpen „legfeljebb minden ötödik-hatodik köznemesi család számára biztosíthatta birtoka az »úri gazdálkodó« életformáját a kapitalizmus kibontakozása idején . . .", és amelynek folytán végül is:

„A nemesség töredéke nagybirtokosként, mintegy nyolcada középbirtokosként helyezkedett el a korai kapitalizmusban a társadalmi szerkezet felső szektoraiban, zöme megoszlott a parasztságba tagozódott kisbirtokosság, a vezető rétegekhez csapódó, illetve az úri életforma peremvidékén megkapaszkodó értelmiség és a polgárságba szakadó kisiparosság között."[32] E folyamat következtében tehát nemcsak a közhivatali pályára került a nemesség egy része (ez ugyan már csak a kiegyezés után következhetett be, addig „az önkényuralom politikája és a passzív ellenállásban testet öltött hazai visszahatás folytán gyakorlatilag a közhivatali pálya is járhatatlanná vált többségük számára, noha a középbirtokosság jelentős része – a százados tradíciók alapján – még korszerű szakképzettség híján is egyedül saját fiait tartotta arra igazán hivatottaknak"[33]), hanem szinte a társadalom minden rétegébe differenciálódott – legkevésbé azonban a munkásosztályba. Az igazi dzsentri, a középbirtokos nemesség (200–1000 kat. hold) létszámát 1848 előtt még 30 000 családra becsülték, a századfordulóra számuk mintegy 7000 családra csökkent.[34] A volt középbirtokosság azonban elsősorban a közhivatali pályákra törekedett[35], míg a kapitalizálódással egyre szélesebbé váló „magántisztviselői" réteg (az ipari, kereskedelmi „bürokrácia"[36]) – amely egyébként a polgárosodás egyik jelentős eleme is volt – jórészt a bevándorolt és asszimilálódott zsidóságból jött. Jellemző, hogy a közigazgatási apparátus tisztviselőinek mintegy 40%-a volt dzsentri eredetű, és kb. 5,5% zsidó származású, míg a magántisztviselők között éppen fordított volt az arány.[37] Ezt a kettős mobilitást, a kozhivatali ill. a magántisztviselői, vállalkozói réteg származási, életmódbeli és perspektivikus sajátosságait kitűnően ábrázolja Babits Mihály „Halálfiai" c. regényében.

Anélkül, hogy képet adhatnánk az egyes társadalmi osztályok és rétegek helyzetéről, életmódjáról, néhány olyan jellegzetességet mégis meg kell említeni, amelyek a magyar társadalom későbbi fejlődésében is megmutatkoztak, hatásukkal tehát ismételten foglalkozni kell. Világosan megmutatkozott már pl., hogy a *társadalom átalakulása* – noha strukturálisan kö-

vette a gazdasági fejlődést – hatalmi pozícióban, a presztízshierarchiában (így a hozzáfűződő aspirációk alakulásában) és életmódban *nem felelt meg mindenben* annak. Magyarországon „a közvetlen termelők nagy része bizonyos fokig továbbra is függésben maradt a földbirtokos uralkodó osztálytól és az általa irányított hatalmi apparátustól, másrészt a gazdasági és a hatalmi igazgatási szféra sem önállósult – gyakran még formailag sem – egymástól"[38]. Ebből egyrészt az következett, hogy a gazdasági átalakulás során deklasszálódott rétegek megtalálták helyüket az államhatalmi-igazgatási apparátusban, életmódjukban, presztízsükben és bizonyos értelemben a hatalom eloszlásában is, megőrizve korábbi pozícióikat, „mintateremtő" funkcióikat. A másik következmény pedig abból adódott, hogy a kapitalizálódással előtérbe került nagytőkés és a hozzájuk kapcsolódó polgári rétegek (magántisztviselők, a szabadfoglalkozásúak jelentős része, újságírók, sőt bizonyos fokig a szakmunkásság is stb.) idegen származásúak (elsősorban németek és zsidók) lévén ez „a körülmény önmagában véve is alkalmas volt a polgári átalakulás szociális konfliktusainak nemzeti vagy faji ellentétekké transzformálódására"[39].

A gazdasági fejlődés, a polgári átalakulás következtében éppen az ún. történelmi osztályok, mindenekelőtt a középbirtokosság veszítette el a talajt a lába alól, és a modern társadalom igazgatásában egyre növekvő szerepet játszó és egyre inkább központosuló államapparátus pozícióit családi kapcsolatok, összeköttetések stb. révén éppen ez a réteg (azaz a középnemesség) foglalhatta el (éspedig – mint láttuk – igen jelentős arányban). Ez a körülmény természetesen hatással volt az államapparátus működésére, a közigazgatási szervezetben kibontakozó politikára.[40] E hatás nem csupán abban a tényben mutatkozott meg – amelyre történetírásunk egyébként több ízben is rámutatott már –, hogy ugyanis az állami tisztviselői státus a gyakorlatban, társadalmi kapcsolatokban, presztízsben stb. szinte a földbirtokossággal állott azonos szinten, hanem abban is, hogy sajátos, ún. „úri" magatartás jellemezte az államapparátus működését. A szakértelem mellett esetenként annak ro-

vására jelentős befolyása volt a származásnak, a tekintélytiszteletnek, a konzervatív magatartásnak, a megyei ügyintézési hagyományoknak stb. Olyan tulajdonságok egész sora jellemezte tehát ezt az apparátust, amelyek szinte összeférhetetlenek a modern, a szaktudáson alapuló bürokratikus közigazgatási szervezetrendszerrel. A szakelem mellett a személyi viszonyokat hangsúlyozó *hatalmi elem* nagyobb súlya bizonyos értelemben átmentette a korábbi feudális államapparátus néhány sajátosságát. Éppen ezekből a sajátosságokból (háttérben persze az egész társadalomra jellegzetes viszonyokkal) válik érthetővé az a látszólagos ellentmondás is, amelyet történetírásunk „társadalomfejlődésünk sajátos ellentmondásának" tart. Az ugyanis, hogy „a modern polgári államapparátus, a közlekedés, a hírközlés kiépülése teremtette meg a legmaradibb szolgáló réteget: az altiszteket".[41]

Ennek az altiszti rétegnek konzervatív magatartását (és azt a körülményt, hogy az uralkodó osztályok 1945-ig folyamatosan ráépíthették erre a rétegre az elnyomó apparátus tevékenységét [katonaság, rendőrség, csendőrség]), különösen a fegyveres erőknél, a feltétlen függelemtiszteleten (amely személyi elemeket is tartalmazott a „szolgálati szabályzat" követelményei mellett) túl nem kis mértékben e réteg túlnyomó többségének paraszti származása biztosította. Ennek alapját azonban nem csupán bizonyos, a parasztságnak tulajdonított alapvető konzervativitás alkotta, hanem sokkal inkább a kivételezettség tudata, a paraszti sorból való kitörés sikerének pozicionális és tudati következménye. Ebben a korban ugyanis a parasztság belső differenciálódása, amely még a jobbágyi társadalom különbségeire épült, egyre fokozottabban haladt előre, a földbirtok elaprózódásával egyre szélesedő szegényparaszti réteget produkálva. „A parasztság differenciálódása gyorsabban termelte ki az agrárproletariátust, mint amilyen mértékben annak munkaerejét a kapitalizálódó mezőgazdaság folyamatosan igényelte, és amilyen ütemben az ipari fejlődés ténylegesen felszívta."[42] Jóllehet még élt a „természet rendjéhez igazodó munkacentrikus életmód" és az ezzel összefüggő szokásrend álta-

lános magatartást irányító ereje, a családi munkaszervezet hagyományos következményei, mégis a kialakult tőkés gazdálkodási rend és a hagyományos paraszti termelési formák és szokások, az erre alapozó szaktudás ellentéte már megindították azt a parasztság életmódjában, kötelékeiben is megmutatkozó átalakulást, amely azután a két világháború között válik majd teljessé. A paraszti társadalomban nem csupán a gazdálkodás bizonyos átalakulása ment végbe, de új aspirációk is jelentkeztek: egyes helyeken és rétegekben a polgári gazdálkodás, másutt az úri birtokosság alsóbb rétegei felé orientálva. A parasztság tömege számára azonban az ellentmondásokból, elmaradottságból, adott esetben a nyomorból kivezető utat alternatívaként vagy a városba való vándorlás, vagy pedig a kivándorlás jelentette. Ebben a helyzetben a nyugdíjas altiszti státus valóban a sikert, az anyagi biztonságot, a hatalom legalsó lépcsőin való elhelyezkedést, az ezzel járó presztízst is biztosította.

AZ ÁLLAM SZEREPE

A magyar társadalom későbbi fejlődésére ható vonások közül jelentős – bizonyos fokig a társadalmi struktúra sajátos vonásaiban is tükröződő – elem az állami tevékenység. Utaltunk már az állam szerepére a magyar – vagy általánosságban a kelet-európai – gazdasági fejlődésben, és arra is, hogy ez a társadalmi struktúra sajátosságainak alakulásában sem maradt közömbös tényező. A társadalmi struktúrának az állami tevékenységgel összefüggő elemei a struktúra egyes rétegeinek helyzetét az állami tevékenység közbenjöttével is sajátosan alakították.

Az állam szerepe a kelet-európai „periféria" gazdasági fejlődésében már eddig is sokat vitatott kérdés. Jóllehet e viták-ra aligha térhetnénk ki[43], mégis emlékeztetünk Gerschenkronnak a vita alapját alkotó álláspontjára. E szerint Kelet- és Délkelet-Európa gazdasági fejlődésére (az ún. „orosz típusú" ipa-

rosításra) az az elem jellemző, hogy az állami tevékenység pótolta egyrészt a magas fejlődésen alapuló belső tőkefelhalmozódást (angol példa), illetőleg a bankrendszer kialakulását, pontosabban az iparosodásnak a bankrendszer által történt beruházások útján történő kialakulását (amint ez a nyugat-európai országok többségére jellemző). Mármost bármiként is értékeljük a Gerschenkron könyvét követő vitát, annyi bizonyos, hogy régiónkban – és természetesen Magyarországon is – az állami tevékenység nem csupán jelentősen hozzájárult (ha Magyarországon felemás módon, mégis a tőkés fejlődés számára is kielégítően) a tőkés fejlődéshez szükséges kedvező társadalmi-jogi szituáció kialakulásához, hanem közvetlenül is folytatott jelentős beruházó – és az állami tulajdonban levő szervezeti egységekkel termelő[44] – tevékenységet, végül a hitelek szavatolásával elősegítette a külföldi tőke beáramlását az országba, amely az iparosodás egyik nagyon jelentős tényezőjeként szerepelt.[45]

Ha ezt az állami tevékenységet „felemásnak" vagy ambivalensnek is értékeltük (jóllehet természetesen végső soron a tőkés fejlődést szolgálta), akkor arra is rá kell mutatni, hogy e „felemás" szerep mögött az állam vezetésébe beépült érdekviszonyok hatása húzódott meg, amelyet csak hangsúlyoztak az Osztrák–Magyar Monarchia államszerkezeti és társadalmi jellegzetességeiből is adódó ambivalens állami-politikai viszonyok. Ez utóbbi legfontosabb következménye abban mutatkozott meg, hogy mindvégig szembeállítható volt a polgári fejlődés és nemzeti önállóság szempontja[46], s például „magyar nemzeti jellegzetességként" lehetett megőrizni a feudális uralkodó osztály érdekeit szolgáló intézményeket. Az államvezetésben megmutatkozó érdekviszonyok következtében – egyrészt abból a tényből adódóan, hogy a vezetés túlnyomórészben a földesúri-arisztokrata osztály kezében volt[47], másrészt annak megfelelően, hogy a feltört nagypolgári réteg igyekezett gazdasági, politikai, nem egy esetben családi kapcsolatokat is teremteni az arisztokráciával és vezető pozíciót elfoglaló földesúri réteggel, a magyar jogrendszer a közjogi vonatkozásokon túl is, pl.

a magánjogban és az öröklési jogban is – a második világháború befejezését követő időszakig – megőrizte a feudális jog nem egy vonását. (A polgárosodásra jellemző magánjogi megoldások többnyire a kereskedelmi jogban kaptak helyet és onnan szivárogtak be a bírói gyakorlatba.) A cselédviszony jogi szabályozásában éppen úgy a feudális elemek domináltak, mint a földbirtokok jelentős részének forgalmi korlátozásában stb. Gyakorlatilag ugyanebben az időben viszont az ún. ipartörvények (1881, 1890, 1899, 1907) adókedvezménnyel, illetékmentességgel, majd fuvarozási és vámkedvezménnyel, a századforduló után pedig állami szubvencióval támogatták az ipar fejlődését. „1899 és 1914 között csaknem 500 gyár kapott összesen 55 millió korona állami szubvenciót. Ennek fejében a gyárak mintegy 200 millió korona állótőke befektetésére és 48 ezer új munkás foglalkoztatására kötelezték magukat. A tényleges beruházás és az új munkáslétszám azonban 35–40%-kal meghaladta az előirányzatot."[48] Megjegyzendő, hogy a közvetlen támogatás mellett az állam „szituáció-teremtő" tevékenysége az ipari szakoktatás megszervezésére és fenntartására is kiterjedt. 1900 és 1906 között az erre fordított összeg nagysága meghaladta a közvetlen szubvenció összességét.[49] (Ez a jelenség annál is figyelemreméltóbb, mert a mezőgazdasági szakoktatás állami támogatása távolról sem érte el ezeket a számokat. Sőt az is megállapítható, hogy míg 1891-hez viszonyítva 1914-re a mérnökhallgatók száma csaknem négyszeresére növekedett, az agrármérnök-hallgatók száma gyakorlatilag stagnált.[50])

Az állam gazdasági és társadalmi szerepe az elkésetten iparosodó államokban napjainkban is erős, hiszen az elkésettség felszámolása, vagy legalább csökkentése, a „modernizáció" folyamatának előrevitele napjainkban is tudatos beavatkozást igényel. Az állam természetesen nem volt közömbös az iparosodás „klasszikus" időszakában sem a gazdasági fejlődéssel szemben, és a gazdaság-, valamint a jogtörténet is megegyezik abban, hogy az ipari forradalom és az azt követő ipari fejlődés számára kedvező „szituáció-teremtésben" az állam jogalkotó

tevékenységével mindenütt jelen volt. Az állami tevékenység azonban már más, közvetlenebb formákat is öltött az elkésetten iparosodó országokban. Ez részben az elkésettség tényéből, az elmaradás felszámolása szükségességének tudatosodásából, részben pedig az államnak történetileg fokozódó társadalmi szerepéből következett. Általánosságban is megállapíthatjuk, hogy minél később lép az iparosodás és vele kapcsolatosan a modernizálódás útjára egy társadalom, annál jelentősebb – persze a világ gazdasági és társadalmi rendjében elfoglalt helyéből is függő módon – az állam szerepe ebben a folyamatban. Az elmaradottság mértéke az időbeni „elkésettségnek" megfelelően növekszik, és még azoknak a „relatív előnyöknek" realizálása is – amelyek a „későn érkezés" tényéből fakadhatnak, pl. a legújabb technika átvétele – többnyire hatékony állami közreműködést igényel.[51] Az állam társadalmi súlya a kelet-közép-európai régióban is összefüggött, és tulajdonképpen folyamatosan összefügg a polgárosodás elkésésével majd sajátos formáival, amelyek hatása a politikai viszonyok alakulásában, a polgári demokrácia fejletlenségében stb. is megjelent. Mindez ismét „visszahat" azután a társadalmi struktúra sajátosságaira, sőt végső soron az állam gazdasági tevékenységének további alakulására, az állam társadalmi súlyának további növekedésére is. Az állam, illetőleg ahogyan Lukács György kifejezte: „a jogi formák konstitutíve nyúltak bele a gazdasági összefüggésekbe"[52] a kapitalizmus előtti társadalmakban, és ez a *konstitutív* jelleg az „elkésett" társadalmakban nem tűnt el, sőt különösen erőssé vált akkor, amidőn – a monopolizálódás következtében – az állami tevékenység a fejlett tőkésállamokban is fokozódott és fokozódik. Valóban, az a tény, *mikor* történik valami egy nagy társadalmi folyamatban, jelentősen közrehat abban is, *hogyan* történik.

E tétel igazolására még csak annyit: az iskolarendszer kiépítésével (az 1868. évi XXXVIII. törvénnyel bevezetett népiskolai oktatással és a ráépülő iskolatípusokkal) az állam jelentősen hozzájárult a gazdaság és társadalom modernizálódása egyik feltételének valósággá változásához. Még akkor is így

van ez, ha 1910-ben az ország hat éven felüli lakosságának 31,3%-a analfabéta volt. Ez az arány ugyanis a korábbihoz képest jelentős fejlődést tükröz, a két világháború között pedig – elsősorban a keresők között és különösen egyes ágazatokban (pl. ipar 5%, közlekedés 3%) – elenyészővé vált. Még a mezőgazdaságban is 15%-ra csökkent. A munkaerő képzésére fordított összeg (s nem csak az ipariskolákban) természetesen jelentős „beruházásnak" tekinthető, így az állami „közreműködésnek" ezt a formáját sem hanyagolhatjuk el.

Fejlődési tendenciák a két világháború között

A magyar társadalomnak az első világháború utáni fejlődésében – amelyet időben átmenetileg, következményeiben azonban mélyebben érintett 1918 polgári és 1919 proletárforradalma (ez a falu és a parasztság esetében mutatkozott meg a legkevésbé) – tulajdonképpen a korábban kialakult tendenciák hatottak a két világháború közötti időszakban is. A trianoni békeszerződés – amelynek következtében az ország (Horvátország nélküli) területe 282 000 km^2-ről 93 000 km^2-re, lakossága pedig 18 millióról 7,6 millióra csökkent, és Ausztriához, Csehszlovákiához, Jugoszláviához, valamint Romániához került több mint 3 millió magyar nemzetiségű lakos – természetesen nem csupán politikailag érintette a további fejlődést. Politikailag ugyanis két évtizedre megalapozta azt a békeszerződés revíziójára mindenáron való törekvést, amely az adott európai politikai szituációban szinte automatikusan vitte az országot az ún. tengelyhatalmak politikai szövetségébe és a háborúba. A békeszerződésnek azonban közvetlen gazdasági és társadalmi következményei is voltak. Ezek a következmények (pl. a közlekedési hálózat szétszabdalása, a nyersanyagok túlnyomó részének elvesztése, a békeszerződést követő infláció, az ország jelentős területének kifosztása stb.) igen nagy gazdasági nehézségeket okoztak, jelentősen megnehezítették az ország „alkalmazkodását" az új gazdasági-politikai realitásokhoz. A megelőző fél évszázadban kibontakozott „felzárkózási" tendencia megtört, a békeszerződés okozta megrázkódtatásokat az ország a következő negyedszázadban nem tudta kiegyenlíteni. Nem csupán a korábbi, az alapvető gazdasági-társadalmi prob-

lémák maradtak meg a régi elmaradottsági tényezők változatlan fennmaradásával, hanem a magyar társadalom adaptációjának feltételei az új, XX. századi viszonyokhoz tovább nehezedtek.

A GAZDASÁGFEJLŐDÉS FŐBB VONÁSAI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Világos ez mindenekelőtt a földbirtokmegosztásban. Mutatkoztak ugyan bizonyos kisebb arányeltolódások – részben az első világháborút és a forradalmakat követő kisebb mértékű földreform következtében (szaporodtak az 5 holdnál kisebb birtokok, arányuk 1935-ben a földbirtokok 72,5%-át jelentette és területük a földbirtokok 10,1%-át), de egészében véve a kép változatlan. Az 5–10 holdas gazdaságok – arányuk 25,7% – adták a mezőgazdaságilag felhasznált földterület 41,8%-át, a 100–1000 holdasok – arányuk 0,7% – a földterület 18,2%-át, és az 1000 hold fölötti nagybirtokok – arányuk 0,1% – a földterület 29,9%-át.[53] Fennmaradt a nagy mezőgazdasági munkaerőtartalék is, amely más körülményekkel együtt (pl. a továbbra is jelentős tőkehiány) ebben a korszakban is akadályozta a mezőgazdaság technikai színvonalának – a nyugati országokétól amúgy is jelentősen elmaradt – fejlődését. Gyakorlatilag változatlan képet nyújtott a mezőgazdaság termékszerkezete, továbbra is a gabonavetésterület uralkodott, s amennyiben a belterjes gazdálkodással (ipari növények, takarmányterület, hüvelyesek) összefüggő vetésterületben bizonyos változás mutatkozott, ez inkább a közép- és nagybirtokok gazdálkodásának eredménye volt. A mezőgazdaságba való tőkeáramlásnak a két világháború között is lényeges formája volt a bérleti gazdálkodás. Itt aztán mutatkozik is némi haladás, az 1000 hold feletti bérleti területek technikai szintje ugyanis jóval magasabb volt, mint az ugyanilyen nagyságú, ám a tulajdonos által kezelt földbirtokoké, ahol továbbra is feudális munkaviszonyok és a hozzájuk tapadó korszerűtlen munka- és üzemszervezés uralkodott.[54]

A legfontosabb termelőágazatok szerinti foglalkozási megoszlás ugyan jelezte a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának folyamatos csökkenését (ez az arány az 1910. évi 60,1%-hoz képest 1930-ra 51,8%-ra, 1941-re pedig 48,7%-ra módosult), és ennek megfelelően az iparban foglalkoztatottak folyamatos növekedését is (1910-ben ez az arány 18,3% volt, amely 1930-ra 23, és 1941-re 25,4%-ra emelkedett), de az ipari termelés arányának növekedésében igazi fordulat nem állott be. Ez természetesen azt jelentette, hogy továbbra sem nyílt igazi kivezető út a falvakban élő, de a mezőgazdaságban távolról sem teljesen foglalkoztatott munkaerő számára. Mert igaz ugyan, hogy az ipar fokozatos növekedése – ágazati összetételénél fogva – ebben az időszakban kevésbé a szakmunkát, mint a betanított és segédmunkát igényelte, és ennek egyik forrása a falu lehetett. (Valóban az 1930. évi népszámlálás adatai szerint a munkások 20,4%-ának és az ún. napszámosok – többé-kevésbé a mai segédmunkások – 44%-ának az apja dolgozott a mezőgazdaságban.) Ez azonban még mindig csak annyit jelentett, hogy a mezőgazdaságban dolgozó apák gyermekeinek 4,1%-a vált munkássá, 1,4%-a segédmunkássá, a kiáramlás tehát valójában még nem nevezhető „áramlásnak". Még az altiszti és a háztartási alkalmazotti pályákra is több mezőgazdasági származású dolgozó ment, mint munkásnak.

Erre a társadalmi struktúrára jellemző néhány adat természetesen tükrözi a gazdasági szerkezet legfontosabb vonásait is. Ez a gazdasági szerkezet alapvonásaiban az első világháború előtti helyzetet idézi. „A magyar ipari termelés az európai államok átlagos termelési színvonalának 43%-át érte el csupán, s ez az arány még valamivel kedvezőtlenebb volt, mint az első világháború előtti (44%)."[55] Továbbra is megmaradt a magyar ipar legjellemzőbb szerkezeti sajátossága: egyik oldalon a kisipar nagy súlya, a másik oldalon pedig a nagyfokú koncentráció. Bizonyos mértékig emelkedett ugyan a középüzemekben (100–500 munkás) foglalkoztatott munkások aránya – ez elsősorban a könnyűiparnak, különösképpen a textilipar nak a húszas évek elején indult nagyobb fejlődésével magyarázható –,

és valamivel csökkent az ennél több munkást foglalkoztató üzemekben dolgozóké. A magyar iparra jellemző koncentráció további erősödését a nagyüzemek centralizációs és fúziós folyamata jelentette. Ebben a folyamatban azonban sajátos új jelenség mutatkozott, éspedig az, hogy „az üzemóriások expanziója a legkevésbé sem járt együtt valamiféle termelési-technikai expanzióval, sőt fordítva történt: a terjeszkedés, a kiterjedt fúziós tevékenység elsődlegesen piacvédő jellegű volt". A Ganz konszern pl., amely a húszas években 5 gépgyárat kebelezett be, „a megvásárolt gyárak üzemeltetését... beszüntette, s a régi gépgyárak egész gépipari berendezését, a magyar gépipar kapacitásának 17%-át ócskavasként kiárusította. A centralizációs folyamat tehát egyenesen termeléscsökkenéssel járt együtt. A kedvezőtlen piacviszonyok között a legnagyobb iparvállalatok tevékenységét technikailag és üzemszervezetileg korszerűtlen lépések jellemezték."[56] Nem növekedett az országban a nehézipar aránya sem, sőt az össztermelésben való részesedését tekintve még bizonyos fokig csökkent is. Talán az egyedüli korszerűbb jelenség a termelési struktúrában abban mutatkozott, hogy az élelmiszeripar aránya csökkent (úgy azonban, hogy a hagyományos élelmiszeripari ágazatok leépítésével sem adtak helyet a modern élelmiszeripar kialakulásának), a könnyűiparé pedig növekedett (ami mindenesetre valamelyest korszerűbb, differenciáltabb iparszerkezet alakulását jelentette). Ez azonban egyrészt bizonyos önellátási törekvésekkel kapcsolódott össze, másrészt ellentétben állott a kor iparfejlődési tendenciájával. A két világháború között a fejlett országokban a nehézipar általában 50%-kal részesedett az ipari struktúrában, míg Magyarországon ez az arány 1938-ban nem érte el a 36%-ot.[57]

Az elmaradottság további jelei: lassan fejlődött az egyébként sűrű vasúthálózat technikai színvonala, és bár az útépítés jelentősen előrehaladt (ha nem is minőségi mutatóiban), a gépjárműforgalom alacsony maradt. „A gépjárművek számát az ország területéhez és lakosságának számához viszonyítva, 1938-ban 14 európai ország ún. motorizálási mutatója 5,7%-os átla-

got képviselt, ezzel szemben Magyarországon a mutató csupán 0,5 volt, vagyis az európai átlag töredéke.[58] Csökkent az építkezési tevékenység, a kereskedelem is, egyedül a villamosítás mutatott dinamizmust, 1938-ra már a lakosság 71%-a lakott villamosított helységekben.

Ha összességében kívánjuk jellemezni Magyarország gazdaságát a két világháború között, elmondhatjuk, hogy az ország Európában a *közepesen fejlett* országokhoz tartozott, de inkább az alsó szinthez közel. Az ipar részesedése a nemzeti jövedelemben 36%-ra növekedett (akkor, amidőn a fejlett európai országokban meghaladta az 50%-ot, sőt a legfejlettebbekben 60–70%-ot is, ezzel szemben a balkáni országokban mindössze 20–25% körül mozgott).[59]

ÁLLAMSZERKEZET, KONZERVATIVITÁS, MODERNIZÁCIÓ

A gazdasági szerkezetben megfigyelhető folyamatosság természetesen – ahogyan már jeleztük – megmutatkozott a társadalmi szerkezetben is. Az iparban és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányát már láttuk (ezek az arányok a két világháború között megfeleltek Spanyolország, Portugália és Lengyelország arányainak), ezeknek az arányoknak eltolódása a mezőgazdaságtól az ipar, a forgalom, a szolgáltatások felé, ha lassú is, de folyamatos volt. Hasonló folyamatos, de lassúbb eltolódás figyelhető meg a falusi és városi lakosság arányának módosulásában is. 1910-ben falun lakott a lakosság 65,8%-a, és ez az arány még 1941-ben is 61,6% volt. Az urbanizáció ilyen mutatójának alakulása azonban bizonyos értelemben félrevezető. A valóságban az urbanizáció folyamata még lassúbb volt, hiszen a városok aránya (Budapest nélkül) ez idő alatt 19,6%-ról csak 19,9%-ra módosult, s csupán Budapesten figyelhető meg gyorsabb növekedés; lakosságának aránya az ország népességéhez viszonyítva 1910-től 1941-re 14,6%-ról 18,4%-ra emelkedett. Az urbanizáció még torzultabb ennél az aránynál, ha tudjuk, hogy a lakosság több mint 20%-a élt kül-

területeken (tanya, puszta stb.), amelynek jelentős része a vidéki városok külterületeként került összeírásra, lakosaikat tehát városi lakosoknak tekintették, holott életkörülményeik nem egy esetben a falusinál is elmaradottabbak voltak.

A társadalomfejlődésben korábban megmutatkozott tendenciák és jellegzetességek az egyes osztályok és rétegek viszonyainak alakulásában is nyomon követhetők a két világháború között. A politikai vezető szerep továbbra is a földbirtokos arisztokrácia és a nagytőkések kezében maradt, azzal a különbséggel, hogy a nagytőke befolyása egyre inkább erősödött. Sajátos, hogy az államhatalommal való összefonódása is fokozódott annak ellenére, hogy képviselőik igen nagy arányban a zsidóságból kerültek ki, a korszakot pedig a politikai jobbratolódással fokozódó antiszemitizmus jellemezte. Tovább tartott a volt középbirtokos rétegek áramlása is a közigazgatás és a hadsereg pozícióiba. Kialakult a „hatósági dzsentri" – ahogyan Szabó Zoltán, a két világháború közötti szociográfia egyik legkiemelkedőbb képviselője írta –, aki „már eltávolodott az ősök létalapjától, de az ősök életformájának külszínét és méltóságát a kölcsönvett állami hatalom képviselőjeként még valahogy meg tudja tartani".[60] Nem csökkent ennek a rétegnek „mintaadó" szerepe sem a középosztály számára, jóllehet a középosztály anyagi viszonyai az első világháborút megelőző időszakhoz képest is romlottak, így „a presztízs és státus, a hatalom és a gazdagság" közötti ellentmondás is tovább élt, sőt súlyosodott. Az említett osztályok és rétegek adták meg a tartalmát és sajátos vonásait a két világháború közötti állami szervezetnek és tevékenységnek, amelynek hatása a modernizációs folyamatra – és ezzel más osztályok és rétegek gazdasági-társadalmi létfeltételeinek alakulására – természetesen igen jelentős volt. Mielőtt tehát a magyar parasztság és a munkásosztály két világháború közötti helyzetét vázolnánk, röviden foglalkoznunk kell az állami tevékenységgel, és a modernizáció folyamatában betöltött szerepének egyes sajátos vonásával.

A közszolgálatban, a magántisztviselői karban, nem is szólva a szabad foglalkozású értelmiségiekről, emelkedett a szak-

képzettség színvonala, ami a szakelem jelentőségének fokozódására mutat. Valóban, a két világháború közötti időszakban a bürokráciában is megfigyelhetők voltak a modernizálódás jelei, és különösen a középszinttől felfelé, éspedig a harmincas évek második felében növekedett az értelmiségi jelleg is. Hangot kapott a közigazgatás modernizálásának szükséglete, és az állami beavatkozás – a fokozódó monopolizálódás menetében erősödve – ugyancsak a szakelem hangsúlyát igényelte a közszolgálatban. A két világháború közötti magyar állam, illetőleg szervezetei azonban – éppen a fejlődés történeti sajátosságai folytán – olyan vonásokkal is rendelkeztek, amelyek egyrészt sajátos elemeket hoztak létre az államszervezet működésében, másrészt – jórészt ezek révén – sajátosan hatottak a társadalomszerkezet további fejlődésére is. Ennek az államszervezetnek fejlődési sajátosságait és ebből fakadó jelentőségét is felismerte Erdei Ferenc, a két világháború közötti magyar társadalomról írott munkájában. Az államfejlődés folyamatában különösen jelentősnek látta, hogy a századforduló után az állami feladatok jelentősen megnövekedtek, az állam hatalmas cselekvő szervezetté változott, amelynek kiterjedt szakfeladatokat kellett megvalósítani, éspedig *nem* a konzervatív közigazgatás módszereivel. „Hozzá is nyúlt mindezekhez a feladatokhoz a korszak közigazgatása, azonban ugyanazokkal a módszerekkel és szervekkel, amelyek a régebbi fejlődésben alakultak ki. Tehát kiterjedt az állam az új feladatok felé, de a régi minőségében. A jogállam természete szerint a jogszabályok végtelen szövevényét teremtette meg, amelyeket jó részükben nem csak végrehajtani, de áttekinteni sem lehetett, a konzervatív társadalom természete szerint pedig olyan társadalmi erők működtek ennek a közigazgatásnak a keretei között, amelyek nem igazgatási, hanem uralmi szakszerűséget érvényesítettek. Ez pedig azon fölül, hogy társadalmilag a konzervatív erők uralmát valósította meg, azzal a következménnyel járt, hogy a közigazgatás eredményt sem tudott elérni ... Az államszervezet ilyen társadalmi útja azt jelentette, hogy az államélet szerepe éppen úgy megmaradt úri pályának, mint a korábbi fejlődésben,

tehát az állam-kormányzás és -igazgatás hivatalnokrétege ebben a korszakban sem alakult át szakszerű polgári hivatalnokosztállyá, hanem továbbra is úri középosztály maradt. Mindenekelőtt változatlanul megtartotta uralkodó szerepét a jogászi képzettség, úgy, mint a magyar államélet korábbi szakaszain. S ez most sem alakult át adminisztratív szakszerűséggé, hanem továbbra is ugyanaz a rendelkező, jogteremtő, felsőséges eljárásmód maradt, ami a nemesi jogászi államvezetésből kifejlődött. Szóval felsőséges uralmi föllépés a dolgokkal és az emberekkel szemben, nem pedig tárgyilagos belebocsátkozás az ügyekbe és egyenrangú tárgyaló-megértető modor a felekkel szemben. Az ilyen eljárásmód alapján az államszervezetben betöltött állás sem alakult át szakmai pozícióvá, tárgyilagos adminisztráló szereppé, hanem hivatali méltóság maradt, rang és kiváltság, a magas államszervezet és az államban megszerveződött felső nemzeti társadalom képviselete." Erdei Ferenc így folytatta: „A modern államfejlődés az állam hatalmi feladatain túl is kiterjedt a társadalom életére, és szinte az élet minden területén kiépítette igazgatási tevékenységét. Tehát a közlekedés ügyeiben, a gazdasági élet egész kiterjedésében, a nevelésben és a szellemi életben éppen úgy, mint az egészségügyi és az általános társadalompolitika területén egyformán állami tevékenységet szervezett meg. S nemcsak igazgatási szerepet alakított ki ezeken a területeken, hanem nagyon sok helyt az egész tevékenységet állami feladattá tette. A két háború közti korszakban különösen hatalmas volt ez a kiterjedés, és főképp a gazdasági élet területére irányult rendkívüli mértékben. Ez azonban sem módszerbeli, sem szerkezeti változást nem idézett elő az államéletben, mert ez is ugyanolyan társadalomszerkezetben ment végbe, mint az állami tevékenység korábbi kiterjedései. Tehát, ahogy korábban a közlekedésügyet vagy az iskolákat és a gazdasági élet felügyeletét és igazgatását szervezte meg az állam a hatalmi tevékenységében kialakult módszerekkel, úgy ebben a korszakban is lényegében ugyanezeket a módszereket és ugyanezt a szervezetet alkalmazta a gazdasági élet, az egészségügy és a tevékenyebb társadalompolitika

területein. Az új területek tehát alig módosítottak valamit az államéletben, és nem az történt, hogy az új tevékenységi területek bevonásával új társadalomelemek kapcsolódtak volna az igazgatásba és az egész állami tevékenységbe a maguk tárgyilagos módszereivel és szakszerűségével, hanem ellenkezőleg: a korábbi államéletben kifejlődött szervezet és módszer vonta a maga hatáskörébe az új területeket. Szóval ezekre a területekre is a történelmi nemzeti társadalom terjeszkedett ki úri középosztályával és rendkívül kifejlett uralmi szakszerűségével. Ennek pedig az lett a következménye, hogy a bekapcsolt területek értelmisége nem az illető hivatás modern szakszerűsége alapján fejlődött tovább, hanem hatása alá került a középosztályi úriságnak, és hozzáhasonult a konzervatív társadalomhoz. Az úriemberség terjedt ki ezekre a hivatásokra is, s ezzel a lényegében szakszerű pozíciók is hivatali méltósággá formálódtak."[61]

E sajátos vonásokkal telített „középosztály", a hatalmi elemet a szakszerűség elé helyező „hivatalnokréteg" jellemzésére hadd idézzük ismét Szabó Zoltánt, akinek írása nem egy elemében a jövőt is láttatta: „A vidéki értelmiség legfeltűnőbb tulajdonsága: széttagoltsága. Tagolódik elsősorban az egyesek származása szerint, láthatóan az apák osztálya és láthatatlanul apák fajtája szerint. Tagolódik a származási adottságokból adódó szemléleti különbségek szerint, a társasági-úriemberi megítélés kasztrendszerű különböztetései szerint és ezenfelül, mint honorácior-osztály, a hivatal rangja szerint. Mert a hivatalnak nálunk ugyanúgy van előkelősége, ahogyan a családnak. Teszem azt: a vármegyeház e szempontból sokkal magasabb rendű hivatal, mint a városház, a jegyzői iroda magasabb rendű, mint egy iskola igazgatói szobája, és mind magasabb rendű egy magánvállalat irodaszobáinál. A középosztályban a hivatalok és állások sem fontosság vagy nemzeti szerepe szerint ítéltetnek meg, hanem a hatalom mérve szerint és aszerint, hogy a hatalom jellegben mennyire van közel a régi nemesi hatalomhoz. Ezért alacsonyabb rendű például a polgárságon, iparosságon és munkásságon is nyugvó városi hivatal, mint az inkább csak bir-

tokosokon és vidéki értelmiségen nyugvó megyei hivatal. Alacsonyabb rendű az a szerepkör, mely a parasztságnak gondozására rendeltetett, mint az, amelyik igazgatására, és így tovább. Minél közelebb van egy szerepkör a régi nemesi-úri-megyei hatalomhoz, annál méltóságosabb. A tanítók ebben a megegyezéseken, konvenciókon és előítéleteken alapuló társasági rendben majdnemhogy olyan alacsonyan vannak, mint az ókori társadalomban. A tanár, bár ugyanannyi egyetemi esztendőt végzett, mint a jogász, a vidéki értelmiség gondolkodása szerint korántsem olyan magasan álló férfiú, mint amaz. Minthogy a jogászműveltség régi nemesi hagyományokban gyökerezik, viszont a kultúra terjesztése nagyon kevéssé gyökerezik ily hagyományokban ... E középosztály éppen azért veszedelme az állami rendnek nehéz időben, amiért támasza jó időben. Csak azért volt mindig ennyire kihasználható, mert lényegénél fogva nem volt osztálytudata, csak hivataltudata. És éppen azért gyönge bástya nehéz időben, mert nincs osztálytudata, csak hivataltudata, vagyis látóköre ritka esetben terjed túl azon, hogy ki lehet a legközelebbi hivatalfőnök. E szemlélet teljesen egyénekhez fűződő, és érvényesülést egyéni utakon és rendesen másik középosztályi rovására keres. Éppen ezért fennáll az a veszély, hogy a középosztály a jelenségeket éppen a legnehezebb időben nem aszerint fogja megítélni, hogy mit kell tennie, hanem aszerint, hogy kihez kell alkalmazkodnia. E réteg létrehozásánál az illetékesek éppen abban hibáztak – a rend szempontjából is –, amiben legokosabbnak hitték magukat. Abban, hogy a hivatali kötöttség ezer fonalával fűzték magukhoz e középosztályt. S abban, hogy azt képzelték: bűnhődés nélkül el lehet sikkasztani a valódi magyar demokrácia létrehozását, hiszen ez álpolgárságra nyugodtan támaszkodhatnak az áldemokratikus rendszerek. Az igazi polgárság, melynek kifejlődése egy igazi demokráciában esetleg megindult volna, létrehozóinak talán nem lett volna olyan biztos támasza a rendszer biztos napjaiban, de föltétlenül biztosabb támasz lett volna bizonytalan napjaiban ... Mindennek legvégső oka pedig az, hogy e rétegnek jórészében nincs semminemű polgári öntudata, csupán

hivatali és előrehaladási érdektudata, és az udvaronc szimatával élteti a véleménye szerinti trónöröklést már akkor is, mikor még nem halt meg a király. Kritikus pillanatokban pedig országok védelmét csak erős és egészséges osztályok tudják ellátni. S hogy e réteg mennyire nem erős, mennyire nem egészséges és mennyire nem osztály, az a jelek szerint a jövőben félelmes világossággal fog megmutatkozni. Ugyanolyan félelmes világossággal, ahogy az ország érdekét önérdekétől látni nem tudó nemesség védelemre való képtelensége mutatkozott meg Mohács előtt."[62]

Az Erdei Ferenc és Szabó Zoltán által leírtak tehát – amelyek jelentős elemükben ragadják meg a társadalomfejlődési sajátosságok és az állami tevékenység jellegzetességeinek és következményeinek összefüggését – sajátosan világítják meg a kelet-európai állami aktivitás társadalmi következményeit és visszahatásukat az állami aktivitásra. Lukács Györgyöt idézve fentebb már utaltunk arra, hogy a feudális társadalmi elemek, a feudális államszervezeti maradványok továbbélésével együtt bizonyos értelemben tovább élt a jogi formák konstitutív szerepe a gazdasági összefüggésekben. Az állami aktivitásnak társadalmi összefüggései is jelentősek azonban: egyrészt az, hogy régiónkban gazdasági elmaradottsághoz kötődő tényező, másrészt az a körülmény, hogy ez az aktivitás a monopoltőkés korszakban, tehát az állami beavatkozás fokozódását amúgy is egyre inkább igénylő viszonyok között megy végbe, végül az imént említett, a feudális társadalomból fakadó „kontinuitás", amely színezte és ambivalenssé tette az állami beavatkozást, nem adván módot annak akár átmeneti csökkenésére sem. A fokozódó állami „beavatkozás" hagyományos vagy többé kevésbé hagyományos szervezetben és módszerekkel a „történelminek", tehát a kontinuitás és a tradíciók hordozójának tekintett „középosztály" közreműködésével ment végbe. Így a harmincas évek modern társadalomalakító tevékenységében ebből a forrásból is jelentős tradicionális elem élt tovább. Ez a növekedő szakszerűség, az időszakonként felbukkanó „reformgondolatok" ellenére is sajátos tartalmat adott a modernizációs folyamatot elő-

revinni kívánó állami tevékenységnek, éspedig erősítve ambivalens tartalmát. Minthogy azonban a történelmileg sajátosan kialakult társadalmi struktúrához fűződő érdekek sajátos politikai tartalmat adtak az átalakuló állami tevékenységnek, pontosabban az államelméletben tovább élt a konzervatív, nemegyszer tradicionális elem, az állami tevékenység *társadalmi hatásában* is sajátos következmények mutatkoztak meg. Ezeknek csupán egyikét-másikát említhettük, pl. az ún. történelmi úri középosztály erősödését, mennyiségi növekedését vagy azt, hogy az állam megmaradt „alkotmányos-konzervatív államszervezetnek", a koreszmék hatására sem alakult át totális állammá, éppen csak annyit engedve „a kényszerhelyzetek és a koreszmék befolyásának, amennyit maga a történelmi nemzeti társadalomszerkezet változott ezekre a hatásokra."[63] Az államszervezet és tevékenység ilyen konzervativitása azonban – és számunkra most ez a jelentős – kedvezőtlenül befolyásolta a modernizáció egész folyamatát.

A modernizáció nagyon összetett (és mint láttuk nagyon bizonytalan) fogalom ugyan, de ha elfogadjuk a korábban adott definíciót, akkor világos, hogy az állami tevékenységben jelenlevő tradicionális elemek a fogalom összetevőinek minden szintjén kedvezőtlenül hatottak. Különösképpen problematikusnak mutatkozott az állami szervezetrendszer „rugalmassága"[64], amelynek természetesen további következményei is voltak.

A „későn fejlettség" egyes „előnyeiről" a modernizációs folyamatban már szóltunk. Napjaink példái azonban mégis azt mutatják – igaz az Európán kívüli ún. fejlődő országok sajátos társadalmi-kulturális kontextusában (amelyekben még nem – vagy már nem – alakultak ki teljesen a tőkés termelési viszonyok) –, hogy azok a társadalmak, amelyekben *már* a kifejlett tőkés viszonyok között ment végbe a közelmúlt technikai értelemben vett fejlődésének megfelelő átalakulás, jóval kedvezőbb hatásfokkal hajthatták ezt végre, mint a „későn fejlődők". Így az a hipotézis, miszerint az utóbbiak sok szempontból – éppen a későn jövők ama kedvezőbb szituációjából fakadóan, hogy már kialakult technológiát, szervezési elveket, jogszabályokat,

ismereteket, kommunikációs rendszert vehetnek át az előttük járóktól – kedvezőbb helyzetben lehetnének, inkább csak hipotézis maradt, a valóságos jelenségek nem igazolják. A „későn fejlettség" „előnyeinek" kihasználását nyilvánvalóan sok tényező gyengíti, esetleg lehetetleníti vagy következményeiben közömbösíti. Csak kettőt említenénk. Elsőként azt, hogy a „későn fejlettségben" közreható társadalmi-gazdasági tényezők folytán ezekben az országokban a modernizáció folyamata általában nagyon súlyos társadalmi problémák közepette indul (túlnépesedés, szegénység, alacsony műveltségi szint stb.). Másodszor pedig mindannak az ismeretnek, technikának, technológiának stb. átvételét, amelyet a modernizáció folyamatában élenjáró országok – akár nemzetközi programok keretében is – kínálnak, a fogadó ország társadalmi viszonyai kondicionálják. Ezekben a viszonyokban, amelyek történetileg kialakult társadalmi struktúra sajátosságaira vezethetők vissza, jelen vannak a struktúrával, a ráépülő politikai viszonyokkal stb. összefüggő érdekténye zők, megrögzött szokások, beépült eszmék, vallási nézetek, előítéletek. Nem utolsósorban azonban jelen van a tradicionális elemeket, eljárásokat, gyakorlatot stb. is tartalmazó, szervezetileg elmaradt, ennek megfelelően sokszor túlbürokratizálódott államszerkezet, amelynek érdekviszonyai bonyolult módon kötődhetnek a modernizálódás folyamatával különböző mértékben – pozitívan és negatívan – érintett társadalmi rétegekhez, csoportokhoz.

Az első világháború után a nyugati hatalmak és az ún. kisantant-országok nem ismerték fel még az 1918 őszén kirobbant polgári demokratikus forradalom lehetőségeit sem az ország társadalmi struktúrájának a tisztább polgári fejlődés tendenciájának megfelelő átalakulására. A proletár forradalom leverése után a szerencsétlen koncepciójú és perspektivikusan is tragikus következményű trianoni békeszerződéssel meglehetősen nagy tömegbázist is teremtettek a lényeges elemeiben sok vonatkozásban a tradicionális struktúrát képviselő politikai hatalom számára (amely amúgy is – a két bukott forradalom következményeként – elsősorban a konzervatív érdekeket képvi-

selhette). *Ennek következtében a modernizálódás folyamata talán még az első világháborút megelőző időszaknál is kedvezőtlenebb társadalmi feltételek közé került.* A kialakult államszervezet ugyan adott esetben bizonyos mértékig ellent tudott állni szélsőjobboldali radikális törekvéseknek, éppen a beépült konzervatív érdekek kifejeződéseként, de ugyanezek a tényezők ellenálltak a hatalmi struktúra – és a hatalmi struktúra bázisát jelentő társadalomszerkezet – bármilyen lényegi változásának is. Ez a körülmény azután jelentősen közrehatott abban, hogy az intézményrendszernek a modernizálás folyamatához szükséges „rugalmassága" sem volt biztosítható. Mindehhez járult, hogy a modernizálás technológiai alapjainak fejlődése (eltekintve a textilipar és egy-két más könnyűipari ágazat gyors fellendülésével járó új technikai berendezésektől, vagy egyes kiemelkedő műszaki találmányokkal elért fejlődéstől az elektromosiparban, gyógyszeriparban stb.) sem az iparban, sem pedig a mezőgazdaságban nem érte el azt a szintet, amely az amúgy is lassan fejlődő korabeli európai átlagot jellemezte. Stagnálása folytán tehát ebben az időszakban a technikai szinten jelentkező különbségek az ország hátrányára általánosságban növekedtek. Az állam és intézményrendszere ezt a stagnálást – eltekintve a második világháborút közvetlenül megelőző fegyverkezési program következményeitől – nem tudta jelentékenyen megváltoztatni, politikája egészével pedig *konzerválta a modernizáció folyamatát akadályozó társadalmi struktúrát.*[65] Magyarországra is áll tehát az a Közép-Kelet-Európa egészére tett megállapítás, amely szerint: „... bebizonyosodott ..., hogy az iparfejlesztés nem lehet eredményes forradalmi átalakulás vagy radikális reformok nélkül az elmaradott gazdasági, társadalmi struktúra mellett, fejletlen belső piacon és alacsony, kiélezett egyenlőtlenséggel elosztott jövedelmek közepette. A gazdasági fejlődés összefüggő rendszerében az iparosodás a két világháború között csak átmeneti lendítő erő lehetett. Hamarosan érvényesülni kezdtek a többi gazdasági szektorból, a belső és külső piaci hatásokból származó fékező erők, amelyeket az ipar fejlődése nem tudott áttörni. Az ipari forradalom folyamatának befejeződésé-

re nem kerülhetett tehát sor, és nyilvánvalóvá vált, hogy ez csak olyan új társadalmi-gazdasági körülmények között valósulhat meg, amikor a felhalmozás lehetőségét radikális intézkedésekkel biztosítják, amikor az iparfejlesztés egészségesebb gazdasági-társadalmi alapokra épülhet, kibővülő belső piacra, és szűk gazdasági elzárkózás helyett bővülő nemzetközi kapcsolatokra."[66]

AZ ÁTMENETI PARASZTSÁG

Az elmaradott és a modernizációs folyamatot akadályozó tényezők különösen erőteljesen jelentkeztek a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság struktúrájában, életszintjében és életmódjában a mezőgazdaság már röviden jellemzett birtokmegoszlásának és technikai szintjének talaján.

Mint láttuk, a birtokmegoszlás alapvető jellemzői – az első világháborút követő kis méretű földreform ellenére – sem változtak meg lényegesen. Ez azt is jelentette, hogy az országban még mindig többséget alkotó paraszti (mezőgazdasági foglalkozású) lakosság helyzete és problémái jelentősen befolyásolták – sok tekintetben kedvezőtlen, visszahúzó feltételeket teremtve – az országban lezajló gazdasági és társadalmi folyamatokat. A parasztság helyzetét eredendően a jobbágyság megszüntetése után[67] is az alávetettség, a társadalom egésze alá való szorultság jellemezte. „Olyan szolgarend a parasztság, amely maga is beletörődött az igába, s nemcsak a fölöttük uralkodó rend törvénye, erkölcse, konvenciói tartják egybe és szolgálatra szorítva, hanem maguk is hasonló szabályokkal kötik magukat."[68] Ebből az alávetettségből az is következik Erdei Ferenc koncepciójában, hogy az elfogadása ellenében a társadalom biztosítja, a paraszt úgy rendezze be belső életét, ahogyan akarja és ahogyan tudja. A társadalom egysége így annyiban és abban nyilvánulna meg, hogy „kiosztotta" a szerepeket az úrnak is, a parasztnak is. Ezek a szerepek nyitják azután kapukat a „nagy társadalom" és a paraszti társadalom között, ezek a csatornák,

amelyeken keresztül a szerepteljesítés kibomlik, és amelyen keresztül a „két" társadalom érintkezik egymással. A társadalom e „kettőssége" azonban ebben az értelemben éppen úgy viszonylagos, ahogyan ma is indokolatlan a fejlődő országokkal kapcsolatban két társadalomról beszélni. Képi kifejezés a „társadalom-alattiságban levő társadalom", sok mindent érzékeltet, de aligha pontos. Maga Erdei Ferenc is utalt arra, hogy „a nagy társadalom változásai szerint módosul a paraszti állapot és ehhez igazodik a belőle való kiemelkedés"[69]. Nem merevek tehát a falak a paraszti társadalom és a társadalom egésze között, nem csupán a kiosztott szerepek jelentik a kapcsolatokat, hanem a társadalom egész berendezkedése, alapvető viszonyai – tulajdonviszonyai, a termelés rendje, fejlettsége stb. – sokféleképpen kondicionálják és alakítják a parasztság életét.

A kettős társadalom elutasítása természetesen nem jelenti egyúttal a parasztságra jellemző vonások sajátosságainak, a tradicionális paraszti „társadalomnak" és következményeinek tagadását is. Amidőn az imént a parasztság szó mellett zárójelbe tettük a „mezőgazdasági foglalkozású" kifejezést, éppen erre utaltunk. A parasztság jellemzőit Szabó István fogalmazta meg a legkifejezőbben, és éppen ő hangsúlyozta e sajátosságok összefüggését is a „külső" feltételek, az egész társadalom alakulásával. „Jóllehet a parasztság kapitalizmuskori fogalmában bennfoglaltatik a mezőgazdasági foglalkozás, a fogalomban mégis több van: az *egész életforma*, ami a parasztok mezőgazdasági termelésében, munkájában és életében sajátosan és egyedülállóan határozódik meg. A parasztságot ugyanis most más gazdasági, társadalmi, életmódbeli és kulturális tartalom együtt határozza meg. Ezek között a meghatározó elemek között éppen úgy helye van – a mezőgazdasági alaphoz társulva – bizonyos társadalmi helyezettségnek, mint a munka sajátos paraszti formáinak, a maga fogyasztására és a piacra való termelés sajátos arányának, a várositól lényegesen eltérő falusi életkörülményeknek és a hagyományos paraszti kultúra elemeinek."[70] Ezek a feltételek, ez a sokirányú meghatározottság azonban – a lényegileg változatlan földbirtokstruktúra ellenére – a két világhábo-

rú között már módosították a paraszti állapotot, amelynek jelenségei már nem teljesen ugyanazok, mint az első világháború előtt voltak.

Berend T. Iván és Ránki György közép-kelet-európai gazdaságtörténeti munkájában olvasható: „Vannak bizonyos becslések, amelyek szerint egy-egy mezőgazdasági munkás Magyarországon évente mindössze 105 munkanapot dolgozott, és 1926-ban mintegy 720 000, 1938-ban pedig 1,1 millió férfi munkaerőegységet lehetett volna kivonni a munkából a földművelés károsodása nélkül a meglevő technológia használatát feltételezve. Ezek szerint a mezőgazdasági munkaerőnek a valóságban csupán nem több mint 50–55%-át foglalkoztatták."[71] (Itt csak utalunk azokra a számításokra, amelyek szerint a tényleges mezőgazdasági népességet azzal a feltételezett agrárnépességi létszámmal összevetve, amely az európai produktivitás színvonalán lett volna szükséges a kelet-európai országokban, a harmincas évek elején Magyarországon a falusi népesség 22%-a – a kelet-európai országokban átlagban mintegy fele – bizonyult volna feleslegesnek.) Ez a jelenség önmagában is több válságtényezőt jelez. Mindenekelőtt azt, amire már utaltunk, hogy a mezőgazdaság munkaerőhelyzete (összefüggésben a birtokstruktúrával) még mindig hatékonyan akadályozhatja a technikai, technológiai és üzemi modernizációt. Ezen túl: az idézett számok állandó és tömeges munkanélküliséget vagy részmunkanélküliséget jeleznek, amelyet az ipar, a szolgáltatások nem tudtak felszívni, és amelyet már részlegesen sem tudott levezetni a kivándorlás, mint pl. az első világháború előtt – hiszen az gyakorlatilag megszűnt. Kivétel volt a harmincas évek második felében a németországi „vendégmunkásság". (Meg kell jegyezni, hogy a parasztságot érintő kivándorlás szűnt meg.) Ám a politikai jellegű, elsősorban az értelmiséget érintő kivándorlás a forradalmak bukása után, és ismét a második világháború előtti években, összességében mintegy 200 000 főre tehető lakosságveszteséggel járt. Az egész tradicionális jellegű paraszti társadalom válságba jutott tehát, ennek a válságnak a megoldása az adott társadalmi struktúrában, és az ezt kifejező

hatalmi viszonyok között lehetetlen volt. Innen adódnak azután azok a jelenségek (az egykézés, a szekták elszaporodása stb., hogy csak a legismertebb, a két világháború közötti falukutató mozgalom termékeiben vissza-visszatérő problémákat említsük), amelyek a nyomor mellett társultak a parasztság és a falu képéhez.

A harmincas évek mezőgazdaságának válsága, és a „paraszti társadalom" válsága természetesen a parasztság belső rétegződése szerint következményeiben másként jelentkezett, bár annyiban közös vonással, hogy a paraszti társadalom „paraszti" jellege egyre inkább eltűnőben volt. A legtehetősebb felső réteg – ha őrzött is életmódjában egyre halványuló vonásokat a hagyományos paraszti jellegből – társadalmi helyzetben, életmódban, kapcsolatrendszerben közelített a kisdzsentri, az állami tisztviselő-katonatiszti réteghez. Ez a közeledés bizonyos mértékig kifejeződött a politikai viszonyokban is, részben a Kisgazda Párt helyzetében és tevékenységében, részben a gazdag parasztságnak az uralkodó politikai párt helyi szervezeteiben való szerepjátszásában. Ahogyan azonban ez a részvétel a politikában jelentős mértékben manipulált volt az uralkodó körök által, úgy a parasztság „felső szintjének" polgárosodása is magán viselt bizonyos kettősséget, amely igazában nem tette lehetővé a valóságos integrálódást az „úri" rétegekbe. Még a gazdag paraszti származású első generációs értelmiség esetében is fel-felbukkant a származás miatti hátrány. Sőt, a mérhetetlenül rosszabb anyagi körülmények között élő falusi kisértelmiségi is, minden kiszolgáltatottsága, esetleg a gazdag paraszti rétegbe való beházasodása ellenére is olyan helyzetben volt, amilyet a gazdag és polgárosuló parasztság képviselői nem érhettek el. Ez a kép bizonyos mértékben másképpen, a gazdag parasztság számára kedvezőbb vonásokkal módosult azonban a válsághelyzetekben, vagy akkor, amidőn a népi-nemzeti ideológia éppen a válsághelyzetekből adódóan különösen erősen hatott, amidőn e réteg politikai erejére is nagyobb szükség volt.

Lényegében a polgárosodás felé tört – ha az ország természeti és gazdasági adottságai által meghatározottan különböző

feltételek között is – a középbirtokos parasztság is. Ám ez a törekvés, különösen a gazdasági világválság idején, társadalmi méretekben már aligha ígért perspektívát. Mégis, a kor társadalmi-politikai mozgalmai bizonyos illúzióval szemlélték ezt a középparaszti réteget, és pl. a falukutató mozgalomban jelentős helyet foglaltak el azok, akik a termelési szerkezet megváltoztatásában, a szakismeret növekedésében, az intenzív mezőgazdasági kultúra fejlesztésében látták – éppen erre a középbirtokos parasztságra építve, illetőleg ezek tömegét az adott társadalmi-politikai struktúrában irreális földreform-elképzeléssel, telepítési mozgalommal növelve – a paraszti jövendőt. A felfelé és lefelé irányuló mobilitás aránya azonban éppen ebben a rétegben volt a leginkább kiegyensúlyozatlan. A gyermekszám és vele a földbirtok aprózódása, a természeti és gazdasági katasztrófák a réteg „törzsének" helyzetét is sokszor tették bizonytalanná. Sokat mutató tény pl., hogy a kisbirtokosok (5 hold alatti) rétege, az első világháború előtti időszakhoz képest megkétszereződött. Ez a nagyságrendi változás legalább annyira a földbirtok elaprózódásának, mint a föld nélküliek földvásárlásának, illetőleg a háborút követő földbirtokreformnak volt köszönhető. A mobilitás lehetősége mégis viszonylag nagyobb arányban volt adott a birtokos paraszti réteg számára az iskolán keresztül is, mint pl. a munkások esetében, ahogyan ezt az

Tanév	Munkások	Mezőgazdasági munkások	Kisbirtokos parasztok
	gyermekeinek aránya (százalék)		
1898 1899	1,0	9,8	
1908/1910	1,7	11,0	
1913/1914	4,5	0,7	6,5
1914/1915 – 1918/1919 átlaga	3,8	0,6	6,3
1920/1921 – 1924/1925 átlaga	5,4	0,5	7,7
1925/1926 – 1928/1929 átlaga	3,9	0,7	7,2
1929/1930	5,3	1,2	6,7
1935/1936	6,3	0,9	8,8
1941/1942	7,2	1,7	9,3

alábbi táblázat, a munkások és parasztok gyermekeinek arányáról a felsőfokú tanintézeti hallgatók között mutatja.[72]

A szó igazi értelmében vett kisbirtokosok – inkább használhatnánk a töredékbirtok elnevezést – és a mezőgazdasági föld nélküli dolgozók helyzete között, ha találunk is bizonyos, nem is jelentéktelen különbségeket (pl. a kis földdel, esetleg házzal rendelkező önálló napszámosok vagy az uradalmi cselédek esetében), lényegében a paraszti társadalmi rétegek legperspektívátlanabb, reménytelenebb helyzetű részét alkották. A „napszámos" rétegeket a munkanélküliség sújtotta, a cselédsorban levőket a csökkenő kommenció és a szinte feudális mérvű kiszolgáltatottság. A menekvés útja is csökkent: a kivándorlási lehetőség gyakorlatilag megszűnt, a háború előtti nagy építkezési munkák, így a napszámosok iránti igény is jelentősen lecsökkent. A 3 millió koldus országának ezek a rétegek adták tehát a „koldus", a napról napra tengődő tömegeit.

A magyar paraszttársadalomnak a századforduló után megindult válsága a két világháború között már annyira kimélyült, hogy úgyszólván nem volt az életnek olyan területe, ahol ne mutatkoztak volna meg e válság jelenségei. Ha valaki kívülről – pl. nyugati szemmel – figyelné a magyar paraszttársadalom „fejlődését", valószínűleg érthetetlennek találná, hogy miért nem követhette a nyugati társadalmak polgárosodási útját. Mint közismert, ennek tényezői egyrészt jelentős részben visszavezetnek a messzi magyar múltba és annak a két világháború között még eléggé élénken ható következményeire, éspedig különösképpen a földbirtokstruktúrára, másrészt azonban összefüggenek a társadalom *egésze* polgárosodásának helyzetével. A nyugati országokban a parasztság polgárosodása azért volt lehetséges, mert „a polgári fejlődés egyrészt nagymértékben lecsökkentette a parasztság számát, másrészt elhárította azokat az akadályokat, amik útját állták a parasztság magasabbra törő fejlődésének. A széles polgári réteg polgárosította a parasztságot egészen addig, míg paraszti jellegét csak nevében és emlékeiben őrzi meg."[73] Magyarországon azonban a gazdasági és a társadalomtörténeti fejlődés sajátosságaiból következően nem

alakult ki az a társadalom egészére jellemző polgári réteg, amely ezt a hasonítást véghezvihette volna, így azután a válságba jutott parasztság egyes rétegei helyzetüknek megfelelő differenciálódással ébredtek helyzetük tudatára, és ennek megfelelően keresték a kiutat és a kapcsolatokat is. „A parasztbirtokosok tehetősebbje legsikeresebben polgárosodott s egészen úgy viselkedik, mint tőkés vállalkozó réteg: egységes az urakkal és a tőkés polgárokkal, s ha egyébként nem is veszik be maguk közé, de mihelyt osztályérdekük megvédéséről van szó, mindjárt szolidárisak egymással és keményen tartják a frontot, szemben a tobbi paraszttal és a munkásokkal. A kisebb földű gazda a városi kispolgársággal talál érintkezést, azokkal közlekedik, azoktól tanulja a magasabb civilizációt és azokkal elegyedik el. A munkásparasztság öntudatosabb része viszont a városi proletárokkal tart együtt, és csak elesettebb pusztai-falusi rész az, amely mint parasztmunkás továbbra is a paraszti erkölcsök szerint él ... Van azonban még egy nagyon jellemző tagozódása a változó paraszttársadalomnak, s ez tünteti föl legláthatóbban az eltérést és az összetartozást: hogy az egyik csoport egészen polgárosodott, a másik egyáltalán nem mozdult ki paraszt nyugalmából, s közben van egy széles réteg, amely ide is húz, oda is, szóval a két szélső vonal között imbolyog. A polgárosult parasztok olyanok, mint a nyugatiak, a »romlatlanok« a keletiekkel azonosak, és ami közben van, az az igazi közép-európai átmeneti parasztállapot."[74]

Mit jelent ez az „átmeneti parasztállapot"? A paraszti társadalom gazdasági alapjainak megingását, a tradicionális kötelékrendszer megbomlását, a korábbi életmód átalakulását, politikailag pedig azt az igényt, hogy az egész társadalomra hassanak. Mindez azzal jár, hogy a régi formák *keretként* még élnek, de jelentősen megváltozott, esetenként diszfunkcionális tartalommal. Egyetlen példát: a család még a paraszti társadalom alapegysége, jellemzője az is, hogy termelési egység. A családi munkaerőszükséglet csökkent, a földelaprózottságtól való félelem nőtt, így jóval kevesebb gyermek született, és a gyermekek helye is megváltozott a családon belül. Változott

azonban a házastársak helye és egymáshoz való viszonya is, sőt „a munkák elkülönültek, és a termelés és a fogyasztás egyaránt jobban bekapcsolódott a piaci forgalomba"[75]. A családnak mint termelőegységnek léte – jóllehet megváltozott termelési és fogyasztási viszonyok között –, valamint a lakóhely és a munkahely megmaradt egysége még mindig elég hatékony maradt ahhoz, hogy a tradicionális viselkedési mintákat legalábbis részben közvetítse a családtagok felé. A családtagok azonban más összefüggésükben már nyitottabbá váltak a társadalom felé, így egyrészt a megváltozott társadalom bizonyos mértékű *modernizáló*, másrészt a tradicionális minták *konzerváló* hatásából eredő konfliktusok hordozóivá váltak. E konfliktusoknak a tradicionális értékek fenntartására irányuló törekvéssel való megoldási kísérlete két irányban is illúziókat, majd kudarcot eredményezett. Így volt ez akkor, amidőn az uralkodó politika törekedett a konzervatív, az alávetettséget tükröző parasztkép megőrzésére, és ide vezettek azok a törekvések is, amelyek a jelentősen megváltozott társadalomban az öröknek tekintett értékeire építve akartak új paraszti társadalmat kialakítani.

AZ IPARFEJLŐDÉS ÉS A MUNKÁSSÁG ÖSSZETÉTELÉNEK ALAKULÁSA

Az agrárproletariátus – különösen annak kubikos, napszámos, segédmunkás rétege – osztályhelyzetét tekintve tulajdonképpen fokozatosan már egyre inkább közel került a szó igazi értelmében vett munkásosztályhoz. A termelési eszközökhöz való viszonyukat nézve már munkások voltak, munkakörülményeik, életmódjuk és aspirációik azonban még a parasztsághoz kötötték. A két világháború közötti időszakban ennek a rétegnek személyes aspirációiban még jelentős volt a földvásárlás, az önálló gazdálkodás lehetőségéhez való visszatérés eleme. Ha erre lehetőség nyílt, a napszámosi munkával keresett pénz megtakarítható részét (és erre különösen azoknak nyílott lehetőségük, akik már rendelkeztek kisebb méretű földterülettel) a mező-

gazdaságba „ruházták be". Ha ez az aspiráció nem is volt megvalósítható az esetek túlnyomó többségében, puszta léte még jelentősen befolyásolta ennek az átmeneti munkáskategóriának életmódját, tudati fejlődését. Kétségtelen, a történelemben eddig ismert minden iparosodási folyamatban a föld nélküli vagy megélhetést nem biztosító földterülettel rendelkező mezőgazdasági dolgozók jelentették a munkástartalék sereget. Tekintettel azonban arra, hogy a magyar agrárproletariátus létszáma még a környező kelet-európai országokéhoz viszonyítva is jelentősen magasabb volt, valamint tekintettel a mezőgazdasági környezetben működő ipar (bányászat, élelmiszeripar) arányára, végül az ország egész területén folyó építőipari munka nagyságára és a magyar ipar alacsony technikai színvonalára, az agrárproletariátus jelentős része válhatott, éspedig gyakran „kétlaki" jelleggel, tehát falun élve, félig-meddig még a mezőgazdasághoz kötődve is e munkástömeg (egyes adatok szerint a munkásosztály 35–40%-át is elérő) részévé. Az *átmenetiség*, amely ezt a munkásréteget jellemezte, nemcsak az aspiráció szintjén jelentkezett (ha túlnyomórészt megvalósíthatatlanul is), hanem a lakóhelyen – többnyire ingázással párosulva – műveltségben, életmódban stb. Világos, hogy ennek a munkásrétegnek elsősorban fizikai erőre volt szüksége. A végzett munka egyrészt kevéssé igényelte tehát a szaktudást, a képzést, a továbbképzést, másrészt kevéssé is adott erre lehetőséget. Ennek az átmenetiségnek nagyon érdekes mutatója, hogy az 1930-as népszámlálás adatai szerint – amelyek szinte minden rétegre nézve erős immobilitást mutatnak – az ún. napszámos kategóriában – amely ezt a réteget is magában foglalta – ilyen rétegen belüli mozdulatlanságról nem beszélhetünk. 1930-ban a napszámos apák gyermekei 19,7%-ban maradtak napszámosok, 41,9%-uk munkássá, 21,2%-uk mezőgazdasági fizikai dolgozóvá vált – jelezve egyúttal ennek a kategóriának legerősebb irányultságát is. Ugyanezen népszámlálás adatai azonban azt is jelzik, hogy a napszámosok legjelentékenyebb arányban még mindig a mezőgazdasági fizikai dolgozók közül származtak

(37,9%-uk), ha jelentős számban biztosították is utánpótlásukat a munkás és az eredetileg is napszámos kategóriák.[76]

A magyar ipar technikai szintjének elmaradottsága (néhány iparág kivételével) egyrészt magyarázatot ad a képzetlen segédmunkások (napszámosok) nagy tömegére, másrészt azonban ez a nagy tömeg, állandó jelenléte és „hozzáférhetősége" folytán – a nincstelen parasztság nagy tömegével együtt – közrehatott a technikai színvonal lassú fejlődésében is. Ebben az összefüggésben azonban az a tény, hogy a magyar munkásság összetételében a szakmunkások tradicionálisan nagy arányt képviseltek, már további magyarázatot igényel. 1910-ben szakmunkás volt az ipari munkásság kétharmada, a gyári munkások 40%-a, bár az utóbbiak aránya 1929-re 37%-ra, 1938-ra pedig 30%-ra csökkent.[77] Az adatok alakulásának magyarázata tulajdonképpen paradoxon. 1910-ben az ipar igen jelentős része kisipar volt, amely tudvalevően elsősorban szakmunkásokat foglalkoztat. Az első világháború után bekövetkezett gyáripari fejlődés pedig egyrészt éppen a kisipart szorította vissza, másrészt olyan iparágban volt nagyarányú (pl. a textilipar), amely leginkább elviselhette a szakképzetlen, ún. betanított munkásokat. (Ezzel függ össze a női munkások arányának emelkedése is: 1913-ban a nők aránya a gyáriparban 23% volt, és ez 1938-ra már 32%-ra emelkedett.[78] Lackó Miklós, az e kérdéssel foglalkozó történész találóan mutat rá, hogy a modern iparfejlődés a két világháború közötti időszakban már mindenütt a magas fokú specializációra épült tömegtermelést követelte, amelynek munkástípusa a fejlett technikával, korszerű üzemszervezésben dolgozó betanított munkás. A magyar ipar elmaradottságát a döntő iparágban pedig éppen az jellemezte, hogy sokoldalúan képzett, de fejletlen technikával dolgozó szakmunkásokat és képzetlen segédmunkásokat foglalkoztatott. „A vas- és gépipari munkásság összetételének modernizálódása a specializálódás irányában nemigen haladt előre; nálunk a vas- és gépipar *régi típusú* és stagnáló szakmunkássága *mellett* jött létre egy széles és gyorsan növekvő – nagyobbrészt nőkből verbu-

válódó – betanított munkásréteg, amely nem tekinthető a specializált munkásság modern, korszerű típusának."[79]

Sajátosan hatottak a magyar iparfejlődés technikai jellemzői a munkásosztály összetételének alakulására is. Míg a szakmunkásréteg – főleg általában az ipari munkások – utánpótlását az első világháború előtt elsősorban az ún. iparos népesség adta, a két világháború közötti munkásosztály a származás szerint jelentős mértékben differenciálódott. Az 1930. évi népszámlálási adatok azt mutatják, hogy egyrészről erős volt a munkásság immobilitása, az összes munkás gyermekeinek 71,8%-a munkás lett, másrészt azonban, utánpótlás szempontjából, jóval nyitottabbá vált: csak az összes munkásnak 29%-a származott munkáscsaládból, 33,4%-uk mezőgazdasági fizikai dolgozó eredetű, 18,4%-uknak apja pedig önálló kisiparos volt. A legszembetűnőbb a mezőgazdasági fizikai eredetűek fokozódó behatolása a munkásosztályba. A mezőgazdaságból jött munkások súlya a második világháború idején, a hadiipari konjunktúra korában – amidőn a gyáripari munkásság már több mint 60%-át tette ki az összmunkásságnak – különösképpen megnövekedett. (1943-ban a szakmunkások aránya 27%, a betanított munkásoké 39%, a segédmunkásoké 31%, a tanoncoké 3% volt a gyáripari munkásságon belül.)[80] Ezek az arányok már jelzik az ipar korszerűbbé válását, a modern ipari tömegtermelés kezdetét, jóllehet a nyugati fejlett országoktól kb. két évtizeddel elmaradva. A segédmunkások nagy aránya azonban még mindig arra mutat, hogy a technikai színvonal – az ipar egészét tekintve – nem emelkedett túlságosan.

A munkásosztály tehát – heterogén összetétele ellenére – egyre nagyobb arányban volt jelen a két világháború közötti magyar társadalomban. A heterogenitás azonban nem csupán a származási összetételben, hanem életmódban, társadalmi súlyban is jelentős mértékben megnyilvánult. Általában elmondható ugyan, hogy a magyar munkás nyugati társaihoz viszonyítva rosszabbul fizetett, életkörülményeiben elmaradottabb volt, de ezen az általános megállapításon túl már különbségeket kell tennünk. A magasan képzett szakmunkásgárda fizetése az átla-

got jóval meghaladta, életkörülményeire, különösen ha több kereső is volt a családban, a kispolgári életmód vált jellemzővé, míg az ellenkező végletet képviselő tanulatlan segédmunkás-, napszámostömeg bére jóval az átlag alatt alakult, életmódját a bizonytalanság, a kiszolgáltatottság jellemezte, nemritkán „a faluval és a falu nincstelenjeivel való szoros származási, rokoni, életformabeli kapcsolata"[81]. Ám a jövedelem és életmód szerinti szélsőségek megállapítása csak részben mutatja meg a magyar munkásosztálynak később is jelentős differenciált arculatát. Ennek a differenciáltságnak tulajdonképpen két olyan összetevője volt, amelyre lényegében már utaltunk is. Mindenekelőtt a mezőgazdaságból jöttek jelentős aránya (nem kis részben megmaradt falusi kapcsolatokkal, falusi lakhellyel, „bejárással", sőt bizonyos fokig még a falura irányuló aspirációkkal), továbbá a szakképzettség szerinti összetettség alakulásának sajátosságai. Ezek között talán a legjellemzőbb a szakmunka háttérbe szorulása és – a női munka arányának mindinkább növekvő arányától sem függetlenül, bár nem teljesen annak következményeként – a tanulatlan vagy a betanított munkások számának növekedése.[82] Ez utóbbi – ahogyan már említettük – tulajdonképpen összefüggött a magyar ipar technikai szintjének alakulásával és a szerkezetében bekövetkezett változásokkal.

Az egyre nagyobb arányokban jelenlevő „nyers" munkaerővel szemben a *gyáriparban* tehát csökkent a szakképzett munkások aránya. Ennek a szakképzett munkásrétegnek eredendő hagyományai – kezdeti összetételének megfelelően, amennyiben annak idején főleg német származású volt – is sajátosak voltak, ha ezek a sajátosságok a két világháború közötti időszakra már el is halványultak. A német szociáldemokrata mozgalomhoz való eszmei kapcsolódás – amely a század első évtizedeiben e munkásság körében kialakult mozgalmi életet eleinte kissé el is térítette a valóságos társadalmi problémáktól, pontosabban a tényleg létező problémákra „deduktív" jellegű, nemegyszer doktriner válaszokat adott – a két világháború között már inkább a félig-meddig polgárosodó, jobban fizetett szakmunkáscsoportokat jellemezte, de még jelen volt. A proletárdiktatúra

leverése, az azt követő megtorlások következtében azonban a szakmunkássághoz kapcsolódó mozgalmi törekvések is szűkebb körre kényszerültek, átmenetileg izolálódtak is, amely helyzetből a munkásmozgalom tulajdonképpen csak a gazdasági válság időszakában mozdulhatott ki. Ennek a kimozdulásnak összetevőit azonban nem csupán a társadalmi-történeti helyzet megváltozott tényezői között kereshetjük, hanem éppen a „nyers" munkaerő aránya növekedésének hatásaiban is. Mert igaz ugyan, hogy éppen a „friss" munkások körében nyerhetett tért a jobboldali szociáldemagógia (bár ez a kispolgárság tömegeiben ennél kedvezőbb talajra talált), de az is igaz, hogy ezek a tömegek a konkrét társadalmi problémákhoz tapadó frisseséggel változást hozhattak a munkásmozgalomba is. „A két háború közötti korszak – írta Erdei Ferenc – a munkásság belső tagozódását is erősen megváltoztatta. A régi, iskolázott szakmunkások rétege mellett nagymértékben megnövelte a tanulatlan és faluról jött munkások tömegét. Ez egyformán tényezője volt korábban a munkásság részvételének a szélsőjobboldali mozgalmakban, később pedig a munkásmozgalom belső érésének. A munkásság már korábban is kinevelt, illetve magához kapcsolt egy értelmiségi réteget, amely a korszak első szakaszán nem is növekedett, de nem is változott. A háború előtti nemzedék volt ezekben az években is a munkásság értelmisége, s itt is a válság után következett be a változás. Ekkor magából a munkásságból is fölnevelkedtek fiatalabb értelmiségi elemek, de más értelmiségiek is kapcsolódtak ekkor a munkássághoz. S nevezetes ebben az alakulásban, hogy míg korábban a polgári értelmiség vonzódott a munkásság felé, innen is főképp a zsidóságból, addig ebben az időben ezeknek az elemeknek a további kapcsolódása mellett az értelmiség egyéb elemei is kapcsolatot találtak a munkássággal."[83] A munkásság, pontosabban a munkásmozgalom és egyes értelmiségi, elsősorban fiatal értelmiségi elemek kapcsolatkeresése a harmincas évek végére és a negyvenes évekre már az ún. népi értelmiség jelentős hányadának a munkásmozgalomba (vagy annak perifériáján levő, de vele összefüggő tevékenységi formákba) való beintegrálódásá-

ban testet öltött.[84] A munkásosztály és vele a munkásmozgalom egyre inkább „nyitottabbá válása" tehát, amely egyébként politikai szükségességként jelentkezett a harmincas, de különösképpen a negyvenes években, jelentősen összefüggött egyrészről a munkásosztály összetételének alakulásával, másrészt a parasztság és az értelmiség egyes részeiben elindult változásokkal.

A gyáripari munkásság mellett – mint ismeretes – a munkásosztály összetételében nem kis arányban foglaltak helyet a kisipari munkások. Eltekintve most az „önálló" és az „alkalmazott" kategóriába tartozó kisiparosok társadalmi helyzete közötti jelentős különbségtől (jelentős különbségek mutatkoztak meg akkor is, ha aspirációiban az alkalmazott kisiparosok is önállóságra törekedtek, és ha mindkét réteget veszélyeztette a gyáripar, ezzel a kisiparosi lét feladásának perspektivikus, vagy adott esetben nagyon is akut veszélye), ebben a tömegben is megtaláljuk a kettősséget szakképzettség tekintetében is. Mert igaz ugyan, hogy a kisiparosok alapképzettsége és szakoktatása is javult, elsősorban azonban a *városi* kisiparban, és itt is a kisipar egyes ágazataiban. Ezzel szemben a falusi kisipar túlnyomó részére csaknem az a „nyerseség" volt jellemző, amelyet a gyári munkásság igen nagy hányadára megállapíthattunk. Az ún. parasztiparosok ugyanis – akár uradalmakban éltek, akár önálló tevékenységet folytattak – igen sok szállal kötődtek a paraszti és a falusi lét viszonyaihoz, származásukra nézve is jelentős hányaduk mezőgazdasági volt (1930-ban pl. az *önálló* iparosok több mint 36%-a származott „mezőgazdasági" apától), és a műveltségnek, a tudatosságnak is többnyire más szintjét képviselték, mint a városban élő társaik.

A kisiparosság átmeneti helyzetére mi sem jellemzőbb, mint hogy gyermekeik közül viszonylag kevesen (1930-ban mindössze 23,2%) maradtak kisiparosok. Túlnyomó többségük munkássá vált (bár ebben közrejátszik a korabeli statisztika is, amely a *nem önálló* kisiparosokat és a gyári munkásokat egy kategóriában tartotta nyilván). Az átmenetiség azonban nem csupán ebben nyilvánult meg, hanem abban is, hogy a kisipa-

rosság, különösképpen a több alkalmazottat is foglalkoztató önálló kisiparosok életmódjukban, aspirációikban, érdekeikben jelentős részben a kispolgársághoz kötődtek, sőt az önálló kereskedők, az altisztek kategóriája mellett jelentős hányaduk valóban a kispolgársághoz is tartozott.

A kispolgárság egyébként – és ezt ismét jól látta Erdei Ferenc – nem valamiféle önálló és homogén osztály vagy réteg. „Nem saját struktúrája tartja egybe, hanem a kívülről ráirányuló hatások. Maga a termelőhelyzet, amelyben ez a kispolgártömeg él, kétféle. Egyfelől a kistőkés vállalkozás, helyesebben az önálló kisiparosság és kiskereskedelem, másfelől a kapitalista vállalkozás tisztviselő és munkás termelőhelyzete közé eső állás: intézményesített, ezért biztosított munkáshelyzet. Mindkét osztályhelyzet olyan, hogy a kapitalizmus termelőrendszerében már nem tud önálló szerkezeti formává kiépülni, hanem csak hasonulni más kiképzettebbekhez, ha egyszer a történeti alakulásban nem képződött ki ellenálló alakulattá. Tehát a kisipar és a kiskereskedelem vállalkozássá alakul, amely azonban alárendelt a kapitalista vállalkozással szemben, a közbenső vállalati termelőhelyzet pedig a vállalati tisztviselőállás formájához igazodik, de szintén alárendelve annak."[85]

Mindebből tulajdonképpen érezhető Erdei Ferenc ama következtetése is, hogy a „kispolgárságnak igen nagy szerepe volt az ellenforradalmi alakulásban, de természetéből következik, hogy szerepével nem tudott mit kezdeni". Egy bizonyos: ez a szerepbizonytalanság a negyvenes évekre – leszámítva a kispolgárnak értékelhető parasztgazdákat és a zsidó származású kereskedőket, kisiparosokat (akiknek a helyzetét az ún. zsidótörvények és az üldözés sajátossá változtatta) – egyre inkább eltűnőben volt, és átformálódott a szélsőjobboldali törekvések irányába. Lényegében ugyanez történt a kispolgárság ama rétegével is, amelyet Erdei Ferenc „nemzeti" kispolgárságnak nevezett, azaz a vasúti altiszt, a levélhordó postás, a rendőr, katona, csendőr és hivatali altiszt, uradalmi gazdák, ispánok jelentős részével is. Ez a nem kis számú réteg az 1930-as népszámlálás szerint eltartottjaikkal együtt a né-

pesség 2,5%-át jelentette, és számuk később jelentősen növekedett. Ez a kispolgárság a két világháború közötti időszakban ugyan a hatalom közvetlen végrehajtó rétegeként tevékenykedett – esetenként nem kis szakértelemmel –, és helyzetéből adódóan konzervatív magatartás jellemezte, nem utolsósorban azonban éppen a jobboldali szociáldemagógia hatására egyre inkább elhagyta konzervativitását, és a szélsőjobboldali mozgalmak egyik politikai bázisává vált.

Továbbra is Erdei logikáját követve, a kispolgárságra nézve általánosan is megállapítható, hogy az „a réteg az, amely a legérzékenyebben reagál minden változásra, mert a legkevesebb ellenállást és képzettséget képviseli az élet alakulásával szemben. Tehát minden válság és minden kilátás a legkönnyebben ezt a réteget mozdítja meg. Ugyanakkor azonban nem képvisel építőelemet a folyamatokban, tehát csak maga a reagálás és tömegerejének megfelelő érvényesülése, anélkül, hogy tovább tudná vinni a társadalom és a kultúra építkezését"[86]. Ugyanez a tulajdonsága, és az a körülmény, hogy jelentős csoportjai „félproletár" jellegűek voltak, később ezt a réteget, pontosabban ennek a rétegnek a munkásosztályhoz közelebb álló csoportjait nyitottabbá tette a második világháborút követő társadalmi átalakulás számára is. Ebben az átalakulási folyamatban azután – nem kis részben változékonysága *és* éppen gyakorlati szakismeretei folytán – a társadalom szakmai „hierarchiájában" is feljebb kerülhetett (pl. a MÁV-nál, postánál, hadseregben stb.).

Összefoglalva, a magyar társadalmi rétegződés hierarchiájának minden szintjén megtalálható bizonyos kettősség. A csúcson a nagybirtok és a nagytőke kettős uralkodó osztálya, igaz, egyre inkább összefonódva, de mégis megtartva az érdekviszonyok különböző felépítettségét, az ideológiai és életmódbeli sajátosságokat is. A társadalmi piramis alján az ipari proletariátus és az agrárproletariátus, sok szempontból ugyancsak más érdekösszefüggésekkel, lakóhelyileg is elkülönülve, más aspirációkkal, más életmóddal. Középütt a „történelmi középosztály" és a polgári „szabad" szellemi foglalkozású értelmiség,

megint sok tekintetben elválva egymástól, és a kispolgárság, amelynek egy része a mezőgazdasághoz, más része a kisiparhoz, kiskereskedelemhez kapcsolódott.

Ez a kettősség sok tekintetben sajátossá formálta a politikai mozgalmak tömegbázisát, és egyes következményei a második világháború utáni folyamatokban is jelen voltak.

FALU, VÁROS, URBANIZÁCIÓ

A magyar társadalom osztály- és rétegszerkezetének történeti alakulásával csupán olyan mértékig foglalkozhatunk, amennyiben *mai* társadalmunk alakulására hatással volt és van. Nem célunk tehát a két világháború közötti Magyarország minden társadalmi osztályának, rétegének kimerítő jellemzése. Éppen további hatása miatt kell azonban röviden elemezni a két háború közötti Magyarország települési viszonyait, hiszen a társadalom „horizontális" tagozódásának (amely sok tekintetben színezte a „vertikális" tagozódás jelenségeit) következményei ugyancsak érezhetők napjainkban, a szocialista társadalom jelenségeiben is. Sőt, a falusi társadalom és az urbanizáció magyar sajátosságai, települési problémáink történeti alakulása éppen napjainkra teljesített ki olyan jelenségeket, amelyekből kiindulva az egész folyamatot könnyebben érthetjük meg, éspedig múltbeli vonásaival együtt. Kiindulhatunk tehát a mai helyzetből, pontosabban egy napjaink viszonyaira tett megállapításból, abból ugyanis, hogy a „nemzetközi tendenciák alapján Magyarország sajátos helyzetét az adja, hogy a foglalkozási struktúra »fejlettebb«, mint az gazdasági fejlettségünkből adódna, ugyanakkor *az urbanizációs szint még a gazdasági fejlettség által kívánt szintet sem éri el, attól mintegy 15%-kal elmarad.*[87] Ezt az elmaradást szinte minden szerző hangsúlyozza, éspedig nem csupán napjainkra nézve, hanem a történeti múltra vonatkozóan is, hivatkozva a természetföldrajzi sajátosságokra, a török hódoltságból adódó településszerkezeti következményekre, az Osztrák–Magyar Mo-

narchián belül kialakult regionális fejlesztési politika sajátosságaira stb. Mindezekből együttesen következne, hogy Magyarországon – ahogyan általában Kelet-Európában – még az iparosodás sem vált olyan mértékben városfejlesztési tényezővé, mint Nyugat-Európában.[88] Az urbanizáció elmaradásában, pontosabban lassúságában természetesen valóban sok tényező hatott közre, alapjaiban azonban feltehetően régiónk és Magyarország már sokszor említett sajátos történeti fejlődésére vezethető vissza. Ezt állítja Berend T. Iván is, amikor azt írja, hogy „Kelet-Európában a XIX. század – a gazdasági fejlődés útjai, az agrárjelleg konzerválódása következtében – nem hozott urbanizációs fordulatot." (Berend az urbanizációs szint két világháború közötti emelkedését a trianoni békeszerződés következtében beállott területi változásokra vezeti vissza, amelyek következtében Budapest és néhány nagy város népességének súlya jelentős mértékben megnövekedett.[89]) Lényegében hasonló összefüggésre mutat rá Hegedűs Miklós is, amidőn megállapítja, hogy Magyarország, mint későn iparosodó ország, nem tudta felszívni városaiban a mezőgazdaság modernizációja folytán keletkezett munkaerőfelesleget, és gazdasági erőforrásai egyébként sem tették lehetővé az ország egészének bevonását a fejlesztésbe, így súlyos aránytalanságok keletkeztek, ezen túl pedig: „a hazai városfejlődés ütemét és a városhálózat struktúráját kedvezőtlenül befolyásolta az is, hogy a hazai iparfejlődésben hosszú ideig meghatározó szerepet játszott a *mezőgazdasági nyersanyagokhoz kapcsolódó élelmiszeripar*. Az élelmiszeripar generáló hatása az egyéb iparágakra csekély, kooperációs igénye nem nagy, így városfejlesztő hatása is elenyésző."[90]

Nem vitázva most egyik-másik megállapításban megmutatkozó pontatlansággal (pl. a magyar mezőgazdaság modernizációjának hatásával a munkaerőfeleslegre, mely ugyanis inherensen megvolt), azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a magyarázatot általában a mezőgazdaság, illetőleg a mezőgazdasághoz kapcsolódó ipar túlsúlyában keresik, *feltételezve tehát az iparosodás és az urbanizáció teljes együtthaladását*. Úgy tűnik

azonban, nem minden esetben tehetünk egyenlőségi jelet e két folyamat közé. (Még Magyarországon is találunk olyan régiókat, ahol a városfejlődés és mezőgazdaság nem szakadtak el egymástól, és a sajátos mezővárosi alakulatot produkálták.) Az agrárjelleg domináns volta tehát nem elegendő magyarázat még a késői fejlettséggel járó következményekre sem. Ezeket legalábbis kiegészítik a mezőgazdaság tulajdon- és termelési viszonyaiban megmutatkozó, már ismert sajátosságok; ezzel együtt magában a társadalomban *és* a faluban tovább élő tradicionális társadalomszerkezet (illetőleg annak elemei). Az elmaradott tulajdon-, ill. gazdasági viszonyokhoz, és ebből következően az egész mezőgazdaság elmaradottságához fűződő társadalmi következmények egyrészről nem adták meg a lehetőséget a falusi társadalom számára, hogy belső fejlődéssel fokozza saját urbanizációját, másrészt pedig a társadalom egészére jellemző gazdasági és uralmi viszonyok nem adtak erre indítást, sőt – jóllehet talán nem mindig tudatosan – *ezek a viszonyok visszafogták az urbanizációs folyamatot.*[91] Márpedig Magyarországon, ahol az ún. történeti polgárvárosok amúgy is kevés számban, aránytalanul ritkábban fordultak elő, mint a nyugati társadalmakban (ez is egyik következménye a polgárosodás elmaradottságának), illetőleg túlnyomó részben a meglevők is a trianoni békeszerződéssel az országtól elcsatolt területeken feküdtek, az urbanizáció szintjének emelkedése (a városi népesség természetes, illetőleg bevándorlással megnövelt szaporodása mellett) csak a falusi területek urbanizációjától lett volna várható. Mint ahogyan a városi népesség arányában bekövetkezett változások valóban jórészt a falusi települések közigazgatásilag várossá való minősítése folytán jöttek létre, ez a minősítés jórészt meghatározott feltételek teljesülése alapján következhetett be. (Itt jegyezzük meg, hogy az urbanizáció arányát – szükségből – a közigazgatási különbségtevésre támaszkodva állapítjuk meg, ha tudjuk is, hogy a települések egy részében a közigazgatási minősítéstől eltérő viszonyokat találhatunk.)

A település azonban egy társadalomban „hálózatban" fej-

lődik, ami azzal a következménnyel jár, hogy a városok kialakulása egyrészről elképzelhetetlen a falusi urbanizációs szint emelkedése nélkül, másrészről ez az urbanizációs folyamat eleve modernizáltabb társadalmi struktúrát teremt a falvakban is. Így azután a faluból várossá fejlődés egyrészt azzal járt, hogy bizonyos várostípusokban a mezőgazdasági foglalkozás továbbra is jelentős szerepet játszott (gondoljunk pl. az alföldi ún. mezővárosokra), míg másrészt az iparosodás előrehaladásával a falvak foglalkozási szerkezetének átalakulása egyre inkább növelte a falusi, de nem a mezőgazdaságban foglalkoztatott lakosság arányát.

Az urbanizációnak a városi lakosság számarányában kifejezhető szintje tehát ilyen összefüggések folytán ugyan „elmaradt" az iparosodás növekedésének mértéke, illetőleg e mérték által „indokolt" szint mögött, de ez az elmaradás viszonylagos, mert a falusi társadalom szerkezeti változása a falu urbanizációs szintjének emelkedésére is visszahatott.

Az alábbi táblázat adataiból így nem csupán elmaradottságra következtethetünk, hanem az adatsorok az elmondott összefüggéseket is tükrözik.[92]

Év	A városi népesség %-os aránya az ország népességéhez viszonyítva	A nem mezőgazdasági népesség (aktív keresők és eltartottak) aránya	A városi népesség arányának elmaradása a nem mezőgazdasági népesség aránya mögött
1869	25,9	—	—
1900	33,2	—	—
1930	38,1	48,1	10,0
1941	40,1	—	—
1949	38,4	50,7	12,3
1960	41,6	65,2	23,6
1970	45,1	77,3	32,2

Ha a táblázat adatai mögé tekintünk, akkor sajátos ellentmondást tapasztalhatunk. Az adatok ugyanis az elmaradást a két világháború közötti időszakban még csak viszonylagosnak jelzik, amely igazán erőssé és következményeiben is jelentőssé

napjainkra vált volna. További tényezőket is megfontolva azonban, a két világháború közötti időszak urbanizációja és iparosodása különböző szintjének ellentmondása jelentősnek tűnik. Ennek összetevői között Budapest urbanizációs súlya a leglényegesebb, amely a békeszerződés következtében harmadára csökkent országban különösen megnőtt. (1930-ban a 7,8 millióra csökkent lakosságból 1,2 millió lakott Budapesten, amelynek részesedése az ország ipari termelésében a békeszerződés előtti 28-ról 50%-ra ugrott.) Igaz ugyan, hogy nem csupán a városi lakosság, hanem az ipar is Budapestre koncentrálódott, így ez az ellentmondás látszólag kiegyenlítődött, az urbanizáció problémáin azonban ez mit sem változtatott, különösen ha tudjuk, hogy a korabeli statisztikák és vizsgálatok szerint Budapest urbanizációs szintje is elmaradott volt, elsősorban a lakások alacsony civilizációs szintje és a kommunális szolgáltatások tekintetében. Ez az elmaradottság még súlyosabb volt a vidéki városokban. Mindezzel együtt azonban mégis olyan helyzet alakult ki, amelyben az urbanizáció „skálája" egyik végén az ország lakossága viszonylag magas arányban helyezkedett el az adott viszonyokhoz képest a legmagasabb urbanizációs szinten, a fővárosban, míg a skála másik végén nagyjából ugyanennyi élt külterületeken, különösképpen a tanyákon. E területek „urbanizációs szintje" – ha ezt a kifejezést egyáltalán használhatjuk, és ha leszámítjuk az egy-egy városhoz szervesen hozzátartozó tanyarendszer egy részét – általában rendkívül alacsony volt, ha ebben az alacsony szintben osztozott is a falvak többségével. Ezzel szemben azonban napjainkra a már említett folyamatok eredményeképpen a falu foglalkozás-szerkezete átalakult, urbanizációs szintje a várossá nyilvánított településekkel összehasonlítva is jelentősen megnövekedett.

Engels 1847-ben írt ismeretes megállapításából – amely szerint míg Angliában és Franciaországban a város uralkodik a falun, addig Németországban a falu uralkodik a városon, a mezőgazdaság a kereskedelmen és az iparon[93] – nemcsak közvetlen politikai következmények adódhatnak, hanem differen-

ciáltabb hatásában is igaz. Magyarországon az 1930-as évek végén az ipar már jelentős erőt képviselt, és ennek politikai következményei is jelentősek voltak, ha a társadalmi struktúra már ismertetett sajátosságaiból adódóan a „feudális" elemek nem is szorultak teljesen háttérbe a politikai struktúrában sem. Az a tény azonban, hogy az ipar arányától is elmaradt, és belső jellemzőiben is alacsony urbanizációs szint állott szemben a sok tekintetben még tradicionális elemeket őrző faluval, az *ország egészének fejlődésére nézve hátrányos következményekkel járt,* hiszen az átalakulásra nézve az egész társadalom szempontjából kedvezőtlen közeg súlyos terhe visszatartó hatást gyakorolt. Az ellentmondás tehát sajátosan összetett: az ország gazdasági erőforrásainak alacsony szintje, fejlettségének elkésettsége visszafogta az urbanizációs folyamatot, az alacsony urbanizációs szint viszont kedvezőtlenül hatott a gazdasági fejlődésre, a politikai-társadalmi-kulturális átalakulásra.

Ennek a visszafogó hatásnak egyik összetevője a falu gazdaságilag és társadalompolitikailag hátrányos helyzete. Ezt a hátrányos helyzetet azonban az *egész társadalom* sajátos fejlődése hozta létre, és nem csupán a falué. Azok a hátrányok, amelyek a történeti fejlődés menetében Magyarországon a falu kárára kialakultak, röviden a következőkben összegezhetők. Mindenekelőtt a vidéki helyzet, a városból való „kiesettség", a várostól való elmaradottság és a városnak való kiszolgáltatottság. Ez utóbbi tartalma egy „kényelmes" társadalomszervezeti megoldásban keresendő, nevezetesen abban, hogy a termelés problémáit úgy oldották meg, hogy a falu mint a mezőgazdasági termelés, mint helyhez kötött termelés a termelőket is helyhez, éspedig a más társadalmi szerepkört betöltő városhoz távolabb eső helyhez kötötte.[94] (Ilyen értelemben a város uralkodik a falun – fordíthatjuk meg Engels megállapítását.) A második tényezőcsoport a falusi társadalom belső viszonyaiból fakad, éspedig összefoglalóan abból, hogy a kisebb létszám és a szorosabb kötöttségek miatt a falusi ember „kisebb szabadságban" élhet, mint a városi. A harmadik tényezőcsoport a természetnek való nagyobb kiszolgáltatottságból ered, amely-

nek összetevői a falusi kultúra fogyatékosságaiból, a társadalmi megkötöttségből adódnak. Végezetül a falu hátrányos helyzetének legfontosabb – az említetteket mintegy kumuláltan magában foglaló – jellemzője a városnak való alárendelődés, legfőképpen pedig az, hogy forgalmi viszonyai a várossal szemben kedvezőtlenek, hiszen egyes termékeivel nem is vesz részt a forgalomban, másokkal pedig alárendelt helyzetben.

Az imént csokorba kötött hátrányos tényezők majd mindegyikével szemben is lehetne ugyan a harmincas évek óta már világosan kirajzolódott ellenpéldákat hozni. Rá lehetne mutatni pl. arra, hogy a természetnek való nagyobb kiszolgáltatottsággal szemben a városban ott találjuk a civilizációnak való nagyobb „kiszolgáltatottságot", éspedig nem csupán a civilizáció diszfunkcionális, pl. környezetszennyező következményeinek értelmében, hanem a szolgáltatások meghibásodása folytán beálló problémák alakjában is. Ki is egészíthetnénk azonban a hátrányos tényezők felsorolását. A falu szerkezeti átalakulásából pl. már a két háború között is kialakult olyan, a falun lakó, de városban dolgozó, ingázó réteg, amelynek hátránya sokféle tényezőből adódóan – alacsonyabban képzett vagy képzetlen munka, utazás stb. – a későbbiek során már egyre inkább jellemezte a falut az iparosodás menetében. Az a következtetés azonban – amelyet Erdei Ferenc a korabeli falupolitika jellemző képviselőivel szemben hangsúlyozott –, hogy a falu problémái csak a társadalom egészének átalakulási folyamatában oldhatók meg (felfogásában már akkor megmutatkozó hangsúllyal a város és a környező falvak gazdasági–társadalmi-igazgatási egybeszerveződésére), valóban helytállónak bizonyult.

Egyetlen vonatkozásban kívánkozik ide még kiegészítés, éspedig olyan tényre való utalás, amely tény ugyan ismét a falu hátrányos tényezői egyikének értékelhető, amely azonban az egész társadalom szempontjából is nagyon jelentős. E tényt abban foglalhatnánk össze, hogy a falu, mint tradicionális társadalmi és településszerkezet, bizonyos értelemben *deformálóan* hatott társadalmunk osztály- és rétegszerkezetében helyet

foglaló egyes osztályok és rétegek belső viszonyaira is. Ez ugyan távolról sem jelenti azt, hogy valamilyen lineáris okokozat láncolatban a falu létéből fakadó hatásokat értékelnék deformálónak valamilyen *már kialakult* osztály vagy réteg viszonyaira. Sokkal inkább azt, hogy a falu ilyen szociológiai értelemben vett „uralma" a város felett jelentős tényező volt a társadalom osztály- és rétegszerkezetének történeti alakulásában *és* az egyes osztályok és rétegek belső viszonyainak alakulásában.

A parasztság, mint leginkább falusinak tekintett (bár a faluval legfeljebb a rendi társadalomban azonosítható) társadalmi réteg esetében ilyen hatás bizonyítására szükség sincs. A magyar munkásosztályban azonban a falun lakás, sőt az első generációban a faluról való származás ténye önmagában is kialakított bizonyos szociológiai, sőt szociálpszichikai jellemzőket. Jelentős hatást érzékelhetünk a falusi értelmiség esetében is, amelyben a távolság a falusi értelmiség és a falu egésze között, a hatalmi helyzet, illetőleg a társadalmi pozíció hatalmi pozícióként való többé-kevésbé indokolt érzékelése is fenntartotta azt az „úriságot" még a két háború között is, amely tulajdonképpen a rendi társadalomszerkezet maradványa. A „falusi középosztály" ilyen úri helyzete, a földtől való elszakadása a falu tehetősebb, akár még polgárosodott elemei felett is érvényesült, Németh László kifejezését használva, szinte gyarmati viszonyt teremtve a falusi értelmiség és a falu lakossága között.

SZOCIÁLPOLITIKAI KÍSÉRLETEK

A magyar társadalomnak a felszabadulás előtti fejlődését áttekintve végezetül szólni kell azokról a társadalompolitikai törekvésekről, amelyekkel az állam a gazdasági viszonyok, a gazdaságszerkezet bizonyos befolyásolásán túlmenően, hatalmi helyzetéből következően avatkozott be a társadalom folyamatainak, jelenségeinek mozgásába. E törekvések egy része a ha-

talom közvetlen felhasználásának formájában realizálódott (legszélsőségesebben az ún. zsidótörvényekben[95]), más részében közvetettebben, a szociál- és oktatáspolitika szintjén törekedett a társadalmi viszonyok bizonyos mérvű formálására. Ennek a törekvésnek a gyökerei – a már említett „emelő"-jellegű szerepen túl – részben éppen a meghiúsult forradalom újbóli lehetőségéből fakadó „félelmi" politikához, részben – különösképpen a gazdasági válságot követően – a társadalom életét egyre inkább zavaró nyomor jelenségeihez (amelyet karitatív alapon már enyhíteni sem igen lehetett), részben az ideológiai és politikai életben egyre inkább tért nyerő jobboldali szociáldemagógiához nyúltak vissza. A társadalom életébe szociálpolitikai eszközökkel való beavatkozás azonban – nem függetlenül a korábbi hagyományoktól – elsősorban jogszabályi eszközökkel, a jogi szabályozás lehetőségeinek szintjén ment végbe, és kevésbé jelentette a társadalmi-gazdasági problémák anyagi eszközökkel való megoldására irányuló törekvést. Esetenként ilyenekre is sor került, de kifejezetten az állam osztályjellegének megfelelően közvetlen politikai törekvésekkel összefüggően, olyan rétegek preferálásaként, amelyre az uralkodó körök számítottak, vagy amelyeket a forradalmi törekvésekkel szembeni bázisnak tekintettek. Ilyenek voltak pl. a mezőgazdasági termékek értékesítésének állami támogatására irányuló, vagy a válság időszakában a „gazdatartozások" fizetésére vonatkozó rendelkezések. Ez utóbbiak pl. középbirtokosoknak nyújtották a legnagyobb kedvezményeket,[96] s ha nem is „elégítették ki az agrárkörök követeléseit, mégis enyhítették a nagybirtokosok és a középbirtokosok, sőt valamennyire a parasztság egy részének rendkívül súlyos helyzetét is, és lehetőséget adtak a kormánynak, hogy a birtokos parasztság elégedetlenségét átmenetileg lecsendesítse".[97] Gömbös Gyula miniszterelnök „társadalomalakító" elképzeléseit tartalmazó *Nemzeti Munkaterv*nek más elgondolásai azonban, amely jobboldali fordulattal kívánta az országot a gazdasági válság által súlyosbított társadalmi-gazdasági nehézségekből kivezetni, vagy nem valósultak meg, vagy pedig – mint a korlátozott földreformra, a hitbizományi

birtokok egy részének feloldására, illetőleg új hitbizományi birtokok keletkeztetésére vonatkozó törvények – csak nagyon mérsékelt hatásúak lehettek.[98] Mindezeknek az intézkedéseknek tartalma a politikai bázisul kiépíteni kívánt „gazdatársadalom" bizonyos segítése, főként megnyugtatása volt. Nem adott azonban semmit a falusi szegénységnek, a földnélkülieknek, és természetesen az ipari munkásságnak sem. Munkanélküli biztosításra, munkanélküli-segély bevezetésére nem került sor, sőt az elemi szociálpolitikai rendelkezések, mint pl. a munkaidő napi 8 órában való meghatározása és a fizetett szabadság intézménye, az ún. családi munkabér (gyermeknevelési pótlék) részben csak rövid ideig voltak érvényben (a háborús évekig), részben a munkások kis részére terjedtek ki, illetőleg a bérszínvonal rendkívül alacsony volta következtében csak nagyon kevés tényleges javulást jelenthettek. Hogy ezeket a szociálpolitikai rendelkezéseket mennyire diktálta a munkásmozgalom erősödésétől való félelem, mi sem példázza jobban, mint Chorin Ferencnek, a Gyáriparosok Országos Szövetsége elnökének 1937. évi nyilatkozata, miszerint „nem helyeselhetjük, és tiltakoznunk kell az ijedtség szociálpolitikája ellen".[99]

Jóllehet Magyarországon 1917 óta működött Népjóléti Minisztérium, egységes koncepció alapján kialakított valódi *szervezett* szociálpolitika soha nem bontakozott ki. Az elgondolások és a cselekvések jellegét az „elesettek" társadalmi, karitatív jellegű segélyezésének koncepciója adta meg. A Gömbösféle Nemzeti Munkaterv ugyan hangsúlyozta a család, a gyermeknevelés szerepét, és az ország egyes vidékein egyre erősödő egykés jelenségek, illetőleg e jelenségeket feltáró szociografikus és publicisztikai jellegű írások világosan jelezték is azokat a szociális bajokat, amelyek a paraszti társadalomban, pl. a családi viszonyokban is sokasodóan jelentkeztek. A valóságban azonban az ideológia szintjén többé-kevésbé már elismert szociálpolitika *tényleges* kialakítására alig történt valami. Ha pedig történt, az egy-egy folyamatba való beavatkozás hatását (példa erre az ún. népbetegségek elleni küzdelem) a folyamatot fenntartó és kondicionáló tényezők korlátozták vagy tették

semmivé. Egyedi beavatkozások ott, ahol a *jelenségeket életben tartó rendszert* kell megváltoztatni, alig lehetnek hatásosak. Álljon itt ennek példázására egy hosszabb részlet Szabó Zoltán már idézett könyvéből, a „Cifra nyomorúság"-ból: „A bükkaljai barlanglakások kiáltó és ordító nyomorát még a magyar illetékesek se tűrhették minden hang és cselekedet nélkül. Egy miniszter Tibolddarócon átutazván megrémült e látványtól, és építtetett egy házat saját költségén. Azzal a szándékkal, hogy megmutassa: ilyennek kellene lenniük a barlanglakók házainak. A ház ma ott áll Tibolddaróc kozepén emléktáblával ellátva, piros tetővel és barátságos két ablakkal. E ház később egy magánvállalat reklám-áldozatkészségéből elszaporodott, és most negyven ház épül Tibolddarócnak alsó részén, melyet az adakozó vállalat kívánságára Mikszáthfalvának kereszteltek el. Szoba-konyha-kamrás kis házak épülnek itt tornáccal, apró, kétszáz négyszögöles telken, ahová fokozatosan átköltöztetik a barlanglakókat. Részint érdem szerint, részint aszerint, hogy melyikük lakik életveszélyes odúkban. E szociális akció egyik szépséghibája az volt, hogy a házhelyeket szolgáltató földet a vidék viszonyaihoz képest roppant magas áron vásárolták meg a helybeli földbirtokostól. Ez ekképp jelentős hasznot húzott abból, hogy az ő területére volt szükség a szociális akcióhoz. Az természetesen eszébe se jutott, hogy az ő birtoka is hozzájárul ahhoz, hogy a darócíak ilyen állapotban élnek, mert hiszen a falu határának több mint a felét foglalják el a nagybirtokok, tehát ezzel kapcsolatban némi szociális kötelességeik lennének. A másik szépséghibája az volt, hogy kimondatott: a darócíaknak pedig évi húsz pengőt kell fizetniük az új házakért. Húsz pengő valóban nem sok, de a barlanglakók évi jövedelmének közel egytizedét teszi. A cél, az is, hogy ez összegekből majdan kórházat építenek számukra, nagyon nehezen megérthető. E húsz pengős teher jelentékenyen meg fogja terhelni az egykori barlanglakókat, és ugyancsak meg fogja terhelni az, ami a katonásan jótékonykodó vármegye részéről szintén kimondatott, hogy mezőkövesdi mű-matyó bútorokkal kell berendezni az új házat, nem pedig meglevő sze-

dett-vedett holmijaikkal. Ugyancsak nehéz tétel lesz számukra a fűtés is, és mindennek tudatában a megyei urak elhatározták, hogy mihelyt átköltöztettek egy barlanglakót, fel is robbantják az egykori barlanglakást. Nyilván két okból. Egyrészt azért, mert így lehetetlenné válik, hogy a nyakas és nyomorúsághoz ragaszkodó darócíak visszamenjenek a barlanglakásba, ahol csak 7 pengő adót kell fizetni, azonfelül fűteni sem kell. Másrészt azért, mert ezáltal eltűnnek az országos szociális szégyennek a nyomai."

„Mindamellett az akció mindenképpen áldásos volt önmagában, hiszen negyven családnak ezáltal emberi lakóhely jutott, ami az akció megszervezőinek, illetve az eredetileg másként elgondolt akció idefordítóinak érdeme. Azonban Mikszáthfalva társadalmunk inkább karitatív, mint szociális szemléletére is jellemző példa. Példája annak, hogy ma miként képzelik el nálunk az orvoslást és segítést. A tibolddaróci barlanglakók állapotának oka az, hogy az adott daróci határban megélni nem tudnak, a nagybirtokon kapott bér pedig életüknek emberi fenntartásához alig elég. Ennek következtében a tényleges orvoslás az lett volna, ha földet kapnak, hogy éljenek vele, és építsenek házat ők maguknak. Ilyen módon a tibolddaróciak élete javíttatott volna meg, és nemcsak a lakóhelyük lett volna szebb."

„Ezzel szemben az történt, hogy az ok megmaradt, csak a következmény tűnt el. A koldust jobb ruhába öltöztették, amitől az nem lett kevésbé koldus, csak nem kellemetlen látni őt a szemnek. Most borsodi urak kedves szándéka szerint rozmaring és rezeda nyílik majd az egykori barlanglakók kertjében. De bérük ugyanaz marad, és ugyanolyan kiszolgáltatott proletárok lesznek, mint azelőtt. Most puli, komondor és más fajmagyar kutyák fognak kötelezőleg ugatni az udvaraikon, miután gazdáikat »hivatalosan leszakijják« a domboldalról. De kenyerük nem lesz több, szalonnájuk nem lesz vastagabb, ebédjük nem lesz ízesebb. És főként, legfőként viszonyuk a világgal nem fog megváltozni. Ugyanolyan kevéssé lesznek önálló és maga lábán, maga földjén élő nép, mint eddig. Ugyanolyan

bizonytalanul fog életük a bérkonjunktúráktól függeni, mint eddig. Ugyanolyan proletárok lesznek, mint eddig. Csak legföljebb a megyei átutazók szíve fog derülni, hogyha meglátják Mikszáthfalvát, ahol szép, rendezett kis falu épült, és minden házban muskátli pirosodik és virág illatozik és szép szőrű magyar kutyák ugatják meg az urakat, parasztok kutyáinak a szokása szerint. Talán viszonzásul azért, hogy az urak kutyái pedig a parasztokat ugatják. A mikszáthfalvai építkezés tehát – bármennyire is kell örülnie mindenkinek, hogy végre történt legalább valami érdekükben – mégiscsak szomorú társadalmi tünet. Arra példa, hogy az illetékesek, még ha segíteni akarnak is, akkor sem hajlandók a hibák gyökeréig nyúlni, és a barlanglakóknak nem az életét akarják megváltoztatni, hanem csak néhányuk lakásait."[100]

A harmincas évek végén kimunkálásra és 1940-ben elfogadásra került az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról (ONCSA) szóló XIII. törvény. E törvény indokolása szerint a kormány olyan szociálpolitikát kíván kialakítani, amelynek indítékai „az életszínvonal emelése, a természeti és gazdasági adottságok kihasználása, a család szociális megerősítése, a szociális teendőkben jártas és szociális érzésű tisztviselői kar megteremtése és természetesen a rászoruló városi népességnek is gazdasági megalapozása". Mi több, a törvény ilyen messzemenő alapeszméjét Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter a képviselőházi vitában még inkább aláhúzta, hiszen szerinte törvényben kellett „állami feladatként leszögezni azt, hogy igenis az államnak kötelessége a társadalmi egyenlőtlenségek kiegyenlítéséről gondoskodni"[101]. Mindezek az elvek az elfogadott törvény rendelkezéseiben azonban már távolról sem tükröződtek ilyen általánossággal és átfogó jelleggel. A megvalósítás során pedig elsősorban a „szociálpolitika" közigazgatási-szervezeti kiépítéséről gondoskodtak, és jóval kevéssé tartalmi megvalósításáról.[102]

A társadalmi struktúrára ható állami intézkedések közül eredményeivel még inkább az oktatáspolitika emelkedik ki. A két világháború közötti időszakban sikerült az alapvető nép-

iskolai szintű oktatást javítani, ha a nyolc osztályos iskolarendszer kialakítását bevezető 1940. évi XX. tc. megvalósulását a tárgyi és személyi feltételek hiánya a háborús években lehetetlenné tette is.

A két világháború közötti magyar társadalom alapvető problémáit a társadalom adott struktúrájában nem lehetett megoldani, s jóllehet az ipar technikai, technológiai és szervezési szintje emelkedett (egyes területeken világszínvonalon volt), és bár a társadalom igazgatásában is megjelentek a modern elemek, a társadalom egészének modernizálása – a már tárgyalt sajátosságok következtében – nem történhetett meg. A földbirtokstruktúra alapvonásainak érintetlenül hagyása már eleve áttörhetetlen gátat jelentett a modernizáció folyamata számára.

Ez azt jelenti, hogy a magyar uralkodó osztályok és rétegek, jóllehet egy részük intellektuálisan kétségtelenül európai szinten volt felkészült (bár ez az „európaiság" nem minden csoportban volt problémamentes, hiszen az európai szellemi és politikai színtéren „ordas eszmék" is jelen voltak, sőt tömegeket vonzottak, gondoljunk csak a fasizmus különböző irányzataira, a nemzetiszocializmusra), nem voltak képesek megragadni a húszas-harmincas évek helyzetének lehetőségeit. Politikailag, a forradalmak tanulságait vagy konzervatív módon – tehát a történeti és jogfolytonossághoz ragaszkodva – értékelték, vagy pedig (a már említett tényezők: a trianoni béke stb. következtében) a kialakult európai politikai helyzet téves értékelésével a jobboldali szociális, nemzeti gondolatok bizonyos megvalósítására történtek kísérletek. Az állam és a társadalom tradicionálisan kialakított intézményrendszere azonban még ez utóbbi törekvéseket sem tudta a gyakorlatba átültetni.

A harmincas évek végén és a negyvenes években mutatkoztak az ún. középosztályban – amelybe addigra már polgári és népi elemek is behatoltak – bizonyos hajlékonyság jelei, de a világháborús helyzet és a magyar részvétel a háborúban már megakadályozta, hogy ezek következményei a társadalomban vagy a politikai életben kibontakozhassanak.

A szocialista fejlődés sajátosságai a hetvenes évekig

A második világháború végére a magyar gazdasági és társadalmi fejlődésben ható tendenciák tulajdonképpen sok tekintetben előkészítették azt a változást, amely a régi társadalmi-gazdasági és politikai szerkezet forradalmi átalakulásával végbement. A háború befejezésével létrejött történeti-társadalmi helyzet Magyarországon is ható tényezőiből a korábbi struktúra viszonylag gyors, forradalmi átalakulása következett. Ezzel azonban olyan lehetőség is megnyílt, amelynek tudatos kihasználásával a *magyar társadalom fejlődése* – mint a kelet-közép-európai régió más országai is – *sok tekintetben túljuthatott a korábbi „történeti determináltságok" következményein, amelyek kiküszöbölésére a gazdasági és társadalmi szerkezet alakulásából és e szerkezetre épülő jelenségeiből a korábbi szakaszokban nem volt esélye.* Ebben a hosszú ideig tartó történeti „kudarcban" ugyanis alapvetően játszott közre az éppen e gazdasági-társadalmi szerkezetre épült, történelmileg azonban ugyancsak „determinált" hatalmi-politikai rendszer, amelynek érdekei, ha bizonyos tekintetben meg is kívánták a társadalom modernizálását, más, éspedig éppen jelentős összefüggésekben *visszafogták* azt. A hatalmi, politikai viszonyok megváltozása – nemzetközi és hazai mértékben is – ily módon a második világháborút közvetlenül követő időszakban éppen az új tartalommal kibontakozó állami tevékenység számára biztosított olyan lehetőséget, amelynek kihasználásával a hagyományos gazdasági-társadalmi struktúra leginkább időszerűtlen, a modernizáció folyamatát leginkább akadályozó elemei felszámolhatónak bizonyultak.

A második világháború befejezésével a magyar társadalom fejlődésében merőben más perspektíva bontakozott ki. Ennek az új perspektívának alapvető tényezője két – bár egymástól nem elválasztható – körülményre vezethető vissza. Nevezetesen arra, hogy egyrészt Magyarország területéről a Szovjetunió csapatai verték ki a német csapatokat, másrészt a háború befejezésének időszakában (gyakorlatilag már Horthy Miklósnak 1944. október 15-i sikertelen kiugrási kísérletét követően) a magyar államapparátus teljesen felbomlott, a hadsereg és a fegyveres közbiztonsági és karhatalmi erők szétestek, az állami (és megyei) tisztviselők, a hadsereg és más fegyveres erők tisztikara, sőt az utóbbiak személyi állományának jelentős része a volt uralkodó osztályok tagjainak túlnyomó többségével együtt Nyugatra menekült, így fizikailag is eltűnt az országból.

Megszűnt tehát létezni az a politikai erő – szervezeteinek túlnyomó többségével együtt –, amely az országot a korábbi viszonyok között tarthatta volna, és amely gátolta a modernizáció kibontakozását. A keletkezett „politikai vákuum" kitöltésében, pontosabban kitöltésének miként jében jelentős körülménynek bizonyult a szovjet csapatok felszabadító szerepe, jelenlétük az ország területén, valamint az is, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot ugyancsak szovjet elnök irányította. Ezzel ugyanis kedvező lehetőség nyílt a demokratikus erők szervezkedésére, olyan kormány alakítására, amely (még ideiglenes állapotában is) elkötelezte magát a társadalmi haladás legfontosabb problémái megoldásához.[103]

Eltekintve most az államon belüli tartalmi-hatalmi és szervezeti jelenségektől, amelyeknek megváltoztatását éppen a vesztett háború körülményei és az a tény tette gyorsan lehetővé, hogy az országból a német csapatokat éppen a Szovjetunió hadserege űzte ki – a társadalom legsúlyosabb problémája az elmaradott *földbirtokstruktúra* volt. Jórészt hozzá kapcsolódott a mezőgazdasági munkanélküliség, szegénység, a mezőgazdasági termelés szerkezetében és technikai szintjében mu-

tatkozó fejletlenség, a piacra ható korlátozó következményeivel stb. együtt. A két világháború közötti periódusban is vissza-visszatérő problémát jelentett az idejétmúlt földbirtokstruktúra. Változtatásának szükségességét esetenként még kormányzati szinten sem tagadták – ha a valóban megtett intézkedések erőtlenek voltak is –, hiszen időszerűtlenségét, társadalmi-gazdasági következményeivel együtt (amelyeket szerteágazóan és a valóságot egyáltalán nem eltúlozva tárt fel a falukutató-mozgalom) racionális érveléssel aligha lehetett megcáfolni. A változás szükséges voltának bizonyos elvont belátása ellenére is a mezőgazdaság fejlődése lényegében éppen e földbirtokstruktúra miatt megrekedt. Ahogyan már említettük, az olcsó munkaerő jelenléte „hatékonyan" akadályozta a technológiai és a szervezeti szint emelését. Ismeretes pl., hogy a nagybirtok gazdálkodása is túlnyomórészt kézi munkaerőn és állati igavonáson nyugodott. A földbirtok politikai érdekei nem csupán a birtokstruktúra átalakítását akadályozták meg, hanem még az olyan bérpolitikát is a mezőgazdasági munkások körében, amely alkalmas lett volna a szegénység csökkentésére, így a mezőgazdasági termékek piacának belső szélesítésére (ami egyébként a nagybirtok érdeke is lett volna).

Ebből a helyzetből a kiutat csak a *földbirtokstruktúra radikális újjáalakítása* jelenthette. Felmerült természetesen az a kérdés is, nem volna-e célszerűbb a nagybirtokon – azok egységére támaszkodva – állami vagy szövetkezeti gazdálkodást kialakítani, hiszen elvileg a kisüzemi mezőgazdasági gazdálkodás már azokban az években is anakronisztikusnak tűnhetett. Vita sincs azonban arról, hogy az ország társadalmi fejlődésének egészét tekintve a földosztás politikailag kétségtelenül szükséges volt. Egyebek közt ezzel is az új politikai hatalom mellé lehetett állítani jelentős társadalmi rétegeket, és ez mindenképpen közrehatott az új államrendszer megszilárdításában. Elvontan persze feltehető, hogy az adott helyzetben ez a megoldás a *politika elsőbbségét jelentette a gazdasági szempontok felett*, a valóságban azonban a konkrét történeti helyzet *a radikális földreformot gazdasági szempontból is in-*

dokolta. A földbirtokstruktúra érintetlenül hagyása ugyanis nemcsak a konkrét politikai helyzet vagy a távlati politikai elképzelések alapján nem felelt meg az adott történeti helyzet követelményeinek, hanem közvetlen gazdasági szempontokból sem. A politikai szempontokra már utaltunk. Minthogy azonban az állam sem technikai, sem szakismereti, sem szervezeti segítséget nem tudott volna adni a nagyüzemi mezőgazdaságok sokaságának, és minthogy a termelés megindítása a szó szoros értelmében életszükséglet volt, a szükséges termelési aktivitást pedig csak a földosztástól, a föld tulajdonba adásának hatásától lehetett várni, a sürgető gazdasági szempontok is a radikális földreformot igényelték. Világos ez, ha meggondoljuk, hogy a háborús károk következtében a mezőgazdaság igavonó és termelésieszköz-készlete súlyosan csökkent, és ezt a csökkenést az adott helyzetben csak az emberi munkaerő fokozott igénybevételével lehetett kompenzálni.[104]

A radikális földbirtokreform – amely megszüntette a mezőgazdaság fejlődését századok óta gátló struktúrát – az adott körülmények között tehát politikai és gazdasági szükségességgel *jelentősen megnövelte a kisgazdaságok arányát a mezőgazdasági termelésben.* Az egyéni tulajdonban levő gazdaságok számának és a földterületből való részesedésének aránya 1949 közepén – tehát a termelőszövetkezeti szervezés első lendülete előtt – a következő képet mutatta:

Területnagyság hektár	A gazdaságok %-os aránya	A földterületből való részesedés %-os aránya
0,5—3	46,1	18,4
3—6	31,8	29,8
6—12	16,7	29,2
12—60	5,1	18,1
60 hektárnál nagyobb	0,3	4,5
Összesen	100,0	100,0

Ily módon a földreformot követően az ország szántóterületének mintegy kétharmada tartozott a családi munkaerőn alapuló parasztgazdaságokhoz.[105] Ezzel egyúttal azt is jeleztük, hogy ez a foldbirtokreform hosszú távra nem oldhatta meg a mezőgazdaság modern fejlődését Magyarországon. Első időszakában – ha távolról sem teljesen, éspedig az elmaradott termékszerkezet miatt nem teljesen – lekötötte ugyan, ha nem is használta ki a család munkaerejét a mezőgazdasági kisüzemben. A mezőgazdasági munkanélküliség jelentős csökkentésével tehát kedvezően hatott a háború utáni munkaerőhelyzetre, hosszú távon azonban már akadályozta volna a munkaerőnek a modern gazdaság igényeinek megfelelő átcsoportosulását. „Az ország mezőgazdasági lakosságának száma 1949-ben volt a legnagyobb a történelem folyamán, s az egy egységnyi mezőgazdasági területre is ekkor jutott a legtöbb munkaerő. 1930-ban a mezőgazdasági keresők száma 2 030 000 volt, s 1949-re 2 196 000-re emelkedett. Ugyanakkor az iparosítás fejlesztése alapvető népgazdasági érdek volt, ami jelentékeny munkaerő felszabadítását követelte meg a mezőgazdaságtól. A másik oldalon viszont a mezőgazdasági termelés ekkor a mezőgazdasági népesség életszínvonalának a fejlődése követelte emeléshez nem nyújthatott elegendő alapot."[106] Különösképpen nem, ha számításba vesszük, hogy a kisüzem technikai-technológiai szintjének fejlesztése, a termékszerkezet megváltoztatása, elsősorban az állattenyésztés fellendítése olyan beruházást igényelt volna, amelyre a kisüzemi gazdaságok túlnyomó része nem volt képes. Így azután állandósult volna az a helyzet, amelyben a kisüzemek, még a 6 hektár feletti gazdaságok sem tudtak olyan színvonalon termelni *árunak* szánt mezőgazdasági termékeket, mint korábban akár a nagybirtokok is egyes ágazatokban. Jelentős mértékben megnövekedett magának a mezőgazdasági lakosságnak – a korábban éhező és alultáplált lakosságnak – a fogyasztása is, így a mezőgazdaság árutermelő jelentősége – összes következményeivel együtt – csökkent.

A radikális földbirtokreform tehát felszabadította ugyan az utat a mezőgazdaság modernizálása számára, de ennek a mo-

dernizálásnak a további folytatására az *adott körülmények* között és hosszú távra tulajdonképpen nem kerülhetett sor. Bár jócskán rejlett még lehetőség a kisüzemi parasztgazdaságban, a kisüzemi gazdaságra építhető agrárreform-politikának további útját közvetlen és perspektivikus *politikai* tényezők lezárták. Az viszont több mint kétséges volt, hogy az ország teherbíró képessége rövid időn belül megteremtheti-e a nagyüzemi gazdálkodás technikai, szervezeti és szakemberekből álló feltételeit. (Ezeket a kétségeket a korai szövetkezetesítés tapasztalatai igazolták is.) Bizonyos intézkedések, mint a hitelkorlátozások, az agrárolló szétnyílása, a későbbi, a mezőgazdasági felhalmozásra mint bázisra épített gazdaságpolitika árnyékát előrevetítve lényegében gátat szabtak az adott körülmények között lehetséges növekedésnek is. A mezőgazdaság termelésének szintje így 1949-ben még mindig 10–20%-kal maradt el az 1937–1938. évek átlaga mögött (az árutermelés pedig – a mezőgazdasági lakosság fogyasztásának már említett növekedése miatt – a háború előttinek csupán $^3/_4$ részét érte el).[107]

A mezőgazdasági termelés későbbi alakulása sok tekintetben nyomon követte a gazdaságpolitikai koncepcióban, a mezőgazdasági termelés szervezésében bekövetkezett – lényegében politikai gyökerű – változásokat. Így azután a mezőgazdaság bruttó termelési értéke az 1949. évi árakon számolva, és az 1934–1938. évek átlagát 100-nak véve, emelkedő tendenciával bizonyos ingadozást mutat. Nem függetlenül néhány kivételesen kedvező időjárású évtől, a termelés 1951-re az utolsó békeévek átlagához képest 109-re emelkedett. Majd jelentős csökkenés következik. 1955-re kissé emelkedik, 113-ra növekedik.[108] Ha pedig az 1950. évi termelést tekintjük 100-nak (ez egyébként a békeévek átlagának 94%-át jelenti), akkor – 1956-ot leszámítva – olyan emelkedő tendenciát láthatunk, amely 1950-ben megtorpan ugyan az előző évhez viszonyítva (93,3%-ra esik le a termelés), majd ismét emelkedés következik, amit csak átmenetileg szakít meg 1964-ben bizonyos visszaesés. (A termelés az előző évihez viszonyítva 4,6%-kal esett.)

A mezőgazdasági termelés ilyen, nagyjából emelkedő tendenciájával kapcsolatban két további jelenséget is számításba kell vennünk. Elsőként azt, hogy ez az emelkedés a munkaerő számának fokozatos csökkenésével ment végbe (ennek megfelelően az egy fő által megtermelt bruttó termelési érték 1950 és 1965 között több mint megkétszereződött), tehát a *növekedés forrása a termelékenység emelkedése.*[109] Másrészt – ahogyan erre utaltunk – a politika közvetlenül hatott a mezőgazdasági termelés alakulására.

1949-ig az ország ipari termelése is túljutott a helyreállítás szakaszán, éspedig – egyelőre még nagyobb szerkezeti változás nélkül – elérte az 1938. évi termelési szintet. Hogy „nagyobb szerkezeti változás nélkül", ez nem jelenti egyúttal azt is, hogy *minden* változás nélkül. Egyrészt a nagyméretű beruházások nem csupán a gyors növekedést tették lehetővé, hanem egyúttal – természetesen a növekedés ütemében is közreható – technikai-technológiai szintemelést is. Másrészt a nehézipar termelési értéke növekedett, a könnyűiparé és az élelmiszeriparé viszont 1938-hoz viszonyítva csökkent. A rekonstrukció időszakában a minimumra csökkent a munkanélküliség, ami egyúttal azt is jelentette, hogy az ipar az 1938-as termelési szintet mintegy 16%-kal több gyáripari munkás foglalkoztatásával érte el (és ez a növekedés a bányászatban még nagyobb arányú volt).[110]

Amidőn tehát 1949-ben sor került a politikai változások kiteljesedésével a *társadalom fejlődési irányát alapvetően befolyásoló gazdaságpolitikai koncepció kialakítására,* az ország nagyjából a háború előtti szinten termelt, a mezőgazdaságot háttérbe szorító politika már érezhető volt, ahogyan megmutatkoztak a jovendő, a nehézipart előtérbe helyező iparpolitika körvonalai is.

A magyar gazdaságtörténeti irodalom már feltárta az 1950-es évek gazdaságpolitikai koncepciójának és a koncepció végrehajtásának összetevőit. Ezek az összetevők lényegében abból az alaphelyzetből következtek, amely a hazai fejlődés és a nemzetközi politikai erőviszonyok sajátos alakulásából létrejött. Nevezetesen és leegyszerűsítve: a hazai gazdasági és társadalmi fejlődés zsákutcájából (amelynek legfőbb tényezője az volt, hogy a *kialakult társadalmi és gazdasági szerkezet megakadályozta* az elkésett *iparosodás és polgárosodás következményeitől való megszabadulást,* a modernizációs folyamat lendületét) való kikerülést *lehetségessé tette a második világháború befejezésével az ország politikai viszonyainak radikális megváltozása és az ezzel összefüggésben végrehajtott forradalmi jellegű földreform.* A kialakult nemzetközi helyzetben az ország politikai erőviszonyai a szocialista társadalom létrejötte számára kedvező módon fejlődtek, így a zsákutcából való kijutás lehetőségének valóra váltása, a modernizációs folyamat kiteljesedése a *szocialista úton* következhetett be.

A szocialista társadalomfejlődés (és annak kezdeti szakasza) számára azonban csupán egy modell állott rendelkezésre, éspedig a Szovjetunióban megtett út. Ez az út jó néhány tekintetben természetszerűen maga is kötődött a sajátos orosz társadalmi fejlődéshez. (Lenin zsenialitásának egyik összetevője éppen a marxi társadalomelmélet és forradalmi tanítás adaptálása az oroszországi körülményekhez.)[111] Ezen túl azonban a szocializmus építése a Szovjetunióban több mint negyedszázaddal korábban, eleve sajátos nemzetközi helyzetben, ellenségtől körülvett és elszigetelt ország helyzetében indult meg és ment végbe. Mármost az 1950-es évek első felére kialakult nemzetközi helyzet, ha természetesen nem is lehetett hasonlítani a húszas évekhez, mégis a két rendszer, a szocialista és tőkés világ közötti feszültséggel volt jellemezhető. A bármikor bekövetkezhető harmadik világháborúra való felkészülés nem kis mér-

tékben befolyásolta az újonnan kialakult szocialista országok gazdaság- és társadalompolitikai koncepcióját és annak végrehajtását is.[112] Így azután erre a gazdaság- és társadalomfejlesztési koncepcióra – Magyarországon különösen az első (később felemelt követelményeket tartalmazó) ötéves tervre – lényegében ugyanazok az elemek voltak jellemzők, amelyek a Szovjetunióban a húszas évektől végbement fejlődés során kialakultak. Ezek az elemek a magyar gazdaságfejlődésben a következőket jelentették.[113] A nemzeti jövedelem elosztásában a felhalmozás volumene túlnyomó arányban foglalt helyet (1949 és 1953 között a felhalmozás volumene átlagosan több mint kétszer olyan gyorsan nőtt, mint a nemzeti jövedelem), a beruházási ráta a háború előttinek 6–7-szeresére növekedett, a fogyasztásra fordított összegek ennek megfelelően természetesen sokkal alacsonyabbak lehettek. A beruházás túlnyomó része az iparnak jutott (az évtized első felében 48%), míg a mezőgazdasági beruházások az összberuházásnak kb. 13%-át, a „nem termelő", infrastrukturális beruházások – amelyek a fejlett tőkés országokban az összes beruházások 60%-át tették ki – Magyarországon ebben az időben kb. egyharmadot jelentettek.[114] Az iparon belül is elsősorban a nehézipar, sőt az alapanyagokat termelő ipar fejlesztésére koncentráltak, ezzel szemben nem csupán a mezőgazdaság fejlesztése maradt el[115], hanem még a jelentős hagyományokkal rendelkező villamossági és finommechanikai ipar is. A honvédelmi szempontok előtérbe kerülése azután a nehézipari beruházások további (és időbeni) koncentrálását is eredményezték, ezzel szemben elhanyagolták a gépi berendezések felújítását s megfelelő karbantartását. Mindezen, és itt nem említett tényezőknek hatására (amelyhez hozzátehetjük, hogy Magyarország bizonyos fajták kivételével [bauxit] az alapanyag-termeléshez szükséges nyersanyagokban és energiában szegény, behozatalra szorult ország volt, és jórészt maradt is) a nemzeti jövedelem előállítása rendkívül „drága" lett: „az első ötéves terv időszakában minden 1 egységnyi nemzeti jövedelem növekedéséhez 3,56 egység beruházására volt szükség".[116]

A gazdaságpolitikai koncepció kimunkálásában és végrehajtásában ilyen társadalmi-politikai feltételek között – ahogyan a fentebb idézett néhány adat is jelzi – nem annyira a gazdasági vagy gazdaságossági elem dominált, hanem inkább a politikai. A beruházásokra vonatkozóan ezt egy korabeli dokumentum világosan meg is fogalmazza: „A beruházásokat mindenkor a politikai szempontok szabják meg, és a gazdasági mutatók csak másodlagos szerepet tölthetnek be."[117] Ez a szemponteltolódás azonban – amelynek egyébként forradalmi átalakulás idején természetesen van indokoltsága – a gazdaság más területein is érvényesült. Érvényesült mindenekelőtt már a mezőgazdaság és az ipar beruházási arányainak megállapításából következően a két ágazat fejlesztési politikájának különbségeiben; érvényesült a mezőgazdasági politikában, a parasztságon belül – nem kis mértékben mesterségesen kiélezett – konfliktusok létrehozásával, a termelésre tekintettel nem levő (az imént említett konfliktusokat tudatosan a végletekig élező) begyűjtési politikában, adóztatásban stb. Említhetnénk azonban a területi ipartelepítés politikai szempontjait stb. is.

Mindezek következtében a politikai szempontok által vezérelt gazdaságpolitika (amelyhez most már indokoltabban politikai, de helytelen értékelésen alapuló politikai szempontok által vezérelt társadalompolitika is társult: pl. a tényleges objektív összefüggéseket tekintetbe nem vevő népesedéspolitika, a szakismeret jelentőségének háttérbe szorítása stb.) gazdasági következményei súlyos helyzetet alakítottak ki. Világosan jelzi ezt a helyzetet, hogy „az első ötéves tervben meghirdetett 50%-os életszínvonal-emelkedés helyett az egy keresőre jutó reálbérek több mint 20%-kal csökkentek"[118]. A gazdasági helyzet következményei természetszerűen *politikai szinten* is jelentkeztek. Annál is inkább, mert a gazdasági nehézségek társadalmi következményeit, a kialakult rosszabbodó politikai légkör jelenségeit is ideértve, nem a megfelelő politikai eszközökkel közelítették meg. Sőt az így adódó problémákat igen gyakran egyenesen a *politikát helyettesítő adminisztratív eszközökkel* kísérelték meg kezelni. (Mannheim Károly annak idején a

német társadalmi fejlődésre vonatkoztatva az ottani állampolitikai gyakorlatot „bürokratikus konzervativizmusnak" nevezte, azt tekintette e gyakorlat sajátosságának, hogy a politikai problémákat adminisztratív szinten kezelte[119]. Ez az elem azonban – éspedig nyilvánvalóan nem függetlenül a történeti előzményektől, ha természetesen elsősorban nem is azoknak tulajdonítható – az ötvenes évek első felének magyar politikai gyakorlatában is megjelent. Nem a politika volt „konzervatív", hanem a munkastílusra illett rá a mannheimi elnevezés.)

A kialakított gazdaság- és társadalompolitikai koncepció végrehajtása – túl az állami tevékenységnek a szocialista társadalomban amúgy is megváltozott méretein és jellegén – sajátos szervezeti és cselekvésbeli következményekkel is járt. Ismételjük, az állam osztálytartalmának, ebből következően a társadalomhoz való viszonyának átalakulása – egyértelműen az *állami aktivitás fokozódásával* – amúgy is az állam funkcióinak átalakulását eredményezte a szocialista társadalomban, és mindezek természetesen más államszervezetet is igényeltek.[120] Az államszervezet és az állami tevékenység átalakulását itt ugyan természetesen nem vázolhatjuk, minthogy azonban *az állami tevékenység lényeges elem volt és maradt társadalmunk jelenségeinek alakulásában,* e tevékenység néhány jellemzőjét röviden össze kell foglalnunk.

Mindenekelőtt rá kell mutatni arra, hogy a kialakított gazdaság- és társadalompolitikai koncepció – különösen az első ötéves tervben megjelent változata – már eleve az ún. központosított tervutasítási rendszert kívánta meg. Ebben a rendelkezésre álló tervezési tapasztalatokból összeálló mintán túl, amely a Szovjetunióban kialakulva erőteljesen központosított volt,[121] különösen jelentős elem volt a *politikai elemek előtérbe kerülése* a gazdaságiakkal szemben. A terv*utasításos* rendszer „utasításos" jellege természetszerűen már magában hordja a gazdasági-társadalmi folyamatoktól, jelenségektől és korlátoktól való bizonyos *függetlenedés* veszélyét. Kevéssé ad lehetőséget arra, hogy éppen a valóságban megmutatkozó következmé-

nyek korrigálják az esetleg voluntarisztikus tervezési elemeket[122] magában a tervezésben, illetőleg a terv végrehajtásában. Erősíthet azonban egy további inherens veszélyt is, amely veszélyt a kelet-európai régió fejlődési feltételei már eleve kitermeltek. Éspedig a gazdasági és *társadalmi problémák megközelítése és megoldása tudati-politikai szintre való „emelésének" veszélyét, azaz a sokrétű összefüggések egy vagy néhány tényezőre való redukálásának, ebből adódóan a nevelés, tudatformálás túlbecsülésének és az adminisztratív-jogi eszközök indokolatlan használatának veszélyét.* Az ilyen gyakorlat következménye azután, ahogyan az fejlődésünk ötvenes éveiben erőteljesen, de azóta sem meghaladottan megmutatkozott, a jogi szabályozás mint a társadalomalakítás eszköze lehetőségeinek túlértékelése.[123]

Hogy ennek a napjainkig ható kelet-közép-európai sajátosságnak mik a történeti összefüggései, nehéz volna itt kimerítően elemezni. (Később, más összefüggésben amúgy is vissza kell térni erre a kérdésre.) Annyi bizonyosnak tűnik – a politika területén megfigyelhető más kelet-közép-európai sajátosságokkal összevetve (gondoljunk csak az irodalomra mint a politikai cselekvés pótlékára, az irodalomnak a politikában játszott igen jelentős szerepére, az ún. „kemény" társadalomtudományok többségének fejletlenségére[124] stb.) – hogy a *cselekvést pótló szó*nak és ezzel a tudat befolyásolásának lehetőségei történelmileg eltúlzottnak mutatkoztak. S minthogy a társadalmi-gazdasági problémák jelentős része *gazdasági lehetőségek hiányában* történetileg valójában megoldhatatlan volt, ezért – mintegy a „hiánygazdálkodás" kísérőjelenségeként – viszonylag korán és folyamatosan fordultak e problémák megoldásában a tudati összefüggések rendezéséhez, és így a politikai-jogi eszközökhöz. Amit az ún. kemény társadalomtudományok fejletlenségéről említettünk, azt eredményezte, hogy a szabályozandó jelenségekre, a megoldani kívánt problémákra vonatkozó tényleges és alapos társadalmi ismeretek általában nem, vagy csak olyan szinten állottak rendelkezésre – éppen az irodalomban való tükröződésükből fakadóan –, hogy azok az

általánosabb szintű politikai összefüggéseket, de nem a megoldáskor fontos részletek fontosságát mutatták meg. Az első világháború előtti időszakban pl. kevés magyar társadalomtudós (pedig akkor a szociológia éppen fellendülő időszakában volt) látta pontosabban a nagy összefüggések szintjén a magyar társadalom problémáit a megkésett fejlődésből fakadó sokféle következménnyel együtt, mint Ady Endre, a költő. Aligha lehetett volna azonban ezeket a problémákat *csupán és részleteiben* is Ady költészete által „szállított" ismeretanyagra építve megoldani.

„A líra társadalomtudomány helyett" – ahogyan egy másik költőnk, Illyés Gyula megfogalmazta – tehát kevés ismeretet adhatott a társadalmi jelenségek valóságos, mindennapi összefüggéseiről, és ezzel kevés lehetőséget a problémák „szak"-jellegű, politikai következményeiben is megfelelő kezelésére. Az alapkérdés azonban mindenképpen az, hogy mennyiben adott lehetőséget *maga a társadalmi-gazdasági valóság* a problémák tényleges ismeretére és megoldására, mennyire vált szükségszerűvé a szavak ilyen, nem ritkán szómágiába csapó jelentősége.[125]

Bizonyos például, hogy olyan erőteljesen centralizált politikai rendszerben, mint amilyen – az adott történeti helyzetből fakadóan – az ötvenes évekre Magyarországon létrejött, a társadalmi-gazdasági összetevőjű jelenségek és problémák politikai-ideológiai szintre való redukálása, ily módon annak túlbecsülése, hogy ezeket a tudatra ható eszközökkel megfelelően lehet befolyásolni – szinte logikus folyamat volt. (Nem is szólva arról, hogy az új viszonyok kialakítása is úgy tűnt, hogy elsősorban politikai és nem gazdasági tevékenységet igényel.) Jó példa erre a sokrétűen meghatározott munkásmagatartás „erkölcsi mezőbe való átemelése",[126] az extenzív iparosítás által az üzemekbe vitt munkástömeg társadalmi sajátosságainak elhanyagolása, és csupán e sajátosságok egyik *eredőjének*, a munkafegyelem, a munkaerő-vándorlás jelenségeinek érzékelése, továbbá e jelenségek etikai, sőt büntetőjogi megközelítése. Az 1950-es évek elején ugyanis a munkahelyről való önkényes

kilépést és igazolatlan mulasztást a tervgazdálkodást sértő bűncselekményként értékelték.[127] E problémákhoz hasonlóan, csupán a magatartás befolyásolásának szintjén közelítették meg az 1953. évi népesedéspolitikai határozatot követő jogszabályi intézkedések a születések száma csökkenésének jelenségét, nem ismerve fel ennek az éppen végbemenő folyamathoz, az extenzív iparosítás munkaerő-szükségleteit kielégítő *női munka tömegessé válásához* való kötődését, és elhanyagolva azt a feszültséget, amely a női munka és a fejletlen szolgáltatások, valamint a hagyományos családi munkamegosztás stb. között kialakult, és amely természetszerűen kevesebb gyermek születésével járt.[128]

Az állam tervező-alakító belenyúlása a gazdasági struktúrába azonban meglehetősen elvontan megfogalmazott társadalmi célok érdekében történt. Azok a politikai dokumentumok, amelyek pl. az ötéves terv célkitűzéseit gazdasági-termelési összefüggésekben olyan határozottan állapították meg, vagy akkor, amidőn a terv módosításával (feszítésével) még nagyobb termelési célokat állapítottak meg, úgyszólván mit sem mondtak azokról a társadalmi célokról, amelyek érdekében az erőfeszítések történtek. „A vas és acél országa" vagy a „szocialista jövő" stb. mint társadalmi célok *túlságosan absztraktnak* tűntek, így szükségszerűen következett be az a helyzet, amelyben a távoli célok megvalósítása érdekében határozottan megállapított eszköz – azaz a gazdaság, pontosabban a gazdasági terv – vált céllá. Minthogy a gazdaság fejlesztése nem kapcsolódott össze határozottan megfogalmazott társadalmi célokkal, így – a korrigáló piaci mechanizmus hiányában – a gazdaságfejlesztés racionalitását nem lehetett mihez viszonyítani. Továbbá, minthogy politikai összefüggések következtében a gazdaságpolitikai koncepció kevéssé volt figyelemmel a gazdaságossági következményekre (az eredmények gazdasági értelemben amúgy is költségesen, túlságosan „drágán" születtek), az előállított termékeknek az eladhatóságra való tekintet nélküli, tehát irracionális növelése (tervtúlteljesítések) pedig a termékek előállítását és szétosztását pontosan koordináló, önmagában esetleg tökéle-

tesen kialakított tervet (márpedig távolról sem rendelkezhetünk ilyen tervekkel) is szétzilálta volna, így már maga a terv is, a maga zárt rendszerében, mint magáért való „érték" is problematikusnak bizonyult. Amidőn pedig ez a terv – megvalósulásának folyamatában – a társadalommal konfrontálódott, gazdasági, társadalmi és természetszerűen súlyos politikai feszültségek keletkeztek. Végső soron a nagyon lényeges összefüggésekben nem a magyar viszonyokra kimunkált gazdaságpolitikai koncepció így azután olyan politikai eredményekre vezetett, amelyek jelentős részben felemésztették a felszabadulást követően a földreformmal, a sikeres hároméves tervvel, az államosításokkal, a foglalkoztatottság úgyszólván teljessé tételével stb. gyűjtött politikai „tőkét". Ezek az intézkedések végül is közrehatottak abban, hogy a forradalmi fordulattal leginkább érintett értelmiségi rétegek egy részében (a volt uralkodó osztályokról természetesen nem beszélünk) eredetileg is meglevő, s az ötvenes években fokozódó tartózkodás, bizalmatlanság terjedni kezdett a munkásosztály és parasztság jelentős rétegeiben is.

Nem lehet feladatunk az 1956. évi ellenforradalom tragikus eseményei politikai összefüggéseinek taglalása, elemzése, annyi azonban bizonyos – és ezt az MSZMP KB 1956. decemberi határozata is megállapította[129] –, hogy a hibás gazdaságpolitikai koncepció, majd a hibák felismerése után a kiküszöbölésükben tapasztalható késedelmesség, valamint a mindezek folytán eltorzult állami-politikai és adminisztratív tevékenység és ezek társadalmi hatásai is alkalmassá tették a talajt e tragikus ellenforradalmi fejlemények kialakulására.

Nem feladatunk természetesen az 1957-től kezdődően kibontakozott politika elemzése sem, de az is bizonyos, hogy ez a politika, amely egyre inkább reálisabban vette számításba a magyar társadalom viszonyainak, jelenségeinek és folyamatainak következményeit, mind a gazdasági, mind pedig a társadalmi koncepciók kialakításában *eljutott a gazdasági jelenségek társadalmi összefüggéseiben való felfogásáig* és olyan irányító rendszer kidolgozásáig is, amely ezt az elvi felismerést

– ha nem is mindig hibamentesen – gyakorlati működésében is megvalósíthatja.[130]

Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése (1968) feloldotta a központi tervutasításos irányítás merevségét, anélkül, hogy megszüntette volna az állami tervezést vagy a központi gazdaságpolitikai koncepció jelentőségét. Nagyobb lehetőséget adott a piac tényleges igényeinek, a belső és külső gazdasági folyamatok hatásában rejlő korrekciós mechanizmusnak, és a társadalom differenciált érdekviszonyait felismerve nem valami mechanikus eredőben, hanem az *érdekek egyeztetésében* (bizonyos mértékben spontán alakulásukra támaszkodva) kísérelte meg azokat a társadalomfejlődés számára hasznosítani. 1957 és 1968 között még az ellenforradalom előtt kimunkált szervezeti rendszerben ugyan, de új felfogású politika mutatkozott meg, amelynek eredményességét éppen abban érthetjük meg, hogy lehetségessé vált 1968-ban az új irányítási rendszerre való áttérés.

Foglaljuk össze röviden, miben mutatkoztak meg a gazdaságban és a társadalomszerkezetben ennek a politikának az eredményei.

GAZDASÁGFEJLŐDÉS – TÁRSADALOMFEJLŐDÉS

Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy erre a korszakra (1957–1967) – ahogy a gazdaságtörténet már rámutatott[131] – legalább annyira jellemző volt az újnak a keresése, amelyet fokozatos reform-munkálatokkal igyekeztek megvalósítani, mint bizonyos kontinuitás. E kontinuitásra való törekvésben természetesen sokrétű politikai és ideológiai összetevők egyaránt munkálkodtak, kívülről jelentős mértékben kondicionálták a KGST-ben kialakult viszonyok, belülről pedig a korábbi irányítási rendszer szervezeti mechanizmusa és megszokott munkamódszerei. Így a változott koncepción belül is éltek a mennyiségi szemléletben megmutatkozó, a műszaki fejlődést elha-

nyagoló, az értékesítési érdektelenségben jelentkező nézetek, amelyek akadályozták a hatékonyság javulását.

„Mégis, az ötvenes évek végétől rendkívül fontos új gazdasági folyamatok bontakoztak ki. Első helyen érdemel említést a korábbi maximális felhalmozási-beruházási politika, a feszített növekedési ütem elsődlegességének elvetése. A realitásokhoz való igazodás gazdaságpolitikai mércévé vált. Jól példázza ezt, hogy a második hároméves terv (1958–1960) és a második ötéves terv (1961–1965) a nemzeti jövedelmek mindösszesze 13,0, illetve 36%-os növekedését irányozta elő, míg az ipari termelés fejlődését 22,0, illetve 50%-ra tervezték ... Ennek megfelelően a beruházások mértéke is csökkent: 1954 és 1957 között elsősorban politikai kényszerűségből, inkább rövid lejáratú taktikai lépésként a nemzeti jövedelemnek csak 10–15%-át invesztálták. 1958 és 1967 között már általában 1/5-ét, 1/4-ét. A hatvanas évtizedben azonban már vitathatatlanul felfelbukkant az ismételt nekilendülés és a feszítés tendenciája is ... A legfőbb arányváltozás abban következett be, hogy az iparosítást nem más ágazatok rovására és a lakosság életszínvonalának csökkentésével valósították meg maximálisan feszített ütemben, hanem valamelyest lassabban, de az agrárfejlődéssel összhangban, és semmiképpen sem életszínvonal-csökkentés árán, hanem a reálkeresetek fokozatos, egyenletes emelkedésével egybekötve."[132]

A fenti idézettel jellemzett években az ipar fejlődése nagyjából kiegyensúlyozott üteműnek mondható. Az ipari teljes termelés indexe, az 1950. évi adatait 100-nak véve, 1966-ban már 412. Ez azt jelzi, hogy Magyarország – az egy lakosra eső ipari termelési szintre alapozva – az 1960-as évek közepén – 35 iparilag számottevő ország adatait figyelembe véve – nagyjából a középső zónában helyezkedik el. Az amerikai, a német szövetségi köztársasági és az angol szint 2,5–3,0-szor magasabb, a svájci, svéd, belga szint mintegy kétszeres, a holland, francia, csehszlovák és osztrák szint 50–70%-kal magasabb, az olasz, japán és finn nagyjából hasonló, a spanyol, bolgár, jugo-

szláv szint viszont nem egészen kétharmadát, a portugál és román szint pedig kereken a felét érte el.[133]

Az *ipari szerkezetben azonban továbbra is érezhetők a korábbi, történetileg kialakult tendenciák.* Nagyfokú maradt a területi koncentráltság. A hatvanas évek végén az ipari foglalkoztatottak 44%-a dolgozott a budapesti agglomerációban, a gyengén fejlett, iparral történetileg alig rendelkező megyék viszont – amelyek az ország területének több mint felét, lakosságának 40%-át jelentették – mindössze az ipar egyötödével rendelkeztek. Folytatódott a szervezeti koncentráció is az iparban, így a munkaerő koncentráltsága is fokozódott. Ami a szerkezeti fejlődést illeti, a nehézipar fejlődése volt a legkifejezettebb, amelyet a gépipar és a vegyipar fejlődése követett, míg a textilipar és az élelmiszeripar gyorsan szorult vissza ebben a változó struktúrában. 1965-ben a nehézipar az ipari termelés 60,8%-át szolgáltatta (ezen belül a gépiparnak az össztermeléshez viszonyított 25,3%-ával), míg a könnyűipar 20,4%-kal, az élelmiszeripar 18,8%-kal részesedett. Ezzel a növekedéssel azonban a villamos energia termelése éppen csak lépést tartott, a műszaki színvonal stagnált, bizonyos részeiben romlott, másutt lassabban emelkedett, a növekedés fő forrását továbbra is az extenzivitás, a munkaerő-növekedés jelentette. „Míg a foglalkoztatottsági létszám évente átlagosan 5,5%-kal nőtt, az egy foglalkoztatottra jutó termelés átlagos növekedési rátája – az ötvenes években 3,1, a hatvanas években 5,3 – egészében 4%-ot tett ki." Az ipar termelékenysége terén tehát, a hatalmas volumenű növekedés ellenére, az ország viszonylagos lemaradása fokozódott. (Az alacsony termelékenységi szintre utal, hogy míg az ezer lakosra jutó ipari foglalkoztatottak számát illetően 35 ország közül Magyarország a hetedik helyet foglalja el, addig az egy lakosra jutó anyagmentes ipari termelés alapján csak a huszonkettedik helyen áll.) A hatvanas évek kozepén a magyar ipar termelékenységi szintjét a nyugat-európai országok általában kétszeresen meghaladták.[134] Ezek a jelenségek azután előrevetítették a magyar gazdaságfejlődés későbbi problémáinak alapvonásait.

A jövő gazdaságstruktúráját alakító gazdaságpolitikának egyik alapvető problémájaként jelentkezett a „hogyan tovább" kérdése a mezőgazdaságban.

A földosztás után kialakult magyar mezőgazdaság az adott időszakban a gazdaságilag egyedül eredményre vezethető állapotot alakította ki ugyan, de a jövő útja bizonytalan maradt. A „mi lett volna, ha" kérdés feltevése ugyan – a fejlődési alternatívák közötti választást befolyásoló tényezők feltárása szempontjából – ezúttal nem lenne értelmetlen, a választ lehetővé tevő kutatások azonban hiányoznak, így mégiscsak a megtett fejlődés elemzésének tanulságaira szorítkozhatunk, amelyre nézve azonban kitűnő történeti munka áll rendelkezésre.[135]

Hogy a fejlődés útjának kijelölésében az adott szituációban is mutatkozott némi bizonytalanság, azt mi sem jelzi jobban, mint a Magyar Kommunista Párt szövetkezeti irányelvei – amelyek még lehetségesnek tartották az egyszerűbb szövetkezeti formákra támaszkodó egyéni gazdálkodás útját a termelőszövetkezethez –, illetőleg a Magyar Dolgozók Pártja 1948. június 12–14-i programnyilatkozata, amely szerint döntő feladat az egyéni paraszti kisbirtokra épülő mezőgazdaság *technikai* jellegű modernizálása.[136] Néhány hónap után azonban már a mezőgazdasági termelőszövetkezet rövid távon való megszervezésének kérdése került napirendre a párt vezetésében.[137] Donáth Ferenc – akinek elemzésére támaszkodunk – ezt a politikai változást annak tudja be, hogy a feszültté váló nemzetközi helyzetben, a rövidesen bekövetkező háború kilátásával, katonai-gyakorlati okokból és politikai szempontból (a Szovjetunióban kialakult modell szerepe) egyaránt célszerűnek mutatkozott a mezőgazdasági termelés problémájának közvetlenül a nagyüzemi szervezéssel való megoldása. Erre az elképzelésre az a téves – de a későbbiekben is ható – feltevés adta az „első" alapot, „hogy már önmagában a kisgazdaságok összevonása nagyüzemi keretbe a termelés gyors emelkedésére vezethet".[138]

Mármost ezek a történeti körülmények és az említett téves feltevés azt eredményezték, hogy a politikai vezetés a *nagy-*

üzemi gazdálkodás feltételeinek (technikai, szakmai, szervezeti és politikai) *hiányában* is, illetőleg ezeket valamiféle „wishful thinking"-szerű gondolkodásmóddal szinte *nem létezőnek tekintve, elindította a termelőszövetkezetek szervezését.* Ez a szervező munka a mezőgazdaságot sújtó beszolgáltatással, a „gazdag" parasztság ellen vívott politikai-gazdasági és adminisztratív harccal együtt ment végbe, az éppen földhöz jutott, amúgy is konzervatív vonásokat őrző parasztság ellenében. Ráadásul olyan termelési egységeket kívánt kialakítani, amelyek szervezésére nem volt tapasztalat (korábbi paraszti „szervezési" tapasztalat itt már nem elegendő), amelyekben a munkateljesítmény csökkent, amelyben nem dolgoztak igazán képzett szakemberek (még 1955-ben is a 3799 termelőszövetkezetben csak 40 elnöknek volt egyetemi vagy főiskolai képesítése), amelyekben a nagyüzemi gazdálkodás technikai feltételei nem voltak biztosítva, végül a „termelés és a gazdálkodás fontos döntéseit az állami-tanácsi szervek hozták, amelyek nem is ismerhették kellően egy-egy termelőszövetkezet belső üzemi helyzetét, és gyakran megfelelő szakértelemmel sem rendelkeztek. Nem az üzem szempontját tartották szem előtt, hanem »magasabb« érdeket képviseltek: a népgazdasági szükségletekből kiinduló tervek bürokratikus végrehajtását."[139] Mindezek következtében a földek jelentős része megműveletlenül maradt, a termelés sok tekintetben visszaesett.

Ilyen körülmények között a termelés visszaesése jóval nagyobb lett volna, ha nem jelentkeznek ellenkező hatású tényezők. Mindenekelőtt a magyar mezőgazdaság egyik, később még fokozottabb szerepet játszó elemének, a *háztáji gazdálkodásnak* kiegészítő termelési jelentősége a termelőszövetkezeti dolgozók esetében, s másodszor a kisparaszti munka megfeszítettsége és termelési következményei a kisüzemi mezőgazdaságban.

Ismét csak az ellenforradalom utáni politikai vezetésnek a realitások iránti érzékét dicséri, hogy ezt a típusú (a feltételeket negligáló) nagyüzemi szervezést nem folytatták, és a mezőgazdaság kollektivizálására akkor került sor, amidőn a fen-

tiekben említett feltételek jelentős részben rendelkezésre állottak, illetőleg – ha a kollektivizálódás mozgalmának ütemében még nem is voltak teljesen biztosíthatók – a szervezést követő években pótolhatóvá váltak.

A mezőgazdaság kollektivizálásának folyamata természetesen az 1958–1961. években is járt nehézségekkel. Jóllehet ez a politikai légkör jelentősen különbözött az ötvenes évek elejének nyomott, a parasztságot elkeserítő, a háború fenyegetésével és törvénytelenségek terhével súlyosbított hangulatától, önmagában a politika és módszereinek változása még nem tette volna lehetővé ezt az országos méretű átalakulást. Most azonban már szervezési tapasztalatok állottak rendelkezésre, jogszabályilag biztosítottak kedvezőbb helyzetet a termelőszövetkezeti parasztság jövedelmeinek elosztására (földjáradék), a belső önállóságra, és megszüntették a parasztságon belül a múltba vezető politikai diszkriminációt, és ezzel együtt jelentősen növekedett az állami támogatás is. Az állami támogatás elsősorban a szakemberellátásban, másodsorban a beruházások támogatásában jelentkezett. Igaz, a hosszú lejáratú beruházási hitelek visszafizetésének kötelezettsége csökkentette a termelőszövetkezetek saját forrásból való beruházási lehetőségét, a hiteltartozások részbeni törlésével azonban a helyzet javult. Az átmenet nehézségei abban is mutatkoztak, hogy a beruházásoknak az első években a kiesett munkaerőt kellett pótolni, az állóeszközcserére kellett fordítani. A termelőszövetkezetek állóeszköz-ellátottsága, egységnyi területre számítva, a viszonylag nagy beruházások ellenére csak 1962-ben haladja meg kismértékben az 1958. évi színvonalat. Ez igen kedvezőtlenül hatott a szövetkezetek termelésére és a jövedelmezőségre. 1958–1965 között a beruházások 88%-át fordították a kiesett termelési eszközök pótlására.[140] További nehézséget jelentett (a már említettekből is kitűnően) a termelőszövetkezeti tagság összetételének változása. Mert igaz ugyan, hogy a mezőgazdasági keresők csaknem 94%-a dolgozott 1961-ben a szocialista szektorban, mégis a fiatalabb és különösen a férfi munkaerő kiáramlása a mezőgazdaságból még hosszú évekig jelentős gondot

okozott. Még 1972-ben is a tagság 45%-a volt 60 évnél idősebb, és 30,7%-a a 40 és 60 év közötti.[141] Az ilyen összetételű tagság túlnyomó részében a régi típusú mezőgazdasági termeléshez szokott, nagyüzemi tapasztalatokkal nem rendelkező és a régi kisparaszti „szakképzettséggel" rendelkező emberekből állott, akiknek alkalmazkodása az új körülményekhez természetesen nem volt ellentmondásmentes folyamat. A termelőszövetkezeti tagság elöregedése azonban, jóllehet súlyos problémákat okozott, egyúttal előrevetítette a nemzedékváltás közeli perspektíváját is. A nemzedékváltás folytán azután – természetesen csak akkor, amidőn a termelőszövetkezetek gazdasági stabilizálódásuk után „vonzóvá" váltak – a fiatalabb munkaerő kezdett áramlani a szövetkezetekbe (ha az „áramlás" szó talán még nem teljesen helyénvaló is itt), amely a korábbi kisparaszti gazdálkodás tudati befolyásától való nagyobb mentességet, más irányú szakképzettséget és apáitól sok tekintetben eltérő aspirációkat is hozott magával.

A PARASZTSÁG HELYZETE

A tulajdon és a munka kettéválása, a családi munkaszervezet helyettesítése a nagyüzemi szervezettel (még akkor is, ha átmenetileg a nagyuzem is hasznosította a családi munkaszervezés tradicionális lehetőségeit[142], az általános paraszti „szakképzettség" specializálódása természetesen megadta a végső lökést a tradicionális paraszti társadalom már hosszabb ideje tartó átalakulási folyamatának is.

Az átalakult paraszti társadalom sajátosságaival később foglalkozunk. Ezúttal csupán azokat a jelenségeket foglaljuk össze, amelyek a második világháború befejezése utáni politikai és társadalmi változások folytán a falu és a parasztság helyzetének lényeges megváltozásából következve a parasztságnak mint társadalmi rétegnek mobilitását jellemezték, amelyekre azután a máig is tartó mobilitási trendek épülnek.

Minthogy a parasztság az extenzív iparosodás egész mene-

tében – tehát már a felszabadulás előtt is – az ipar tartalékmunkaerejét alkotta, a parasztságból kifelé irányuló mobilitás korábban is jelentkezett már. Igaz, hogy ennek aránya – mint láttuk – az *egész* parasztsághoz képest nem is volt túlságosan nagy. A paraszti társadalmi rétegbe irányuló (ún. belépési) mobilitás azonban még ennél is sokkal kisebb volt, így a parasztság bizonyos mértékben valóban joggal volt jellemezhető – a tradicionális paraszti társadalom sajátosságaként ismert – *zártsággal*. A szocialista átalakulás folyamatában azonban ez a „zártság" – főleg a kilépési mobilitást tekintve – szinte teljesen eltűnt.

A paraszti társadalmat ért első nagy, történelmi méretű esemény, a *földreform* elsősorban a paraszti társadalmon *belül* idézett elő nagyfokú mozgást: „a mezőgazdasági munkások (napszámosok, gazdasági cselédek) száma az 1930. évi 786 000-ről 1949-re 282 000-re csökkent, viszont az önállók száma 1 245 000-ről 1 856 000-re növekedett. Ez utóbbiakon belül lényegében változatlan maradt a nagyobb birtokú parasztság száma, nagymértékben megnövekedett a törpebirtokos kisparasztság és a középparasztság, s összezsugorodott a földbirtokos osztály. Az 1945. évi földreform eredményeképpen tehát az ország mezőgazdasága kis- és középparaszti jellegűvé vált, s az ország szántóterületének kereken háromnegyed részét művelték meg a kisárutermelő parasztgazdaságok tulajdonosai és családtagjaik."[143] Mindez természetesen a mobilitás adataiban is tükröződött. Mindenekelőtt a mezőgazdasági munkások (nemzedékek közötti viszonylatban ezek gyermekei) kerültek át az önálló gazdálkodói kategóriába, és vált ezeknek közel a fele (45%) önálló parasztgazdává;[144] e réteg fiainak csak mintegy 18%-a maradt meg mezőgazdasági munkásnak. A mozgás tehát a birtokkategóriákban következett be, elsősorban a kisbirtokosok arányát növelve. Növekedett azonban már a *kifelé irányuló* mobilitás is, éspedig elsősorban a szakképzetlen munkáskategóriák felé. A szakképzetlen mezőgazdasági munkás-, illetőleg önálló parasztszármazásúak aránya pl. az iparban dolgozó szakképzetlen munkások között 41,4%-ra, a közlekedés-

ben 55,3%-ra, más ágakban 54,6%-ra emelkedett. Érezhető volt valamelyest az ellentétes mozgás is. A földreform hatására ugyanis viszonylag jelentős számú munkás tért vissza a parasztságba. A földbirtokreform következtében a falusi kisiparosok kb. 16%-a ugyancsak mezőgazdasági foglalkozású lett, többségük önálló gazdává vált.[145] A belépés és a kilépés azonban továbbra sem volt kiegyenlített, így a parasztság – és általában a mezőgazdasági foglalkozásúak – aránya a társadalomban tovább csökkent.

A csökkenésnek igazi lendületet azonban az extenzív iparfejlesztés erőteljes *szívóhatása* adott 1949-től kezdődően, amelyet a mezőgazdasági politika már említett torzulásai – *taszító hatásként* – csak erősítettek. Ez a körülmény nyilvánvalóan a mezőgazdaságra amúgy is jellemző mobilitási jelenségek mértékét növelte: nevezetesen a fiatalok – csaknem két évtizedig stabil tendenciájú – kiáramlását a paraszti foglalkozásból, amelynek elöregedése már ekkor megindult. Jóllehet az iparfejlesztéstől elmaradt urbanizációs folyamat körülményei nem tették lehetővé a mezőgazdaságból átrétegeződött munkaerő jelentős részének a faluból mint lakóhelyről való elköltözködését, mégis a lehetséges elvándorlás következtében innen ered az, hogy a falusi lakosság kezdett elöregedni. Ekkor indult meg az a mozgás is, amely falu-falu viszonylatban lebonyolódva, és később jóval jelentősebbé válva a falusi településszerkezeten *belüli különbségek* kibontakozásában a fejlődő és elmaradó, a növekvő és „kihaló" falvak polarizációjában fejeződött ki.

A mezőgazdasági lakosság kilépési mobilitása azonban az ötvenes évek után sem csökkent. Az 1938-ban a mezőgazdasági-fizikai foglalkozású apáktól származók 31%-a, 1949-ben 35%-a, az 1962–1964. évi vizsgálat alkalmából pedig 50%-a hagyta el eredeti rétegét.[146] Az iparfejlesztés munkaerőt szívó hatása tehát az 1950-es évek után sem gyöngült, és jóllehet a mezőgazdasági politika sok tekintetben jelentősen változott, az 1958-ban megindult kollektivizálás átmenetileg ismét taszító erőt jelentett, éspedig ismét elsősorban a mezőgazdaságban dolgozó fizikai foglalkozású, fiatalabb korosztályú férfiak szám-

ra. A hatvanas évek elején a parasztságból kilépők közel fele betanított vagy segédmunkás, hivatalsegéd, éjjeliőr, napszámos stb. lett. Kevesen értek el szakmunkás szintet, és még kevesebben váltak szellemi foglalkozásúvá. A parasztság e nagyfokú kilépési mobilitása azonban még világosabbá válik, ha nem csupán nemzedékek közötti viszonylatban vizsgáljuk. Ha az eredetileg mezőgazdasági foglalkozásúak átrétegeződésének arányait is számításba vesszük, akkor kitűnik, hogy az 1949. és az 1960-as évek eleje között azoknak, akik 1949-ben paraszti foglalkozást folytattak, több mint egynegyede kilépett ebből a társadalmi rétegből. Ha mármost ezt a jelenséget az országban zajló alapvető gazdasági és politikai változások, folyamatok társadalmi, strukturális feltételeinek alakulásával együtt vizsgáljuk, akkor nem tűnik túlzásnak az a megállapítás, miszerint „a paraszti vagy mezőgazdasági réteg volt az a nagy tartalék, amely az egész magyar mobilitási folyamatot mozgásban tartotta, annak utánpótlását adta . . . Az egyéb szellemi rétegek tagjainak beáramlását az értelmiségbe, a munkások beáramlását az értelmiségbe és az egyéb szellemi rétegbe, a betanított és segédmunkások beáramlását a szakmunkásrétegbe az tette lehetővé, hogy minden »tovább lépő«, vagy minden fő irányban mobil személy helyére léphetett valaki egy rosszabb helyzetű rétegből, végső soron a parasztságból . . . Kétségtelen . . ., hogy . . . a kilépés a mezőgazdasági rétegből – amely az egész magyar társadalmi mobilitásnak körülbelül felét alkotta – az ország gazdasági fejlődésének következménye és egyben előfeltétele is volt. Ezért azok a mobil személyek, családok, akik kiléptek a parasztságból, és ezzel kénytelenül vállalták a mobilitási lépéssel járó összes nehézségeket, problémákat (amelyek talán nagyobbak, mint más mobilitási lépések, például mint a munkásságból az értelmiségbe való átlépés nehézségei), végeredményben az ország gazdasági fejlődése érdekében vállalták e nehézségeket, lakóhelyváltoztatást vagy ingázást, az új környezetbe való beilleszkedés problémáit, tanulást (még a segédmunkához is újfajta ismereteket kell szerezni stb.).”[147] Miként azok a gazdasági tényezők, amelyek a

mobilitást lehetségessé és szükségessé tették, sokszor bonyolult közvetlen mechanizmuson keresztül indították meg az egyéni elhatározást a mozgásra, úgy ezek a személyes faktorok következményeképp született személyes érdekű döntések áttételesen valóban az ország gazdasági fejlődését szolgálták.

A parasztság mobilitásának adatait összevetve a falusi területi mobilitás, azaz a vándorlás adataival, illetőleg az 1973-ban készített mikrocenzus adatainak ama jelzésével, hogy a lakosság mintegy 21%-a dolgozott *mezőgazdasági fizikai* foglalkozásúként (ami egyébként az 1960-as éveknek csupán 44%-a), ellenben a falusi lakosság részaránya még mindig 53% volt, világos, hogy jelentős részben a paraszti lakosság mobilitása következtében a *falu foglalkozás szerinti szerkezetében* is határozott változás következett be. Ennek a változásnak az a lényege, hogy a falu és a város foglalkozási szerkezetében történetileg kialakult különbség napjainkra több vonatkozásban elmosódik. 1970-ben (a népszámlálás adatai szerint) a falusi lakosság 46%-a volt a nem mezőgazdaságban dolgozó munkás, valamivel több mint 11%-a szellemi dolgozó, 29,3%-a termelőszövetkezeti tag, 8,4%-a mezőgazdasági munkás és valamivel több mint 4% önállóan gazdálkodó, illetőleg kisiparos vagy kiskereskedő. A mezőgazdaságban dolgozók aránya tehát rohamosan csökkent, és még további csökkenéssel is számolni kell, annak ellenére, hogy az ipari koncentráció következtében elég sok nem mezőgazdasági munkahely is megszűnt a falun. Így azután a falun lakók, de másutt dolgozók (ún. ingázók) száma jelentősen megnőtt. (1930-ban mindössze 141 000 volt, napjainkban kb. egymillió, az aktív kereső népesség 20%-a.)[148] Ez a körülmény azonban nem csupán a parasztságra vagy a falusi társadalom rétegződésére jár fontos következményekkel, hanem a munkásosztály összetételének alakulására is.

A fentiekben vázolt gazdasági és társadalmi fejlődés következtében a hatvanas évek végére az aktív keresők aránya az 1949. évi 44%-hoz képest 1970-re jelentősen megnőtt. (A keresők arányának alakulása – ideértve a nem aktív keresőket, tehát a nyugdíjasokat is – még nagyobb eltérést mutat, éppen a nyugdíjasok számának növekedése miatt. 1949-ben a keresők aránya 47% volt, 1970-ben 61,8%.) S jóllehet a hatvanas években már erőteljesen megmutatkozott a fizikai dolgozók arányának bizonyos csökkenése és a szellemi dolgozók arányának növekedése (erre a tendenciára még visszatérünk), mégis az iparban foglalkoztatottak és ezen belül a munkások száma igen jelentősen növekedett: az iparban 1949-ben foglalkoztatott 808 500 *aktív kereső* számához képest 1970-re 1 839 600-ra nőtt az ott dolgozók száma. (Az 1960. évi népszámlálás szerint pedig a munkások – a nem mezőgazdaságban foglalkoztatott fizikaiak – aránya 46% volt.)

Ennek a munkásságnak a szociológiai jellemzői azonban távolról sem mutatnak minden szempontból homogén osztályt, az egyes rétegek sajátosságai még mindig nagyon eltérnek egymástól.

Mindenekelőtt tovább folytatódott a magyar munkásság származása szerinti összetételében már korábban is megfigyelt tendencia, azaz, hogy – az extenzív iparosítás igényeinek megfelelően – a munkásság jelentős része még első generációs munkás lévén, különösképpen a mezőgazdaságból került a munkásosztályba. 1949-ben az ipari szakmunkások 31%-a, a segédmunkásoknak pedig 42%-a volt parasztszármazású,[149] és ezek az arányok a hatvanas évekre tovább nőttek: a szakmunkások esetében 36%-ra, betanított munkásoknál 60%-ra, a segédmunkásokat tekintve pedig 68%-ra.[150] Ha pedig ezekhez a számokhoz hozzátesszük, hogy a mezőgazdasági eredetű szakmunkásoknak csak kisebb hányada (15%-uk) kezdett el dolgozni a mezőgazdaságban és került ezután a munkásosztályba, ellenben a betanított munkások esetében ez az arány már 45%, a

segédmunkások csoportjában pedig 58%,[151] akkor két körülmény válik világossá. Egyrészt az, hogy a *paraszti származás ténye bizonyos hátrányt jelent a munkássá válás folyamatában,* hiszen túlnyomó részben a kisebb vagy semmilyen szakképzettséget sem igénylő munkásrétegbe kerültek a volt parasztok, másrészt az, hogy az iparfejlődés a hatvanas években még mindig jelentős mértékben igényelte is a szakképzetlen munkaerőtömeget, és ezt változatlanul a mezőgazdaságból kaphatta. Az urbanizációs folyamatnak az iparosodás mögötti bizonyos lemaradásából kialakult ingázó munkások nagy tömegének túlnyomó részét is éppen a mezőgazdaságból munkássá vált dolgozók jelentik. A munkásosztálynak ez az igen jelentős része a hatvanas években tulajdonképpen a munkássá válás útján volt, a „kultúraváltás" meglehetősen nehéz folyamatának közepén. Jórészt családilag „fél lábbal" a mezőgazdaságban, „előtte" a nagyüzemi környezethez, fegyelemhez stb. való adaptáció nehézségei, „háttérben" a kollektivizálás során éppen átalakuló falu és később a fokozatosan javuló falusi életviszonyok, a kibontakozó urbanizáció, az ezzel járó aspirációk, a fogyasztási szint emelkedése, és a mindebből fakadó fokozott igény a jövedelem növelésére. Mindeme tényezők azonban, bizonyos regionális sajátosságoktól és a mezőgazdaság helyi lehetőségeitől is függő mértékben, különbözőképpen formálták a parasztból munkássá vált dolgozó (és családja) arculatát. Amíg a jó mezőgazdasági lehetőségek, a „városkörnyék" jó piaci viszonyai, s így a jövedelmező háztáji gazdálkodással összefüggő családi kétlakiságon keresztül az ún. „utóparaszti"[152] típus vonásait erősítették, addig az elmaradottabb, mezőgazdaságilag is kedvezőtlenebb adottságú területek ingázó munkásai a munkásszállások lakóivá váltak, otthoni háttér sem alakult olyan kedvezően, mint az előbbi típus számára, ha a Penészlek-típusú községek[153] már a hatvanas években is inkább kivételt jelentettek.

A parasztságból a munkásságba rétegződés útja tehát a szocialista társadalom fejlődésének első két évtizede alatt nem volt könnyű, még abban az időszakban sem, amidőn a falura

nehezedő gazdasági és politikai nyomás megszűnt. László Bencsik István „Történelem alulnézetben" c. szociográfiájában ábrázolt munkássorsok tanúskodnak erről a folyamatról, pontosabban ennek a folyamatnak alsó lépcsőiről. Sok szempontból nehezebb azonban a tudatosan munkáspályára készülő, tehát szakmunkástanulóvá váló parasztfiatalok helyzete, „hiszen a szakmunkássá váló parasztgyerekek is elsősorban meghatározott szakmához jutnak el. Ilyen szakmák mindenekelőtt a nagy erőkifejtést, állóképességet igénylő, rossz körülmények közt (nagy hidegben, nagy hőségben) folyó nehéz testi munkák, valamint a falun is megtanulható és gyakorolható szakmák. A munkások fiai már nemigen vállalják, hogy ezekben a szakmákban dolgozzanak: ezért a munkát kereső, faluról feljött vagy faluról feljáró emberek könnyebben tudtak ezekben a szakmákban elhelyezkedni. Igen magas a parasztszármazásúak aránya a bányászatban, a kohászatban (öntők, kovácsok, olvasztárok, hengerészek, forrasztárok, kemencekezelők stb.), az építőipari és faipari (kőművesek, ácsok, asztalosok stb.), tehát az „ősi" szakmákban is. Ezeknek a szakmáknak többségében a szakképzettség foka is alacsonyabb az átlagosnál: aránylag nem hosszú betanulási idő elég elsajátításukhoz."[154]

Mégis – minden nehézséggel együtt és ellenére – munkásosztályunk napjainkra kialakult arculata ebben a két évtizedben formálódott. Ennek az arculatnak azonban csak egyik összetevője a volt parasztok munkássá vált tömege. A munkásság másik jelentős forrása maga a munkásosztály volt, amely nagy szerepet vállalt ugyan a politikában, a fegyveres erőkben, az igazgatásban, vezetésben egyaránt, az ezzel járó mobilitással együtt, amely azonban *tömegeiben* mégis újratermelődött. Ennek az újratermelődésnek összefüggései egyrészt gazdaságiak – mindenekelőtt az iparosodás lendülete, amely a szakmunkásigényt is növelte –, másrészt politikaiak, s ezek legfontosabbika a munkásosztály helyének megváltozása a társadalmi struktúrában: *az uralkodó osztály* pozíciójába való kerülés. A munkásság „újratermelődésének" legfontosabb jele a szakmunkások összetételének viszonylagos állandósága. A hatvanas évek-

ben lefolytatott vizsgálatok szerint ebben az időben tíz szakmunkásból hat eleve szakmunkásként kezdte a pályáját, több mint felének az apja is nem mezőgazdasági fizikai dolgozó volt, a munkásapáktól származottak 22%-ának pedig szakmunkás volt az apja is.[155] Ha ehhez hozzátesszük, hogy a szakmunkások gyermekei 55%-ának első keresőfoglalkozása ugyancsak szakmunkás volt, akkor valóban nem túlzás azt mondani, hogy *a szakmunkások a munkásosztály „törzsgárdáját" jelentették* a szocialista társadalom első két évtizedében is. A szakmunkásság másik nagy utánpótlási forrása egyébként a betanított munkásság és a segédmunkási réteg. A hatvanas években a betanított munkások gyermekeinek – első foglalkozás szerint – 39,8%-a vált szakmunkássá, és kb. ilyen arányban mentek szakmunkásnak a segédmunkások gyermekei is. A három munkásréteg között azonban már jelentős különbséget mutat az a tény, hogy *segédmunkások nagyobb arányban csak a segédmunkások gyermekeiből* váltak, és ugyancsak közülük kerültek kapcsolatba a legtöbben a mezőgazdasággal is.[156] A szakmunkássá válás viszonylagos nagy aránya mindhárom munkásrétegből a *szakmunkásképzés* eredményeit jelzi, a betanított, valamint a segédmunkásokra vonatkozóan pedig azt is, hogy ezek a rétegek valóban *„közvetítő funkciót"* töltöttek be a mezőgazdaság és szakképzett munkásság között.

Azok a problémák azonban, amelyek napjaink kérdései, már itt is megmutatkoznak: éspedig mindenekelőtt bizonyos inkongruencia jelei az ipar szerkezete és a szakképzés arányai, valamint az ipar „munkaerőtípus-szükséglete" között. Csak annyit egyelőre, hogy a hatvanas években a fizikai szakképzettséggel rendelkező aktív keresőknek 24%-a nem; 5%-a alig használta akkori munkakörében a megszerzett szakképzettségét.[157]

A szakmunkás, a betanított munkás és a segédmunkás rétegek sajátosságai azonban csak bizonyos absztrakció útján állapíthatók meg, ezért meglehetősen általánosak is, hiszen a munkásosztály iparági megoszlásának – amely jelentősen átalakult a magyar szocialista társadalom első két évtizedében – meg-

vannak a maga szociológiailag értékelhető következményei. A rétegződés vonulatai tehát nem csupán a képzettség szerint, hanem bizonyos esetekben erőteljesebben, másutt gyengébben, az iparági megoszlás mentén is kirajzolódnak. Így pl. a bányászatban dolgozók (különösképpen a szénbányászatban) társadalmi sajátosságai, érdekviszonyai, életmódjuk vonásai sokkal inkább összefogják a képzettség szerint különböző munkásságot, mint a bányász szakmunkást pl. a gépiparban vagy a kereskedelemben dolgozó szakmunkással. Különösképp, ha tekintetbe vesszük, hogy a bányamunka jelentős részben mezőgazdasági környezetben folyik, a városias környezet inkább az utóbbi évtizedek fejlődésének terméke az ún. bányászvárosok esetében is. Más iparágakban a sajátos testületi szellem is tovább él, pl. a közlekedésben, elsősorban a MÁV munkásai (és nem fizikai állományú dolgozói) között. Az ilyen „testületi szellem" részben a végzett munka természetéből, részben a felszabadulás előtti bizonyos kivételezett helyzetből fakad ugyan, de tradícióiban még él. A képzettség szerinti rétegződés már csak azért sem elegendő a munkásság társadalmi vonásainak közelebbi megértéséhez, mert – ahogyan jeleztük – gyakran előfordul, hogy nem a szakképzettségének megfelelő munkát végez valaki. Közrejátszik e vonások kialakulásában a korábban (esetleg a mezőgazdaságban) végzett munka, a társadalmi származás, a lakóhely stb. is. Mindezek együttesen formálták a munkásság arculatát az elmúlt évtizedekben, összefonódva a politikai státus megváltozásával, a műveltségi színvonal emelkedésével, a szakképzettség fokozódásával, valamint az egész társadalomra jellemző folyamatok (az életszínvonal emelkedése, az urbanizáció, a tömegközlekedési eszközök terjedése stb.) hatásával.

A fizikai dolgozók arányának a népgazdaság különböző ágazataiban történt átrendeződése – amely a hatvanas években is állandóan folyamatosan észlelhető volt –, az alábbi táblázat adatai szerint, mindenesetre már a modernizáltabb társadalomra jellemző tendenciákat jelez, olyan tendenciákat, amelyek azután a hetvenes években tovább erősödtek.

Népgazdasági ág	Fizikai foglalkozásúak						1968. évben az 1960. év százalékában
	száma (ezer fő)			megoszlása (%)			
	1960	1963	1968	1960	1963	1968	
Mezőgazdaság	1610	1307	944	43	35	26	55
Ipar	940	1013	1180	24	27	32	126
Építőipar	216	221	275	5	6	7	127
Kereskedelem	155	160	183	4	4	5	118
Közlekedés és hírközlés	207	242	277	5	7	8	134
Szolgáltatás és egyéb	736	804	796	19	21	22	108
Együtt	3964	3747	3655	100	100	100	92

AZ ÚJ VEZETŐI ÉS ÉRTELMISÉGI RÉTEGEK KIALAKULÁSA

A felszabadulás óta a hatvanas évek végéig eltelt két és fél évtized gazdasági és politikai változásai különösen határozottan mutatkoztak meg a *szellemi dolgozók* összetételében és helyzetében. A szellemi foglalkozásúak – nevezzük egyelőre differenciálatlanul így ezt a réteget – aránya állandóan növekedett. Ezt a növekedést jelzi, hogy „a fizikai, illetve szellemi dolgozóknak az 1940-es évek végén még 87–13%-ra becsülhető aránya 1968-ra 76–24%-ra módosult".[158] Az emelkedés összetevői sokrétűek. Mindenekelőtt minden fejlettebb gazdasági viszonyok között élő társadalomban érezhető ilyen folyamatos „arányeltolódás", egyrészt a modern munkaszervezés következményeképpen, másrészt abból adódóan, hogy a társadalom egyre komplexebbé váló viszonyai fokozottan kiváltják a szakszerű irányítás-igazgatás adminisztratív szervezeteinek növekedését, természetszerűen növelve az ilyen szervezetekben foglalkoztatott szellemi dolgozók arányát is. A magyar társadalomfejlődés a szocialista viszonyok között azonban ezen az általános igényen túlmenően is megnövelte a szellemi dolgozók létszámát (bár nem az értelmiségét), éspedig annak ellenére,

hogy a felszabadulást követő években állandó követelés volt (egyben a politikai viták egyik témája is) a közigazgatási szervezet vagy általánosabban az államapparátus létszámának csökkentése. Ilyen csökkenés azonban nem következett be, ellenkezőleg, állandó létszámnövekedés volt tapasztalható. Igaz ugyan, hogy a háborús körülmények közötti gazdálkodás szükségszerűen megnövelte az állam irányító és igazgatási tevékenységét, ezzel együtt természetesen e tevékenységet ellátó szervezeteket és alkalmazottaik számát is, így a háború befejeztével valóban indokolt lett volna valamelyes létszámcsökkentés. A kialakult gazdasági-politikai helyzetben azonban (különös tekintettel a háború következményeire, a sokfajta hiánnyal küzdő gazdaságra) az államnak továbbra is el kellett látnia bizonyos, a háborús években megerősödött gazdálkodó, közélelmezési, népjóléti stb. feladatokat. A tervgazdálkodás bevezetésével, az államosításokkal, a centralizált állami gazdaságirányítás kialakulásával pedig e feladatokban tevékenykedő szellemi dolgozók aránya éppen úgy megnövekedett, mint az államosított üzemek irányítását, adminisztrációját ellátók száma. Bizonyos fokig hozzájárult ehhez a növekedéshez a nem kellő szaktudással rendelkező fizikai dolgozók politikai okokból kívánatos szellemi-irányító pozíciókba való helyezése (és ez igen nagy arányokat öltött az állami vezetésben, a helyi irányításban, a fegyveres erőknél és a gazdaságban is). Ez a körülmény ugyanis – éppen a nem elegendő szaktudás miatt – nemegyszer megtöbbszörözte a feladatokat ellátók számát, hiszen a „szakirányú" tevékenység hatékonysága szükségszerűen csökkent. A gazdasági fejlődésből és a politikai változásokból egyaránt következhetett tehát a szellemi dolgozók arányának növekedése (és ez a tendencia továbbra is észlelhető volt, esetleg feltételezhető, hogy a ténylegesen indokoltnál erősebben is). A hatvanas évekre vonatkoztatva, amidőn már nem hatottak a forradalmi átalakulásból közvetlenül adódó tényezők, tehát kiegyenlítettebb fejlődés lett volna várható, e tendencia ereje nem csökkent. Ha a szellemi foglalkoztatottak számát 1960-ban száznak tekintjük, a növekedés indexe 1968-ban 143 (ezt

az ütemet meghaladó mértékben emelkedett az említett 8 évben a különösen a műszaki szakalkalmazottak száma, indexük 166, míg a legkisebb mértékben az államigazgatási és gazdasági vezetők száma, indexük 122).[159] Ezek az adatok azonban már más jellegű problémákat jeleznek, mint amelyek a szocialista fejlődés első évtizedében kialakultak. Olyan problémákat, amelyek ma is jelen vannak társadalmunkban, és amelyekkel éppen ezért később foglalkozunk majd.

A szellemi dolgozók rétegére vonatkozó legfontosabb jellemző azonban – arányuk általános növekedésén túl – *összetételük jelentős megváltozása.* Igaz ugyan, hogy amennyiben felbontjuk ezt a meglehetősen elvontan megnevezett „réteget" a valóságot legalábbis megközelítően kifejező „csoportokra", és így külön vizsgáljuk a „vezető beosztásúakat", az „értelmiséget" (akiknek munkájára a szaktudás, és nem elsősorban a vezetés vagy a vezetettség ténye jellemző) és a vezetett „irodai dolgozókat", „műszaki alkalmazottakat" stb., akkor a változás arányai már különbözőképpen alakulnak, de a változás mindenképpen észlelhető. A munkás- és parasztszármazásúak aránya ugyanis a felszabadulást követő években gyorsan emelkedett a vezetők és az értelmiség körében, és az 1970-es évek közepén a férfiak esetében 51, a nőknél pedig 44% volt. Különösképpen világos a származás szerinti összetétel átalakulása a „vezetők" esetében. A „vezetők" társadalmi származása (ha még mindig bizonyos abszrakcióval dolgozva, ha idesoroljuk a községi tanácsi vezetőt és az országos szintű vezetőt is) módosult a leginkább, éspedig a „környezeti" viszonyoknak megfelelően. Így pl. a hatvanas évek első felében elvégzett vizsgálatok szerint a Budapesten dolgozó vezetők egyharmad része már munkásapától származott, viszont feltűnően alacsony volt a parasztszármazásúak aránya. A vidéki városokban már kisebb a szellemi foglalkozáshoz tartozó apáktól származott vezetők aránya, és jelentősen növekedett a parasztszármazásúak aránya. (A munkás- és parasztszármazásúak aránya itt az összes többi réteghez képest túlnyomó volt.) Tovább növekedett és túlnyomóvá vált a vezetők között a *parasztszármazásúak*

aránya a községekben (58%), ahol szellemi foglalkozású apától származott vezetőt már csak igen kis arányban találhattunk. Ha ezeket a jelenségeket összehasonlítjuk azzal, hogy az értelmiségiek között viszont mindenütt jóval magasabb a szellemi foglalkozásúaktól származottak aránya, és a munkás-, parasztszármazású értelmiségiek aránya úgy növekszik, ahogyan Budapesttől a községek felé „távolodunk",[160] akkor magyarázatot kap az a tény is, ami a munkások és parasztok értelmiségi rétegbe való belépésének kétségtelenül nagyobb arányával szemben is fennáll, nevezetesen az, hogy az értelmiség a hatvanas években meglehetősen konzisztens volt, azaz az értelmiségi szülők gyermekei többnyire értelmiségi pályán maradtak. (Adatok ugyan csak a szellemi dolgozók *egészére* állnak rendelkezésre, és ezek azt mutatják, hogy a szellemi dolgozók gyermekeinek 68%-a marad szellemi dolgozó, 30%-a válik munkássá, és alig 2% kerül a mezőgazdasági fizikai dolgozók rétegébe,[161] de ismeretes, hogy a „rétegben-maradás" aránya az értelmiségnél magasabb, mint a szellemi dolgozók esetében „általában".)

A hatvanas években éppen a vezetők és az értelmiségiek rétegében volt megfigyelhető egy olyan folyamat megindulása, amely napjainkban is erősödő tendenciával tart, és ez a *szaktudás előtérbe kerülése,* nem ugyan a politikai tényező rovására, de *mellette.* A régi társadalom hatalmi szervezeteinek és vezető pozícióinak felszámolása idején, nemkülönben az új társadalom politikai-hatalmi és gazdasági vezetői struktúrájának kialakítása során természetszerűen előtérbe került a politikai elem a vezetői, sőt az értelmiségi pozíciók egy részének (pl. jogászi, műszaki értelmiségi stb.) betöltése során, és ezzel nem csupán a vezetői, hanem *bizonyos értelmiségi foglalkozásokban is erősödött a hatalmi elem.* A hatalmi elem a felszabadulás előtti magyar társadalomban is jelentős volt – mint láttuk – az ún. középosztály kialakulásában (származási következmények, az uralkodó réteghez való asszimilálódási törekvés) és működésében is. A társadalmi formációváltás következményeképpen, sőt bizonyos fokig a korábbi vonásokra való

reakcióképpen azonban további eltolódás következett be a hatalmi-politikai elem felé, éspedig a második világháborút közvetlenül követő években ugyan még gyengébben, az ötvenes években azután egyre erősödve. Különösen nagymérvű volt ez a jelenség az államapparátus hatalmi pozícióit elfoglalók sorában, amelyekre többnyire rövid tanfolyamokon képezték ki közvetlenül a munkásosztályból, kisebb részben a parasztságból és a fizikai dolgozók más rétegeiből (kisiparosok, kiskereskedők) „kiemelt" dolgozókat. (Ilyen rövidített tanfolyamok működtek a fegyveres erők, a bírói és ügyészi beosztások, az államigazgatás stb. számára.) Az államosítások kapcsán pedig a gazdasági élet vezető pozícióit is egyre inkább politikailag megbízható, szakmailag azonban egyelőre alig vagy egyáltalán nem felkészült volt fizikai dolgozókkal töltötték be (elindítva egyúttal a rövidített képzést a gazdasági vezetők számára is). Maga a jelenség feltétlenül indokolt volt. Forradalmi átalakulás után a politikai elem a szaktudás rovására mindenképpen előtérbe került általában is, a „hatalmi" jellegű pozíciókban különösen is, nem is szólva arról, hogy a szocialista rendszer új vonásait is jelezte a volt kizsákmányolt osztályokhoz tartozók hatalmi pozíciókba való kerülése. A változások méreteiben (pl. a hatalmi pozíciók túlságosan széles körben való értelmezése) és egyes megjelenési formáiban kialakult túlzások azonban már negatív politikai hatást is kiváltottak – elidegenítően hatottak pl. az új társadalmi rendet is szolgálni kész értelmiségi rétegekre –, az irányítás, a gazdasági és államigazgatási stb. vezetés és munka szakszerűségének csökkenése pedig bizonyos mértékben alkalmat adott a társadalomvezetésben és társadalomépítésben elkövetett hibák mélyülésére, következményeik súlyosabbá válására. A szocialista társadalom időszakában tanult új értelmiségi generáció felnövekedésével azonban (nemkülönben azzal, hogy a már pozícióban levők egy része később megszerezte a szükséges szakismereteket is) a hatvanas évekre már a szakszerűség súlyának és jelentőségének fokozódása figyelhető meg: a szak- és a politikai elem egyre inkább összekapcsolódott, a konszolidáció

bizonyos jelei mutatkoztak a vezetői és értelmiségi réteg alakulásában.

1945-től kezdődően a hatvanas évek végéig azonban az értelmiségi foglalkozások társadalmi súlyában és presztízsében is bekovetkeztek változások, amelyek természetesen összefüggenek az ország gazdasági szerkezetének, politikai és művelődési viszonyainak átalakulásával.

A módosulás irányait az alábbi táblázat (a diplomások megoszlása a megelőző periódus százalékában) szemlélteti[162].

Év	Műszaki	Agrár	Közgazdász	Orvos	Tanár	Jogász	Összesen
Férfiak							
1949							
1941 = 100	93,2	108,4	99,6	89,2	108,2	82,9	101,2
1960							
1949 = 100	280,2	160,7	258,2	125,7	240,1	104,9	168,9
1970							
1960 = 100	192,2	219,6	169,2	120,8	154,3	96,9	152,1
1970							
1949 = 100	542,9	352,8	436,8	151,9	370,4	101,7	256,9
Nők							
1949							
1941 = 100	126,4	345,7	236,8	123,1	117,6	237,9	132,5
1960							
1949 = 100	1746,2	400,8	405,3	219,1	227,7	606,1	250,3
1970							
1960 = 100	334,1	314,6	320,0	200,6	226,9	306,2	233,4
1970							
1949 = 100	5843,3	1260,9	1296,8	439,7	516,5	1852,9	584,1
Összesen							
1949							
1941 = 100	93,5	114,6	108,3	93,6	112,6	83,3	103,3
1960							
1949 = 100	290,3	165,8	259,0	139,6	229,8	102,2	175,5
1970							
1960 = 100	206,8	247,7	185,7	138,3	210,8	98,5	178,6
1970							
1949 = 100	600,3	410,4	481,0	193,1	484,5	100,5	313,8

A változások legszembetűnőbbek a jogászi szakképzettséggel rendelkezők esetében. Minthogy e változásokban a társadalmi fejlődésünket jellemző tényezők többféle módon is közrehatottak, érdemes a problémával kissé részletesebben is foglalkozni, vállalva azt a „kockázatot" is, hogy az erre szentelt terjedelem talán kissé aránytalanul nagynak tűnik.

Napjaink összehasonlító jogtudományának egyik sokat idézett mondata a neves jogszociológus, O. Kahn-Freund megállapítása, amely szerint a „célokat a társadalom határozza meg, az eszközöket a jogi tradíció". Ha ennek a megállapításnak helyességét az eszközök és a jogi tradíció összefüggésének abszolutizálásában vitathatnánk is, annyi bizonyos, hogy azonos társadalomtípusokban sem csupán a célok térhetnek el a részletekben a társadalom történetileg kialakult sajátosságai szerint, hanem a választott jogi eszközök is közvetlenül összefüggésben lehetnek a társadalmi viszonyokkal, az adott történeti szituációból adódó tényezőkkel, feltételekkel. Különbözhetnek azonban a jogászi szemlélet történetileg kialakult sajátosságai, a megoldási módozatok ilyen befolyásoltsága is, és ennek következtében természetesen más és más lehet magának a jogászságnak a helyzete is az egyes országokban.

Lássunk egy példát, amely talán közelebb visz a felszabadulás előtti társadalmunk és jogászai közti kapcsolat megértéséhez.

A polgári jogtudományban a jog szinte egyetlen – de mindenesetre leginkább specifikus és leginkább tartós – funkciójának tekintik a konfliktusok megoldásában való közreműködését. (Ne firtassuk most, hogy a valóságban tényleg annyira specifikusan a jog funkciója-e a konfliktusok megoldása, és azt sem, hogyan alakult ez történelmileg. Annyit elfogadhatunk, hogy a konfliktusok megoldásában való közreműködés valóban a jog egyik funkciója.) Mármost a jogászság társadalmi szerepével, a jogász „képével" kapcsolatban kialakult polgári eszmék és illúziók sok tekintetben a jognak, mint a konfliktusmegoldás kizárólagos eszközeként (illetőleg a konfliktusmegoldásnak, mint a jog kizárólagos vagy legalábbis el-

sődleges funkciójaként) való értékelésével függött össze. Ez adta meg ugyanis a jognak mint a társadalomban keletkező konfliktusok felett álló, valamiféle elvont igazságosság megtestesülésének illúzióját, amelynek következtében a jogászt – elsősorban a bírót – is az igazság „pártatlan" képviselőjeként, a konfliktusokban (legyenek azok osztály-, réteg-, csoport- vagy egyéni konfliktusok) az igazság megtestesítőjeként értékelhették. A „jog uralmának" ilyen polgári illúziója, különösen az angolszász országokban és jogrendszerben, ahol a bírónak amúgy is speciális helyzete és feladatai alakultak ki, szinte kikapcsolta a jogászt mint „embert" (ezzel természetesen politikai vonatkozásait is), és a jogászt mint „társadalmi státust" értékelte csupán. Ide vezethető vissza egyébként az az ismert angolszász „jogelv", hogy nem a bíró dönt, hanem a jogszabály. Ezekben a társadalmakban a jogászi foglalkozás is többnyire a bíráskodás köré csoportosult, sőt még napjainkban is viszonylag kevesebb szerepe van a jogásznak pl. a közigazgatásban (amely számára külön képeznek szakembereket), az angolszász országokban éppen úgy, mint pl. a kontinentális európai országok egy részében.

Bizonyos mértékig más volt a helyzet a felszabadulás előtti Magyarországon, ahol éltek ugyan a jogásszal, elsősorban a bíróval kapcsolatos hasonló illúziók is, de más körülmények folytán a bírónak mint „konfliktusmegoldó"-nak vonásai keveredtek a bírónak mint hivatalnoknak sajátosságaival. Ennek okai sokrétűek, nem is vállalkozhatnánk itt az elemzésükre, annyi azonban bizonyos, hogy nem csupán a két világháború közötti Magyarország, de az Osztrák–Magyar Monarchia társadalmi és politikai rendje, az állami szervezetek felépítettségének sajátosságai is (hozzátéve természetesen a sajátos magyar jogászi tradíciókat) kialakították a jogásznak mint végrehajtó hivatalnoknak, mint a hatalom „szolgájának" a típusát. Ez a típusú jogász mint politikus is élt, és egyre jelentősebbé vált. (Nem feledhetjük el természetesen, hogy Magyarországon a reformkorban, sőt a kettős Monarchiában is – a központi hatalommal szemben álló nemzeti vagy éppen megyei

törekvések következtében – neves ellenzéki politikusok is voltak jogászok, s mint ismeretes, a haladó politikai mozgalmak – különösen a polgári radikalizmus, de a munkásmozgalom – képviselői között is ott találjuk a jogászokat. Ez utóbbiak azonban elsősorban a jogtudomány egyes képviselői és az ügyvédség közül kerültek ki.) Nem érdektelen továbbá az a már tárgyalt momentum sem, amely a magyar gazdaságfejlődésre a XIX. század második felétől kezdődően jellemző. Az ugyanis, hogy az állam a nyugat-európai társadalmakhoz képest jóval aktívabb szerepet játszott a gazdasági életben, az ipar, a közlekedés, a bankhálózat fejlesztésében, és ennek megfelelően igazgatási tevékenysége is valamivel szélesebb méretekben bontakozott ki, mint ahogyan ez a korabeli társadalmakban megszokott volt. Ennek az állami tevékenységnek következményeként a jogászság ellátott olyan feladatokat a gazdasági életben és a gazdasági élet – legalábbis bizonyos fokú – irányításában, amely többnek tekinthető a reaktív jellegű közigazgatási feladatoknál. Ha mindehhez hozzászámítjuk a jogásznak mint „úri" foglalkozásnak tradicionális presztízsét, érthetővé válik, hogy – a társadalomtudományi képzés más egyetemeken való megerősödésének és a természettudományi-műszaki oktatás terjedésének tulajdoníthatóan – csökkenő mértékben ugyan, de a két világháború között a jogászság még mindig igen jelentős helyet foglalt el mind a társadalomban, mind pedig az egyetemi oktatásban, és gyakorlatilag vezető szerepet játszott az állami szervezetekben, sőt ezen túl, sok tekintetben, a politikai életben is.

Hogy a felszabadulás előtti időkben miért tekintették Magyarországot a „jogászok országának", abban az eddig elmondottakon túl talán szinte csak szociálpszichológiai eszközökkel magyarázható körülmények is közrejátszhattak. Az Arany János ismert költeményében szereplő „ha per, úgymond, hadd legyen per" mondás történeti összefüggései nagyon mélyek lehetnek, és talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy ezek közt éppen úgy megtalálhatjuk az országnak (és uralkodó osztályának) a központi és sokszor idegen hatalommal szemben

jogaiért való küzdelméből adódó „pszichikai" következményeket, mint a nemesi birtokos osztály birtokkonfliktusainak sokaságát, amelynek hatása – mint a joggal szembeni attitűd – természetesen továbbterjedhetett a társadalomban. Ezek az összefüggések azonban feltáratlanok, és a fentebb elmondottakkal együtt inkább csak hipotézisként értékelhetők.

Mindenképpen megállapíthatjuk azonban, hogy a felszabadulás előtti Magyarországon – sok tényező következtében – a jogászság (jórészt a hatalommal összefonódva) sajátos hivatalnoki vagy üzleti típusú foglalkozásként létszámban is nagy volt, és ennek megfelelően alakult képzése is. Az összes főiskolai és egyetemi hallgató 37,3%-a volt jogász az 1930/1931-es tanévben, 1940/1941-ben pedig 34,7%, így számarányában a jogászság foglalta el a legnagyobb helyet az értelmiség utánpótlását jelentő egyetemeken és főiskolákon.

A felszabadulást követően, és különösen a szocialista társadalom építésének megindulásával a jogászság társadalmi szerepe is megváltozott, és ez elsősorban a társadalom osztályjellegében, valamint ennek megfelelően a jog funkcióiban bekövetkezett változással függ össze. A szocialista társadalomban a jog funkciói közül ugyanis a „hagyományosak" mellett – mint a társadalom normális életéhez szükséges jogrend és biztonság fenntartása; vagy az állampolgárok és szervezetek egymás közti, valamint az államhoz fűződő kapcsolatainak rendezésében, az így keletkező konfliktusok megoldásában való közrehatás – különösen előtérbe került a társadalom tudatos alakításában, tervezésében, a társadalom különböző folyamatainak szervezésében való közreműködés.

Ismert, hogy a jogi rendszer működésében a politikai elemnek igen nagy jelentősége van, így mindezekben a funkciókban jelen van és megalapozó jelleggel érvényesül az osztálytartalom, amely az adott történeti-társadalmi helyzetnek megfelelően a jog egyik vagy másik funkcióját különösen előtérbe állíthatja, megvalósulásának miként jét, belső tartalmát alakíthatja. Így pl. a szocialista társadalom kialakításának időszakában, a volt uralkodó osztályok, a földbirtokos, a tőkésosztály felszámolá-

sának idején, az új társadalom jogrendjének és jogbiztonságának kialakítása során különös súlya volt az elnyomó elemnek. Minthogy azonban a fenti funkciókat a jog manifesztálódott funkcionális következményeinek tekintjük (amelyekhez latens funkcionális és diszfunkcionális elemek is társulnak, illetőleg társulhatnak), és meglehetős általánossággal, a konkrét történeti alakulásra tekintet nélkül fogalmaztuk meg, nem felesleges ismét hivatkozni a konkrét történeti szituáció alakító és kondicionáló jelentőségére.

Ebből adódóan nem kétséges, hogy a jogi rendszer funkcióinak szocialista társadalmunkban való alakulása, mint a jogászság helyzetét és szerepét meghatározó legfontosabb objektív tényező mellett más objektív és szubjektív elemek is közrehatottak a helyzetnek és szerepnek jelenségeiben. Talán az első ilyen objektív tényező – amelynek értékelésében azonban már bizonyos szubjektív elemeket is találhatunk – az volt, hogy az ország gyors ütemű iparosodásával, majd a mezőgazdaság kollektivizálásával összefüggően rendkívüli mértékben megnövekedett az igény a tág értelemben vett műszaki képzettségű szakemberek és közgazdászok iránt, aminek következtében a társadalomban ezeknek a foglalkozásoknak keresettsége, presztízse is megnőtt, és ez nem maradt hatás nélkül az egyetemi képzés arányainak alakulására sem. (Az ötvenes évek elején a joghallgatók aránya jelentősen lecsökkent, megszűntek a jogakadémiák, sőt az egyik tudományegyetem jogi kara is.) Már e jelenség sem maradt következmény nélkül a jogászi foglalkozás értékelésére, éspedig negatív jellegű értékelésére, a „jogászkodás" mint pejoratív értelmű kifejezés körülbelül ebben az időben vált többé-kevésbé megszokottá. Találunk azonban más olyan objektív tényezőt is, amelynek értékelésében rejlő egyes szubjektív elemek ugyancsak kedvezőtlenül hatottak a jogászi szerep felfogására. Utaltunk rá, hogy a felszabadulás előtti államgépezetben, sőt politikai életben a jogászság nagy szerepet játszott, és az elnyomó apparátus tagjainak jelentős része került ki a jogászokból. (A jogászi pályán kívül dolgozó jogászok jelentős aránya jórészt ide vezethető vissza.)

Ennek az összefonódásnak szükségszerű következménye volt a jogászi foglalkozásúak nem kis részének kötődése a megdöntött rendszerhez, és ennek folytán eltávolításuk is az új államgépezetből és politikai életből. Ezt az objektív tényt azonban egy időben az indokoltnál általánosabban értékelték. Némi túlzással azt mondhatnánk, a jogász szinte mint a múlt tipikus alakja élt a köztudatban a tőkés, a földbirtokos és katonatiszt mellett. Amennyire tehát Magyarország mint a jogászok országa szerepelt a felszabadulás előtt, úgy vetítődött vissza ez az általánosítás – most már negatív értelemben – a jogászságra, a jogászi foglalkozásra. Ez is közrehatott természetesen a jogászi foglalkozások társadalmi presztízsének csökkenésében (elmaradt a jogászi foglalkozások fizetése más egyetemi szakképzettséget igénylő pályához viszonyítva, tovább csökkent a jogi karok vonzása stb.). Végül valószínű, hogy a szocialista törvényesség megsértését eredményező események szocialista fejlődésünk kezdeti időszakában ugyancsak negatívan hatottak a köztudatban is a jogászi foglalkozásra.

A szocialista társadalom fejlődésének kb. az 1960-as évek derekáig tartó első periódusában a jogászság társadalmi szerepében sajátos ellentmondás érezhető. Ebben az időszakban kellett megteremteni a szocialista jogrendszer alapjait, ekkor került sor teljesen új területek jogi szabályozására, és a szocialista gazdasági és társadalmi rend kiépítése, szervezeti és működési formáinak megteremtése természetszerűen hatalmas jogalkotó munkával járt. Ez a körülmény nemcsak abban fejeződött ki, hogy számszerűen is megnőtt a jogszabályok száma (éspedig az alsóbb szintű jogforrási formákban), hanem abban is, hogy a jogszabályok címzettjei elsősorban a különböző szervezetek és kevésbé közvetlenül az állampolgárok lettek. Ez a jogszabályalkotó munka természetesen jogászi tevékenységet igényelt, tekintettel azonban arra, hogy a jogszabályok mennyiségileg igen nagy mértékben miniszteri rendeletek és utasítások formájában jelentek meg, tartalmukban pedig sokszor egy-egy meghatározott terület (többnyire gazdasági-műszaki vonatkozásokkal) irányításának részproblémáit tartalmazták, a

jogalkotó munka bizonyos fokig ki is került a jogászság kezéből, a végrehajtásuk pedig többnyire nem jogászi tevékenységben jelentkezett. Minthogy az új államapparátus, közigazgatási szervezet stb. kiépítése is erre az időszakra esett, ebből a tényből is várható lett volna a jogászság társadalmi szerepének növekedése, tekintettel azonban a fent röviden jelzett körülményekre, a felszabadulás előtti államgépezet és a jogászok összefonódására, a régi közigazgatás politikai szerepére stb., az új szervezetek kialakítása során viszonylag kevéssé lehetett számítani erre a jogászi rétegre. Így azután az újonnan végzett fiatal jogászi generáció és a munkásosztály tagjaiból átképzett jogászok mellett (akik azonban többnyire az igazságszolgáltatás területén működtek) pl. a közigazgatási szervezet tagjai egyrészt többnyire nem jogászokból kerültek ki, másrészt ezek is erősen fluktuáltak, és a tartósan a szervezetben maradók is csak később szereztek jogászi képesítést.

Itt látjuk azt az ellentmondást, amelyre utaltunk, nevezetesen azt, hogy *a jog a társadalmunk tudatos tervezésében, szervezésében, vezetésében közreműködő funkciójának kibontakozása idején a jogászságnak mint foglalkozásnak társadalmi szerepe és súlya csökkent,* illetőleg a jogászi foglalkozások a szocialista társadalomra specifikusan jellemző funkciók kiteljesedése idején is jelentős mértékben a konfliktusmegoldáshoz kapcsolódtak. Ez utóbbi körülmény természetesen magyarázható azzal, hogy a szocialista társadalom építésének ezen éveiben a volt uralkodó osztályok, illetőleg maradványaiknak felszámolása természetszerűen éppen a konfliktusmegoldással szorosan összefüggő igazságszolgáltatási tevékenységet állította előtérbe, de közrehatott ebben az a körülmény is, hogy a társadalmi folyamatok és a jog összefüggésének nem kellő ismeretéből is adódóan, a jognak mint a társadalmi problémák megoldására alkalmas eszköznek lehetőségeit túlértékelve, egyes, a társadalom és a gazdaság szervezéséből, vezetéséből fakadó problémákat nemegyszer tipikusan konfliktustermészetűnek tartva, ezeket a problémákat a konfliktusok feloldására alkalmas eszközökkel (büntetőjogi eszközökkel is) próbálták

megoldani. A másik oldalról viszont érezhetővé vált a tipikusan konfliktusmegoldásban álló tevékenység egyes társadalmi összetevőinek relatív csökkenése. Csökkentek pl. az állampolgárok egymás közötti vagyoni, kártérítéssel összefüggő, örökjogi stb. vitái. Sőt az állami gazdálkodó szervezetek egymás közötti vitáinak megoldására hivatott döntőbíráskodás tevékenysége – az új gazdaságirányítás éveiig – sokkal inkább közigazgatási természetű tevékenységnek tűnt, mint a megszokott értelemben vett, a bíráskodást kiváltó konfliktusmegoldásnak. (E tevékenység természetének későbbi megváltozását egyébként az új, 1972. évi bírói szervezeti törvény honorálta is, amidőn a „döntőbíráskodást" gazdasági bíráskodásnak értékelve szervezetileg is integrálta a bíráskodás egységes kereteibe.) Ezek a problémák természetesen mind tükröződtek a jogászképzés alakulásában is, amely – a létszámot tekintve – az 1952/1953-as tanévben volt a mélyponton. Akkor ugyanis a joghallgatók aránya az összes egyetemi és főiskolai hallgató 3.4%-a volt, és ha az utolsó „béketanév", 1937/1938 létszámadatait 100-nak vesszük, ez az index 1952/1953-ra 36-ra csökkent.

A jog funkcióinak és a jogászság társadalmi szerepének ez a – legalábbis bizonyos fokú – divergálása megmagyarázható tehát egyrészt az adott kor történeti-társadalmi helyzetének objektív feltételeivel és ezek értékelésében érvényesülő szubjektív elemekkel, másrészt pedig a történelmi helyzet viszonyainak változásával egyre inkább csökkent, napjainkban pedig megszűnőben van.

Az alapvető változás természetesen a szocialista társadalmi viszonyok megszilárdulásával következett be. A megszilárdult viszonyok ugyanis mindenekelőtt feleslegessé tették a gazdaság és a társadalom életének irányításában a legapróbb részletekig jutó szabályozást, és ezzel a különböző szakkérdések szabályozása helyett lehetőség nyílik az adott kérdés jogilag elegendőnek tűnő szabályozására (amely egyre inkább „keret" jellegű normákat jelent), nagyobb jelentőséget és szükségességet biztosítva így a jogalkalmazási-jogászi munkának. Ezen túl azon-

ban a szocialista társadalom talaján megjelenő folyamatoknak és jelenségeknek bizonyos automatizmusára való támaszkodás – amely természetesen nem teszi feleslegessé a tudatos irányítást – természetszerűen kevesebb és főleg más jellegű központi irányítást igényel, mint e társadalom alapvető viszonyainak kiépítése. A jog funkciója tehát ebben a vonatkozásban is – ha szabad ezt a kifejezést használni – „jogászibb" lett. A gazdaság- és a társadalomfejlesztés újabb szakaszában, akkor, amidőn a társadalmi tervezés – akár a gazdaság problémáinak megoldása érdekében is (pl. a termelékenység emelése a meglevő munkaerő-feltételek mellett a munkaerő és a termelési szervezet jobb kihasználásával) – egyre inkább gyakorlattá lesz társadalmunkban, a jog szerepe önmagában is jelentősebbé válik. A fejlődés követelménye azonban magán a jogon belül is érvényesül. A jog funkciójának „jogászibbá" válása tehát együtt jár a jogi foglalkozás „jogászibbá" válásával, azaz a jog és a jogi foglalkozás szakmai szintjének emelkedésével. (Ugyanez a tendencia egyébként a jogtudomány fejlődésében is kimutatható, ahogyan a jog szakmai szintjének emelkedése természetesen együtt jár a jognak mint a társadalom irányítása egyik igen fontos eszközének közelebbi ismeretével, keletkezése és érvényesülése társadalmi kondicionáltságának felismerésével is, ezzel együtt a hagyományosan normatív jogászi gondolkodás – bizonyos fokig már ma is érezhető – átalakulásának szükségességével, sőt az átalakulás első jeleinek megmutatkozásával.)

Társadalmunk általános tendenciái eleve önmagukban is kedveznek a jogászi foglalkozás társadalmi szerepe és ezzel szakmai szintje növekedésének. Ebből azután a jogászi foglalkozások társadalmi presztízsének emelkedése is következik, amelyet további tényezők (pl. a kereseti lehetőségek alakulása) is követnek.

Az értelmiség egyes rétegei társadalmi súlyának, presztízsének átalakulása természetesen nem csupán a jogászság esetében követhető nyomon. A szocialista társadalom fejlődésének első néhány évében pl. hallatlanul *megnőtt a műszaki szaktudás szerepe*. Az erőltetett iparosodás során nem csupán az üzeme-

ket kellett műszaki szakemberekkel ellátni, hanem a műszaki szaktudás társadalmi presztízsének kisugárzásai folytán (amelyben természetesen ismét több tényező működött közre) a politikai és államigazgatási élet vezetői közé is sok mérnök, műszaki szakember került. Ennek bizonyos következményeire Jánossy Ferenc utalt, amidőn azt mondotta, hogy az ötvenes években a műszaki fantázia szabadon szárnyalhatott a gazdaságosság követelményeire tekintet nélkül,[163] de a műszaki gondolkodásmódnak a vezetésben való érvényesülése nemcsak a gazdaságosság követelményeinek elhanyagolásában mutatkozott meg. A második, egyre inkább szélesedő és presztízsében is emelkedő réteg – a gazdaságfejlődés elsőbbségének és fontosságának társadalompolitikai tudatából is következően – *a közgazdasági szakember réteg volt.* Nem kétséges, ez is, mint ahogyan a műszaki értelmiségi réteg arányának növekedése is a magyar értelmiségi (szakemberi) rétegben a modernizációnak jobban megfelelő, korszerű struktúra kialakulását jelentette. A magyar értelmiségi (szakember) állomány foglalkozás szerinti összetétele ugyanis az 1945-tel záruló időszakig valóban a fejlődésben elmaradt, „tradicionális" jellegű struktúrát tükrözte (a jogászi és az ún. humán értelmiség túlsúlya), amelynek módosulása kétségtelenül a modernizáció jeleit mutatta.

A táblázat adatai azonban nem csupán a szakember-réteg átstrukturálódását jelzik, hanem – az 1960-as évekre vonatkozóan – már azt is, hogy pl. a műszaki képzés túlfejlesztettnek bizonyult, sőt bizonyos fokig a közgazdászképzés fejlesztésének üteme is lelassult (noha természetesen az alapadatok tízéves növekedése a fejlődés ütemét a táblán torzítottan jelzi). Az 1949-hez viszonyított 1970. évi adatok azonban világosan tükrözik az átstrukturálódás folyamatát, amelynek következtében az értelmiségi (szakemberi) réteg nem csupán számszerűségében növekedett, hanem foglalkozás szerinti szerkezetében és nemek szerinti tagozottságában is jelentősen megváltozott.

Ez az átstrukturálódási folyamat is, de méginkább a magyar társadalom egészére jellemző struktúrának az 1960-as

évekre kialakult képe igazolja Wesolowski lengyel szociológus megállapítását, aki szerint a szocialista és a tőkés társadalom közötti egyik különbség, hogy az előbbiben az állam *közvetlenül* is hat a társadalmi struktúra fejlődésére. Az állam tehát – túl a gazdaság szerkezetének kialakításában megnyilvánuló tevékenységen – még a különböző társadalmi-gazdasági foglalkozási csoportok nagyságának kialakításában, jövedelmi viszonyainak befolyásolásában, konfliktusainak kezelésében megnyilvánuló politikai döntéseivel is alakítja a társadalom szerkezetét.[164] Igaz ugyan, hogy a marxista szociológiában megjelent e különbségtevés *mai* megalapozottságát egyes nyugati szociológusok vitatják, éspedig arra alapozva, hogy a fejlett ipari társadalmakban általában (tehát a szocialista és tőkés ipari társadalmakban) már napjainkban is és még inkább a jövőben az állam szerepe a társadalom struktúrájának meghatározásában általában és rétegződésének kialakításában pedig különösen növekszik.[165] Annyi azonban közelebbi – és itt aligha elvégezhető – elemzés nélkül sem tagadható, hogy azok az állami intézkedések, amelyekről eddig is szóltunk – kezdve a vezető- és értelmiségi rétegek összetételének megváltoztatásától egészen a mezőgazdaság kollektivizálásának folyamatában való közrehatásig (és ezek csak példák) –, a struktúra és közvetlenül is az egyes rétegek összetételét, helyzetét alakító, befolyásoló állami tevékenységre utalnak. Az is kétségtelen azonban, hogy a forradalmi átalakulás évtizedeinek lezárásával a kialakult társadalmi struktúra *spontán mozgása* egyre jelentősebbé válik, és azok a mechanizmusok, amelyek ebben a folyamatban a *tudatosságot*, a *beavatkozást* képviselik, nem mindig és nem teljesen az elképzeléseknek megfelelően működnek. Különösen áll ez pl. az iskolára, nemkülönben a munkaerő- és szociálpolitikai döntések szándékolt és bekövetkezett hatásában mutatkozó eltérésekre. Ezek a kérdések azonban már napjaink társadalmának problémái, elemzésükre tehát később térünk vissza.

Összefoglalva megállapítható, hogy századunk hatvanas éveinek derekára-végére legfontosabb alapvető vonásaiban

kialakult a magyar szocialista társadalom: megteremtődtek gazdasági alapjai, megjelent gazdasági fejlettségének többékevésbé megfelelő, és a gazdaság további mozgásához, fejlődéséhez szükséges foglalkozási rétegzettség. Sőt, az állam „társadalmat formáló" aktív tevékenységének, valamint a gazdasági-társadalmi fejlődés spontán mozgásának alapvetően funkcionálisnak bizonyult aránya is kibontakozott, amely egyes vonatkozásaiban, eszközeiben stb. módosulhat ugyan, lényegében azonban mégis alkalmasnak bizonyult és bizonyulhat a modernizációból fakadó további – tehát az alapvető, a gazdaság és a társadalom struktúráját alapjaiban érintő feladatokon *túli* – problémák megoldására. A hatvanas évek végével és a hetvenes évekkel kialakult társadalmi jelenségekben és a napjainkban bekövetkezett mozgásokban azonban még megtaláljuk a korábbi fejlődés egyes sajátos vonásainak hatását is. Különösen áll ez a gazdaságfejlődésben kialakult „irreverzíbilis" tényezőkre, az ezekkel is összefüggésben létrejött vagy megerősödött regionális különbségekre, bizonyos, a korábbi struktúrával összefüggő jelenségekre – pl. a paraszti társadalom korábbi megoszlásának egyes hatásaira –, sőt akár a felszabadulás előtti társadalomba visszanyúló életmódjelenségekre stb. Napjainkban azonban már inkább meghatározókká válnak a már kialakult szocialista viszonyokból, a tudatos, a tervezett és a spontán mozgásokból fakadó hatások és következmények (amelyek ugyan egyes esetekben sajátosan vegyülnek az új feltételek között élő történelmi sajátosságokkal, pl. munkafegyelem, szervezettség stb.). Az alapjaiban kialakult gazdasági és társadalmi struktúra talaján, az így létrejött társadalmi folyamatok és jelenségek, a korábbi és az újabb keletű társadalmi problémák, nemkülönben a megoldásukra irányuló kísérletek adják tehát annak a képnek vonásait, amelyet – mint a mai társadalom legjellemzőbb sajátosságait – a következőkben igyekszünk felvázolni.

[1] *Alvin Gouldner:* The coming crisis of western sociology. London 1971.

[2] Napjaink marxista történettudománya olyan eredményeket ért el társadalmunk „közelmúltjának" (utolsó száz esztendejének) feltárásában, hogy bízvást támaszkodhatunk ezekre az eredményekre, adatokra, kimunkált összefüggésekre, amidőn a szociológia szempontjából releváns tendenciákat kíséreljük meg felvázolni.

[3] Erre utal *Berend T. Iván–Ránki György:* A magyar gazdaság száz éve. Budapest 1972. 100–101. old.

[4] *Niederhauser Emil:* A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Budapest 1977. Az igény a modern fejlődése irányában és a „történelmi társadalomban", sőt ennek gerincét alkotó köznemességben bukkant fel a reformkorban. A magyar történetírásban eléggé ismert jelenséget foglalja össze *Diószegi István:* A magyar nemesség a XIX. század első felében. Helyettesítő szerep. Magyar Nemzet, 1978. febr. 21.

[5] *Erdei Ferenc:* A magyar társadalom a két háború között. A magyar társadalomról. Budapest 1980. 294. old. Az azonos gazdasági szerkezetre épülő, különböző „szerveződési elvű" társadalomstruktúrák egymáshoz való viszonyát – ahogyan erre Némedi Dénes rámutat – Erdei Ferenc azonban annak ellenére sem oldotta meg, hogy látta: a „történeti-nemzeti társadalom" is alkalmazkodott a kapitalista gazdasághoz (lásd *Némedi Dénes:* A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a negyvenes évek első felében. Szociológia, 1978. 4. szám) – s természetesen azt is, hogy a tőkés gazdaság is alkalmazkodott bizonyos vonásaiban a „történeti-nemzeti" társadalomhoz. A gazdaság és a társadalom fejlődésének „külön történeti vonala" és az így adódó eltolódás e problémát csak jelzi, de nem oldja meg. (*Némedi Dénes:* Id. mű.)

[6] Lásd *Leopold Lajos:* Elmélet nélkül. Gazdaságpolitikai tanulmányok. Budapest 1917. 97. old. Azt is megjegyezhetjük, hogy Leopold a kapitalizmust Magyarországon csak amolyan „kvázi" kapitalizmusként értékelte, amelynek tulajdonképpen csak a jogrendszere létezik, de nem az „igazi" tőkés rend gazdasági elemei: a koncentráció, munkamegosztás és piacra termelés. Ezzel a felfogásával a kapitalizmust reprezentáló jogszabályok „külsőként", „idegenként" való felfogásával pedig tulajdonképpen – akarva-akaratlanul – megismételte a XIX. század második felében régi magyar magánjog visszaállítása és az új, kapitalizálódásnak megfelelő jogrend létesítése kapcsán lefolyt vita konzervatív résztvevőinek érveit.

[7] *Marx* levele N. F. Danyielszonhoz. *Marx–Engels* Művei. 34. köt. (A továbbiakban MEM) Budapest 1975. 370. old.

[8] *Nagy Endre:* Állami beavatkozás a monarchiabeli Magyarországon. Gazdaság és Jogtudomány. XI. köt. 1977. 87. old.

[9] Magyarország története 1890–1918. Budapest 1978. (Főszerkesztő: Hanák Péter) I. köt. 446. és köv. old.

[10] *Gunst Péter:* Az iparosodás hatása Nyugat- és Kelet-Európa mezőgazdaságára. (Valóság, 1976. 9. szám.) E cikk a XIX. századi összefüggésekre visszamenően tárgyalja ezt a problémát.

[11] *Marx:* A tőke. 1. köt. MEM 23. köt. Budapest 1967. 6. old.

[12] *Marion Levy* Jr.: Modernization and Structure of Societies. 1. köt. Princeton 1966. 9–15., 35. és köv. old., illetőleg *Marion Levy* Jr.: Modernization: Latecomers and Survivors. New York–London 1972. 3. old.; *Daniel Lenner:* The Passing Tradicional Society: Modernizing the Middle East. Glencoe 1958., *K. Deutsch:* Social Mobilization and Political Development. American Political Science Review. IV. köt. 1961. szept. 463–515. old., *S. N. Eisenstadt:* Transformation of Social, Political and Cultural Orders in Modernization. American Sociological Review. 30. köt. 1965. 5. szám. (Eisenstadt itt egy korábbi művére – Modernization, Growth and Diversity [Bloomington 1963] – hivatkozva hangsúlyozza a *belső* átalakulás jelentőségét, „mert a modernizáció nem csupán relatíve stabil új struktúrát igényel, hanem a folytonosan változó feltételekhez és problémákhoz való alkalmazkodás készségét is." 659. old. – *S. N. Eisenstadt:* Tradition, Change and Modernity. New York–London–Sydney–Toronto 1973. 29. old. The Transformation of Russian Society. [Ed. by E. L. Black] Cambridge, Mass. 1960. 235–253. old.)

[13] Varga Károly két munkájában is tárgyalja a modernizációnak a személyiségben levő (vagy feltételezett) tényezőit. Lásd Modernizálódás és tömegkommunikáció. Budapest 1973. 45. és köv. old., illetőleg: Teljesítménymotiváció és a kutatói-fejlesztői munka hatékonysága. Budapest 1974. 51. és köv. old.; 297. és köv. old.

[14] *Lackó Mihály:* Széchenyi és Kossuth vitája. Budapest 1977. 19. old. Lackó jelzi, hogy a rendi alkotmány egyúttal akadályt is jelentett a változás számára, „hiszen mindazok, akik a politikai fórumokon hirdették a változtatás szükségességét, akarva-akaratlanul is a középkorias alkotmány átalakításáról szóltak ... Persze a régi viszonyokat szentesítő, ugyanakkor a megváltoztatását is lehetővé tevő magyar alkotmány csak azáltal válhatott valóban sokarcúvá, hogy megjelentek azok, akik egyáltalán akarták a változást, »éspedig« egy jelentős, döntően nemesi réteg, amely ... Magyarország reformjáról, átalakításáról gondolkodott." (Uo.)

[15] A kifejezés Szűcs Jenőtől származik. Lásd *Szűcs Jenő:* Nemzet és történelem. Budapest 1974. 166. old.

[16] A gazdaságtörténeti irodalomban vita folyik erről. Lásd *Berend T. Iván–Ránki György:* Az állam szerepe a „periféria" XIX. századi gazdaságában. Valóság, 1978. 3. szám.

[17] Lásd *Szabad György:* A társadalmi átalakulás folyamatának előrehaladása Magyarországon 1849–1867. Valóság, 1976. 5. szám.

[18] *Berend T. Iván–Szuhay Miklós:* A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Budapest 1975. 72. old.

[19] *Nagy Endre:* Állami beavatkozás a monarchiabeli Magyarországon. 89–92. old.

[20] *Berend T. Iván–Szuhay Miklós:* A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. 53. old. *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900. Budapest 1954. 185. old.

[21] *Harcsa István:* A társadalmi struktúra változásainak néhány vonása 1869–1910. Statisztikai Szemle, 1978. 3. szám. 303. old.

[22] Lásd az adatokat: *Berend T. Iván–Ránki György:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Budapest 1976. 62. old.; valamint Magyarország története 1890–1918. I. köt. 30. és köv. old.

[23] Magyarország története 1890–1918 I. köt. 315. old.

[24] Uo. 336. és köv. old.

[25] Uo. 341. old.

[26] Uo. 253. old.

[27] Uo. 355. old.

[28] Uo. 397. old.

[29] Uo. 398. old.

[30] *Berend T. Iván–Ránki György:* A magyar gazdaság száz éve. 80. old.

[31] Magyarország története 1890–1918. I. köt. 432–433. old.

[32] *Szabad György:* A társadalmi átalakulás folyamatának előrehaladása Magyarországon. 1849–1867. Valóság, 1976. 5. szám. 4–5. old.

[33] Uo. 4. old.

[34] *Berend T. Iván–Szuhay Miklós:* A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. 141. old.

[35] *Szekfű Gyula:* Három nemzedék és ami utána következik. Budapest 1935. 246. old.

[36] Mind a modern államszervezet, mind pedig a modern ipari szervezet, a gyár „bürokratikus" felépítettsége valamiféle racionalitás-eszméhez kapcsolódik. Nem közömbös azonban ennek a racionalitásnak a társadalmi tartalma. Somlai Péter már utalt a „demokratikus" önkormányzat és a francia, illetőleg a német és kelet-európai közigazgatás bürokráciája közötti különbségre, hangsúlyozva az utóbbi „felsőbbségi" státusát (*Somlai Péter:* Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás. Budapest 1977. 19. és köv. old.), sőt arra is rámutatott, hogy „talán legjobban a »bürokrácia és a gyár« fogalmának összekapcsolásában fejeződik ki az, amivel Weber elmélete hozzájárult a modern szervezetek és a politikai élet megismeréséhez." (Uo. 9. old.). Szinte magától adódó – bár tulajdonképpen sehol sem elemzett – kérdés azonban, hogy nem csupán a porosz vagy a kelet-európai államszervezetbe beépült, hanem valamennyi közigazgatásban kialakulható racionalitás, és a modern ipari szervezetben létrehozott munkamegosztásban megnyilvánuló racionalitás között van-e, s ha igen, milyen különbség. A racionalitás ilyen jellegű társadalmi tartalmából – véleményünk szerint – jelentős, a közigazgatásban és a magánvállalkozásban tevékenykedő tisztviselők magatartásában is megnyilvánuló különbségek találhatók.

[37] Magyarország története 1890–1918. I. köt. 457. old., *Lakatos Ernő:* A magyar politikai vezetőréteg. Budapest 1942. 62–63. old., illetőleg *Losonczi Ágnes:* Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Budapest 1977. 98 és köv. old.

[38] Magyarország története 1890–1918. I. köt. 514. old.

[39] Uo.

[40] A közigazgatás politikai szerepéről lásd *Kulcsár Kálmán:* Társadalom, politika, jog. Budapest 1974. 99–128. old.

[41] Magyarország története 1890–1918. I. köt. 476. old.

[42] *Szabad György:* A társadalmi átalakulás folyamatának előrehaladása Magyarországon 1849–1867. 14. old.

[43] *Berend T. Iván–Ránki Gy:* Az állam szerepe a „periféria" XIX. századi gazdaságában. Valóság, 1978. 3. szám.

[44] Lásd *Nagy Endre:* Állami beavatkozás a monarchiabeli Magyarországon.

[45] Ha más tényezőkkel együtt is. Lásd *Berend T. Iván–Ránki György:* Az állam szerepe a „periféria" XIX. századi gazdaságában. Valóság, 1978. 3. szám.

[46] E „lehetőség" következményei II. József óta különösen erőteljesnek mutatkoztak, és érvei még a XIX. sz. végén is hatottak.

[47] A nagybirtokos arisztokrácia eme „pozícióőrzését" a Habsburg hatalom is támogatta. Lásd *Szabad György:* A társadalmi átalakulás folyamatának előrehaladása Magyarországon 1849–1867. 1–2. old.

[48] Magyarország története 1890–1918. I. köt. 347. old.

[49] Az ipari szakoktatás történetére lásd *Gál Róbert:* A szakmunkásképzés történeti előzményei és fejlesztésének távlatai hazánkban. Társadalomtudományi. Közlemények, 1976. 1–2. szám. 4. és köv. old.

[50] Magyarország története 1890–1918. II. köt. 887. old.

[51] Lásd *Marion Levy* Jr.: Modernization and Structure of Societies. 1. köt. 15. és köv. old.

[52] *Lukács György:* Történelem és osztálytudat. Budapest 1971. 286. old.

[53] Magyarország története 1918–1919., 1919–1949. (Főszerkesztő Ránki György.) Budapest 1976. 725. old.

[54] Uo. 729. 736. old.

[55] Uo. 750. old.

[56] Uo. 752. és köv. old.

[57] Uo. 754–755. old.

[58] Uo.

[59] Uo.

[60] *Szabó Zoltán:* Cifra nyomorúság. Budapest 1938. 174. old.

[61] *Erdei Ferenc:* A magyar társadalom a két világháború között. A magyar társadalomról. 306–307. old.

[62] *Szabó Zoltán:* Cifra nyomorúság. 184–185., 188. old.

[63] *Erdei Ferenc:* A magyar társadalom a két világháború között. A magyar társadalomról. 306. old.

[64] *Varga Károly* (Modernizálódás és tömegkomunikáció. Budapest 1973. 9–10. old. c. munkájában) az intézményrendszer rugalmasságát említi a modernizáció feltételeként. A két világháború közötti Magyarországon azonban ebből a szempontból is problematikus volt a helyzet.

[65] Azok a kísérletek, amelyek *jobbról* kívánták ezt a struktúrát felbontani Magyarországon, nem jutottak túl az ideológiai jellegű megfogalmazáson.

[66] *Berend T. Iván–Ránki György:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. 480. old.

[67] Erdei Ferenc a „jobbágyság nevelő rendjét" tekintette döntő körülménynek a parasztság kiformálásában. Ezzel összefüggésben lásd *Kulcsár Kálmán:* Utószó a „parasztokhoz". *Erdei Ferenc:* Parasztok. (Hasonmás kiadás.) Budapest 1973. 225. és köv. old.

[68] Uo. 36. old.

[69] Uo. 55. old.

[70] *Szabó István:* Jobbágyok és parasztok. Budapest 1976. 42. old.

[71] *Berend T. Iván–Ránki György:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. 407. old.

[72] *Andorka Rudolf:* Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele 1898–1942. Statisztikai Szemle, 1979. 2. szám. 183. old.

[73] *Erdei Ferenc:* Parasztok. 116. old.

[74] Uo. 143. old.

[75] Uo. 142. old.

[76] *Andorka Rudolf:* A társadalmi mobilitás Magyarországon a felszabadulás előtt. Statisztikai Szemle, 1971. 10. szám. 1020–1034. old.

[77] *Lackó Miklós:* A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban (1867–1944), Tanulmányok a munkásosztályról. Budapest 1973. 22., 38. old. Ezzel a jelenséggel kapcsolatban azonban megjegyzendő, hogy a szakmunkásság csökkenése bizonyos fokig „statisztikai látszat" volt, mert a háborút követően egész szakmákat kategorizáltak át – főleg a könnyűiparban – szakmunkásból betanított munkássá. Lásd *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország az első világháború után 1919–1929. Budapest 1966.

[78] Uo. 37–38. old.

[79] Uo. 38–39. old.

[80] Uo. 41. old.

[81] Uo. 53. old.

[82] *Berend T. Iván–Ránki György:* A magyar gazdaság száz éve. Budapest 1972. 195. old.

[83] *Erdei Ferenc:* A magyar társadalom a két háború között. Id. hely. 346. old.

[84] A fiatal népi értelmiség és a munkásmozgalom kapcsolatára a negy-

venes években már nem csupán egyedi példákat találunk. Lásd pl. a Győrffy Kollégiumot.

[85] *Erdei Ferenc:* A magyar társadalom a két háború között. Id. hely. 342. old.

[86] Uo. 55–56. old.

[87] *Hegedűs Miklós:* Gazdasági fejlődés és urbanizáció. Budapest 1973. 49. old.

[88] Uo. 30. old., valamint *Konrád György–Szelényi Iván:* A késleltetett városfejlesztés társadalmi konfliktusai. Valóság, 1971. 12. szám. 21. old.

[89] *Berend T. Iván:* Fordulópont és ellentmondások az urbanizációban. Valóság, 1971. 12. szám. 10. old.

[90] *Hegedűs Miklós:* Gazdasági fejlődés és urbanizáció. 30–31. old.

[91] Ezen ponton is megkérdőjelezhető Konrád György és Szelényi Iván cikke a „késleltetett" urbanizációról. Az urbanizációs folyamat bizonyos összefüggésekben ugyan valóban elmaradt a hazai gazdasági fejlettség által indokoltnál, ez az „elkésettség" azonban egyáltalán nem a legutóbbi évtizedek terméke csupán. S ha a gyors gazdasági fejlesztés az utóbbi évtizedek adataiban a különbségeket nyilvánvalóbbá is tette, ugyanakkor, mint utaltunk rá, ezek az adatok mechanikusan jelzik a „közigazgatási" településtípusok arányait, és elmossák a tényleges urbanizáció jelenségeit. Ebben az „elmaradásban" a késleltetettség, azaz a *tudatos* visszafogás eleme is sajátos, bizonyos értelemben „indirekt" jellegű, amennyiben a fejlesztési politika valóban tudatosan és *egyoldalúan* állította előtérbe az iparosítást, és ennek megfelelően került visszafogásra az infrastrukturális fejlesztés.

[92] *Konrád György–Szelényi Iván:* A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. Valóság, 1971. 12. szám. 20. old.

[93] MEM 4. köt. Budapest 1959. 41–42. old.

[94] *Erdei Ferenc:* A magyar falu. (Hasonmás kiadás.) Budapest 1974.

[95] 1938. XV. tc. „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról" (az ún. első zsidótörvény); 1939. IV. tc. „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról" (az ún. második zsidótörvény); a zsidók és nem zsidók házasságának tilalmáról szóló 1941. XV. tc. (a harmadik zsidótörvény), amelyeket azután a rendeletek egész sora egészített ki.

[96] *Berend T. Iván–Szuhay Miklós:* A tőkés gazdaság története Magyarországon 1948–1949. 346. old.

[97] Magyarország története 1918–1919., 1919–1945. 686. old.

[98] Uo. 720. old.

[99] *Berend T. Iván–Ránki György:* A magyar gazdaság száz éve. 200. old.

[100] *Szabó Zoltán:* Cifra nyomorúság. 90–92. old.

[101] *Csizmadia Andor:* A szociális gondoskodás változásai Magyarországon. Budapest 1977. 230. old.

[102] Uo. 241. és köv. old.

[103] A Szovjetunió „mintaadó" szerepének, és jelenlétének a magyar tár-

sadalomban a felszabadulas *utáni* idoszakanak valtozásaiban, a modernizácios folyamat problemainak *mikenti* megoldasaban ketségkívul nagy jelentosege volt, amely azonban lenyegeben meg nincs kielegitoen feltárva A korabeli politikai vezetes megnyilatkozasai is altalanos jellegűek, nagyon sokszor Lenin- és Sztálin-idézetekre szorítkoznak.

[104] Vilagos volt ez a foldreformban kozremukodő vezeto – a gazdasages tarsadalomtudomanyban nem csupan iskolazott, hanem e tudomanyok valamelyiket muvelo – baloldali politikusok előtt is Erdei Ferenc pl a kovetkezoket irja· „A gyors végrehajtás mellett nemcsak politikai érvek szóltak, hanem a termeles kovetelmenyei is A haborus pusztitasok utan ugyanis semmi remeny nem lehetett arra, hogy a regi nagybirtokosok kepesek lesznek megindítani a termelest, mivel allatállományukat, gépeiket a háborús pusztitasok nagyreszt tonkretették. Ezt éreztek a nagybirtokon dolgozo cselédek is, es a kornyezo falvak szegényparasztjai is, ezért már a foldreformrendelet megjelenese elott nem kevés helyen kulonfele jogi formában, vagy éppen a jogi format nyitva hagyva kezdték muvelesbe venni a nagybirtokosok foldjeit." (Lásd *Erdei Ferenc* Valogatott írásai és beszedei. Budapest 1973 243. old) Tulajdonképpen ezert kellett szemben állni a már 1945 elejen is megnyilvanulo megalapozatlan szovetkezeti torekvésekkel is, és Erdei ezt meg is tette a „Debreceni Szabad Szó" 1945. március 12-i számában „A foldreform kuszobén" cimmel irt cikkeben „Beszélni sem lehet... masrol, mint hogy a foldreform a családi munkára alapított kisbirtok rendszeret epitse ki. Semmi mas modon nem indulhat meg a termeles a nagybirtok romjain, es semmi mas modon nem lehet onallo egzisztencia a foldtelen szegenyparasztsagbol, mint ezen az uton Úgy kell tehat eltervezni a foldreform megvalósitasat, hogy az bermunka nelkul dolgozó családi kisuzemeket teremtsen Olyan kisuzemek letesulnek, amelyek a kézi munkat családi uzemben kulon-kulon végzik el. Az ilyen munkára nézve tehát semmi értelme a szovetkezésnek, sőt valamilyen szervezet erőltetese csak csokkentene a munkateljesitmenyt Ezt a kezi munkat a legjobban es leggazdasagosabban minden család kulon tudja elvegezni" (Uo. 246–247. old)

[105] Uo 88. old. Lásd a táblázatot ugyanitt.

[106] *Erdei Ferenc* Valogatott irasai es beszedei. 258 old

[107] *Berend T. Ivan–Ránki Gyorgy:* A magyar gazdaság szaz éve 243 old.

[108] *Donath Ferenc* Reform es forradalom Budapest 1977 149 old.

[109] *Berend T. Iván–Ránki Gyorgy:* A magyar gazdaság szaz éve 290 old.

[110] Uo 239. es kov old

[111] Az oroszországi tapasztalatok – termeszetesen éppen azért, mert sok szempontból hasonló történeti-társadalmi folyamat lezárását jelento helyzetben jottek létre – nagyon jelentősek voltak. (A szovjet modell kialakulásanak korumenyeire magyar nyelven lasd *Szamuely Laszlo* „Az elso szocialista gazdasagi mechanizmusok" [Budapest 1971.] c munkáját, kulonosen 195. és kov. old) Ezek a tapasztalatok azonban, a sok szempontból eltero viszonyok ellenere is – igaz, inkabb politikai ertelemben – szinte kotelezőkent jelent-

keztek. Lásd *Rákosi Mátyás:* A szocialista Magyarországért. Budapest 1953. 137–138. old. A különbségeket elsősorban a proletárdiktatúrába való viszonylag békés átmenet összetevőiben értékelték. Lásd *Rákosi Mátyás:* Építjük a nép országát. Budapest 1949. 98. és köv. old., s nem látták pl. azokat az eltéréseket, amelyek a mezőgazdaságban a falu viszonyai között mutatkoztak. Lásd uo. 417–438. old.

112 Rákosi Mátyás, az MDP vezetője többször utalt a nemzetközi viszonyokra a népi demokratikus fejlődés egyes összetevőit elemezve. Lásd *Rákosi Mátyás:* A szocialista Magyarországért. 139. és köv. old., 193–195. old.

113 *Berend T. Iván-Ránki György:* A magyar gazdaság száz éve. 246. és köv. old.

114 Uo. 247. old.

115 Rákosi Mátyás az MDP II. kongresszusán 1951-ben tartott beszámolójában a mezőgazdaság helyzetét „szocialista fejlődésünk meggyorsításának legnagyobb fékje"-ként értékelte *(Rákosi Mátyás:* A békéért és a szocializmus építéséért. Budapest 1955. 361–362. old.), s a kiutat a szövetkezeti mozgalomban és a kulákság elleni harcban látta. (Lásd uo. 385–397. old.)

116 *Berend T. Iván–Ránki György:* A magyar gazdaság száz éve. 250. old.

117 Uo. 249. old.

118 Uo. 250. old.

119 *Karl Mannheim:* Ideologie und Utopie. Frankfurt am Main 1952. 102. old.

120 Lásd *Kovács István:* Negyedszázad a népi demokratikus államfejlődés útján. Állam és Jogtudomány, XVII. köt. 1974. 1. szám.

121 A szovjet gazdaság- és társadalomfejlődéssel összefüggő tervezési rendszernek megvoltak a maga történeti tényezői, de a nyugati történeti irodalom is elismeri, hogy a tervezett gazdaság egész eszméje sokat köszönhet a szovjet példának, amely először vitt célokat és tervet a társadalom alapvető folyamataiba. Lásd *E. H. Carr:* The Soviet Impact on the Western World. London 1946. 44–50. old., illetve *Geoffrey Barraclough:* An Introduction to Contemporary History. Pelican Books 1967. 220–221. old.

122 *Jánossy Ferenc:* Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. Közgazdasági Szemle, 1969. 7–8. szám. 811. old.

123 Lásd erre *Kulcsár Kálmán:* A jogszociológia alapjai. Budapest 1976. 193. old.

124 A „kemény" társadalomtudományok kifejezést jobb híján használjuk, a megkülönböztetésük semmiképpen sem jelent „értékhierarchiát" a társadalomtudományok egyes ágai között.

125 Lásd pl. Rákosi Mátyás kijelentését: „A szocialista mezőgazdaságnak ugyanúgy nincs felső határa, mint az ipari termelésnek". *Rákosi Mátyás:* A szocialista Magyarországért. 212–213. old.

126 *Huszár Tibor:* Fejezetek a munkaerkolcs történetéből. Valóság, 1976. 8. szám. 7. old.

127 Uo. 11. old.

[128] Lásd *Kulcsár Kálmán:* Társadalom, politika, jog. 293–316. old.

[129] Lásd az MSZMP értékelését 1956-ról. Lásd a Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Kossuth Könyvkiadó 1979. 15–22. old.

[130] Hogy ez óriási fejlődést jelentett a komplex összefüggéseket számba vevő politikai gondolkodásban, azt leginkább az jelezheti, honnan indult el, milyen szintet haladt meg ez a gondolkodás. Az ötvenes évek elejének leegyszerűsített „lineáris" jellegű politikai gondolkodásának példázására álljon itt – kommentár nélkül – néhány rövid mondat Rákosi Mátyásnak az 1952. márc. 2-án a járási titkárok országos értekezletén elmondott felszólalásából: „Mi a beadás egész vonalán megemeltük a követelményeket. Miért? Hogy serkentsük mezőgazdaságunk színvonalának növekedését" . . . És kissé odébb: „A szocialista mezőgazdaságnak ugyanúgy nincs felső határa, mint az ipari termelésnek." (*Rákosi Mátyás:* A szocialista Magyarországért. 212–214. old.)

[131] *Berend T. Iván–Ránki György:* A magyar gazdaság száz éve. 251. és köv. old.

[132] Uo. 254–255. old.

[133] Uo. 268. old.

[134] Uo. 286. old.

[135] Lásd *Donáth Ferenc:* Reform és forradalom. Budapest 1977.

[136] Uo. 107. old.

[137] Uo. 107. és köv. old.

[138] Uo. 108. old.

[139] Uo. 111. old.

[140] Uo. 183. old.

[141] Uo. 180. old.

[142] Általánosan elterjedt formája az ún. részes művelés volt. Lásd ennek részleteire *Donáth Ferenc:* Reform és forradalom. 207. és köv. old.

[143] *Erdei Ferenc* Válogatott írásai és beszédei. Budapest 1973. 257. old.

[144] Lásd *Andorka Rudolf–Harcsa István–Kulcsár Rózsa:* A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. Társadalomstatisztikai Közlemények, Budapest 1975. 50. old.

[145] Uo. 51. old.

[146] Uo. 59. old.

[147] Uo. 76–77. old.

[148] *Enyedi György:* A magyar falu átalakulása. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézet. Közlemények. Budapest 1975. 110. és köv. old.

[149] *Andorka Rudolf–Harcsa István–Kulcsár Rózsa:* A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. Társadalomstatisztikai Közlemények, Budapest 1975. 51. old.

[150] *Mód Aladárné–Ferge Sándorné–Láng Györgyné–Kemény István:*

Társadalmi rétegződés Magyarországon. Statisztikai Időszaki Közlemények, 90. köt. Budapest 1966. 103. és 360–366. old.

151 *Andorka Rudolf:* A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai Magyarországon. (II.) A Népességtudományi Kutató Intézet Közleményei, 30. szám. Budapest 1970. (A KSH kiadása) 54–57. old.

152 Az „utóparasztság" Márkus István által alkotott fogalom. Legfontosabb összetevője a megváltozott körülmények között a nagyüzemi (mezőgazdasági vagy ipari) munka mellett a családi termelési egységben, a múlthoz hasonlóan végzett paraszti termelés, általában a háztáji gazdaságokban. A fogalom tartalmához lásd *Márkus István:* Az utóparasztság arcképéhez. Szociológia, 1973. 1. szám. 56–57. old. Márkus István szemléletét, s magát a fogalmat is – bizonyos értelemben – (főleg a pejoratív kicsengés miatt) jogosan – többen vitatják. Lásd Csizmadia Ernő, Zsarnóczai Sándor és Gulyás Pál vitacikkeit a Társadalomtudományi Közlemények 1972. évi 9. számában.

153 Penészlek Szabolcs-Szatmár megyei község, amely Végh Antal „Állóvíz" c. szociográfiai cikke után a mozdulatlan, elmaradott, szegénységben élő falu típusa lett. Lásd *Végh Antal:* Állóvíz. Valóság, 1968. és *Végh Antal:* Erdőháton, Nyíren. Budapest 1972. 21–48. old.

154 *Kemény István:* A magyar munkásosztály rétegződése. Szociológia, 1972. 1. szám. 41. old. Hozzátehetjük, hogy az újonnan munkássá vált volt parasztok üzemi beilleszkedése sokszor problematikus: „az első ötéves terv során a legtöbb iparág – elsősorban a bányászati ágak, a kohászat és az építőipar – »baleseti rekordot« ért el. Ez pedig nem csupán azzal kapcsolatos, hogy az újonnan létesített munkahelyek, egyes beruházások szervezése, technikai és balesetvédelmi ellátottsága nem volt kielégítő, hanem a balesetek jelentős része az iparba akkor bekapcsolódó új munkaerő adottságaival volt összefüggésben." (*Rupp Kálmán:* Társadalmi mobilitás és településszerkezet. Szociológia, 1973. 1. szám. 38. old.)

155 *Andorka Rudolf:* A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai Magyarországon. (II.) 54. old.

156 Uo. 64–69. old.

157 *Andorka Rudolf:* Iskolai végzettség és szakképzettség. KSH Népességtudományi Kutató Csoport Közleményei, Budapest 1967. 16. szám. 104. old.

158 *Szabady Egon:* A magyar társadalom változásai az elmúlt 35 évben. Statisztikai Szemle, 1970. 4. szám. 374. old.

159 Uo. 375. old.

160 *Andorka Rudolf–Harcsa István–Kulcsár Rózsa:* A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. 159. és köv. old.

161 *Szabady Egon:* A magyar társadalom változásai az elmúlt 35 évben. 378. old.

162 *Huszár Tibor:* Szellemi munkások, értelmiségiek, diplomások. Társadalmi Szemle, 1977. 1. szám.

[163] *Jánossy Ferenc:* Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. Kozgazdasági Szemle, 1969. 7–8. szám. 811. old.

[164] *W. Wesołowski:* Social Stratification in Socialist Countries. Polish Sociological Bulletin, 1. szám. 1967. 29. old.

[165] *T. A. Jones:* Modernization Theory and Socialist Development. Social Consequences of Modernization in Communist Countries. (Ed. M. G. Field) Baltimore–London 1976. 31. old.

MÁSODIK RÉSZ

Társadalomszerkezet – társadalmi problémák

A magyar társadalom szerkezete a hetvenes években

E munka első részében a magyar gazdasági és társadalmi fejlődés jellegzetességeit, legsajátságosabbnak tűnő folyamatait kíséreltük meg összefoglalni. Az átfogott száz esztendő törekvései, amelyek az utolsó harminc évben azonban már más osztályalapokon, éppen ezért másfajta eredményességgel is bontakoztak ki, lényegében *a gazdasági elmaradottság csökkentésében és az elmaradottság társadalmi következményeinek felszámolásában* összegezhetők. (Az „elmaradottságot" természetesen nem mechanikusan vett megkésettségnek tekintjük, hanem jóval összetettebb jelenségnek: emlékeztetünk e munka első részében kifejtettekre.) Így van ez akkor is, ha ezek a törekvések nem mindig – elsősorban a felszabadulás előtti időszakban nem – jelentkeztek tudatos gazdaság- és társadalompolitikában. Az „elmaradottság" tényével való valamilyen számvetés tulajdonképpen még a legkonzervatívabb magyar politikai erők cselekvése mögött is meghúzódott, ha ezek a politikai erők – osztály- és rétegkötöttségük folytán – sajátosan is értékelték magát az elmaradottságot, és különösen sajátosan vonták is le a gyakorlati következtetéseket a politikai cselekvés számára.

Az „elmaradottság" és társadalmi következményeinek felszámolására a legtudatosabban – bár mint láttuk, egy időben nemritkán türelmetlenül, voluntarisztikus módon, nem is mindig a helyes eszközöket választva – mégis *a szocialista politikai rendszer* törekedett. Az eredmények is látványosak. Tulajdonképpen ekkor vált ipari országgá Magyarország, olyan fordulat történt tehát, amely önmagában is minden társadalom életében történelmi jelentőségű. Sőt a modern agrártermelés

alapjait is ekkor teremtették meg, ezeken az eredményeken fejlődhetett tovább mezőgazdaságunk a valóban modern termékszerkezet, termelési szervezet, technika és eljárások felé.

Ha most azt a kérdést tesszük fel, hogy ez a százesztendős fejlődés, és különösen a szocialista társadalom építésének több mint negyedszázada végül is jelentősen csökkentette-e vagy megszüntette-e elmaradottságunkat Európa fejlettebb nyugati feléhez viszonyítva, illetőleg hogy ezzel a fejlődéssel – különösen gondolva most a szocialista társadalom eredményeire – sikerült-e meghaladni a sokat emlegetett „történelmi determináltságokat", akkor a kérdésre adott egyszerű felelet félrevezető lenne. Ahogyan ugyanis a „gazdasági" különbség régiónk és Nyugat-Európa között nem csupán az „elmaradottságban" vagy a „megkésettségben" fogható meg, úgy ha azt állítjuk, hogy bizonyos gazdasági fejlődés folytán a szintkülönbségek csökkentek, azt is meg kell állapítanunk, hogy más összefüggésben, pl. a munka termelékenységében megmaradtak. (Az egy főre eső termelékenység Magyarországon ma is kb. fele a fejlett tőkés társadalmakénak.) Még inkább így van ez a társadalomban. Ha csak a fő folyamatokat, különösképpen az alapvető társadalmi-szerkezeti átalakulást tekintjük, nemcsak a „különbségek csökkenését" állapíthatjuk meg, hanem olyan „új különbségek" kialakulását is, amelyek folytán társadalomszerkezetünk nem csupán a feudális elemekkel terhelt tőkés társadalmon, de a fejlett tőkés társadalmon is túllépett. A történelmi determináltságok más tekintetben, fontos és kevésbé fontos „részletekben" azonban hatnak – és e hatásokat lehetetlen figyelmen kívül hagyni –, ha az ország települési viszonyait, lakosainak életmódját, szervezeteinek működését (ideértve a szervezeti hatékonyságot és a munkaerő hatékonyságát is), közgondolkodását vagy szellemi életét, sőt akárha a társadalomirányítását is vizsgáljuk. Természetes, hogy napjaink társadalmát, a társadalom problémáit már elsősorban az újonnan felépített gazdasági szerkezetből és társadalmi viszonyokból adódó jellegzetességek, e társadalomban megindult – vagy viszonyai között többé-kevésbé jelentősen módosult – folyama-

tok határozzák meg. A „történelmi determináltságok" hatásai azonban mint a búvópatak kerülnek újra és újra a felszínre a legkülönbözőbb társadalmi jelenségekben.

Lukács György a tudatnak mint a „kontinuitás közvetítő közegének" jelenségéről szólva megállapítja, hogy a „múltbeli tényeknek a társadalmi emlékezetben való megőrzése szakadatlanul befolyásolja az összes későbbi történést. Ez a tény korántsem szünteti meg a folyamat objektív törvényszerűségét, de – olykor döntően is – módosítja azt. Mert minden további lépés objektíve létrehozott és objektíve hatékony feltételeihez kiegészítően járulnak hozzá a múltnak tudatszerűen megőrzött és az új helyzetre gyakorlatilag alkalmazott, tudatosan feldolgozott tapasztalatai."[1] Világos, hogy a kontinuitás kétféle: egyrészt a már kialakult jelenségek, folyamatok „közvetítés nélkülien" objektív következményei, másrészt a tudati közvetítésén keresztül objektiválódott, azaz a tapasztalatot objektiváló folyamatosság. A magyar társadalomfejlődésben is jelen van mindkét típusú kontinuitás. A korábbi, a „történelmi determináltságok" objektív következményeihez társultak a közelmúltból adódó hatások – ideértve a szocialista fejlődés első évtizedeiben megindult irreverzíbilis folyamatok (vagy ilyen következményű döntések, pl. tágabb értelemben a gazdasági, szűkebb értelemben az ipar struktúrájának kialakításában) hatásait is, amelyek szinte mint új – bár távolról sem valószínűen minden esetben „igazán" történeti méretű – determináltságok működnek. A korábbi hatásokhoz társulnak azonban azok a következmények is, amelyek a közelmúlt, a szocialista társadalomépítés tudatának „társadalmi tapasztalatokat megőrző" jellegéből fakadnak. Ezek, „mivel konkrét társadalmi-történelmi eredetük van és konkrét társadalmi-történeti helyzetben válnak az alternatív döntések tárgyává, szükségképpen nem szabadulhatnak meg azoktól a tévedésektől, korlátozottságoktól stb., amelyek genezisükből, alkalmazási lehetőségeikből fakadnak".[2] Az ilyen típusú kontinuitás magába foglalja a jelenségek, a problémák *döntésekkel* való megközelítésében rejlő, bizonyos, esetenként helytelen tartalommal rögződött folyamatosságot is.

Ennek ugyancsak megvannak a történeti előzményei s a kialakult politikai rendszerből következő sajátosságai, és ez különösen jelentős lehet a társadalom tudatos alakításának gyakorlatában.

A távoli és a közelebbi determináltságokból elinduló, illetőleg e determináltságok meghaladását kifejező folyamatok a mai magyar társadalomban még nyilvánvalóbbá tették a *gazdasági szerkezet következményeinek differenciált hatását a társadalom struktúrájára.* A differenciált jelleget azért hangsúlyozzuk, mert a hatás nem csupán abban nyilvánul meg – amelyet a magyar társadalom struktúrájának százesztendős fejlődésében eddig felvázolni próbáltunk –, hogy ugyanis a gazdasági szerkezet több-kevesebb módosulással kifejeződik a társadalom osztály- és rétegtagozódásában is. A gazdasági szerkezet egyrészt teret enged más tényezőknek is a társadalmi struktúra alakulásában, másrészt maga a gazdasági szerkezet, de ezen túl a gazdasági fejlettség szintje, a gazdaság funkcionálásának sajátosságai (ide értve a gazdaságpolitikai tényezőket is) „finomabb" módon is hatnak a társadalmi struktúrára. Sajátos érdekviszonyokat teremthetnek, sőt társadalmi méretekben alakíthatják egy-egy társadalmi osztály, réteg vagy csoport helyzetét, súlyát stb. (Mást ne említsünk most, mint a kisipar fokozódó jelentőségét a magyar szocialista társadalom gazdasági szerkezetében, és ennek következtében a kisiparos, kiskereskedő réteg anyagi felemelkedését, bizonyos mértékben életmódmintát fenntartó jelentőségét is.)

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA SAJÁTOSSÁGAI A MAGYAR TÁRSADALOMBAN

Az iménti bevezető fejtegetésekben utaltunk a gazdasági szerkezet és a társadalmi struktúra „finomabb" összefüggéseire, az összefüggések jelentőségére a struktúra *alapvető* összetevői által kialakított jelenségeken belül. Éppen társadalmunk fejlődésének tanulságai jelzik azonban, hogy a gazdasági szerkezet

„nyomán", a közvetlenül a gazdasági folyamatok folytán kialakult társadalomszerkezet, amely napjainkban tulajdonképpen a foglalkozási csoportokban írható le (és így is írják le a statisztikai mutatók segítségével), *a társadalom strukturális viszonyainak csupán egyik eleme.* Ezeket – mint ismeretes – más és más tartalommal alakítják a társadalom tulajdonviszonyai, de formálják a települési viszonyok, a társadalom kor és nem szerinti tagozottságában megnyilvánuló tényezők, sőt olyan kevésbé „megfogható" tényezők is, mint a társadalom hagyományai, az egyes osztályok, rétegek történetileg kialakult jellemzői stb.

Így amidőn Erdei Ferenc az egyes társadalmi rétegek és osztályok helyzetét a „történeti nemzeti" és a „polgári társadalom" kettőssége alapján magyarázta, vagy amidőn Hanák Péter a státus és a pozíció kettősségéből kiindulva jellemezte a magyar társadalomszerkezetet,[3] tulajdonképpen olyan *általános* szociológiai jelenségeket ragadtak meg *magyar specialitásukban,* amelyek történeti fejlődésünk sajátosságai miatt a *magyar társadalomban túlhangsúlyozódtak.* Az általuk megragadott sajátosságok az egyes rétegek belső vonásait formáló következményeikben tehát semmiképpen sem hagyhatók figyelmen kívül, bizonyos hatásaikban ma is élnek. Olyan társadalmi tényezők is kialakítanak azonban ilyen „státus-pozíció" kettősséget, amelyek már általánosabb jelentőségűek, nemcsak a magyar társadalomra, még csak nem is a közép-kelet-európai régióra jellemzőek. Akkor is így van ez, ha – ahogyan pl. a településstruktúrával kapcsolatban az első részben láthattuk – Magyarországon esetleg sajátos tartalommal is jelentkeztek. Elsősorban a települési viszonyok társadalmi struktúrát alakító következményeire gondolunk ugyanis, amelyek jelentősége korántsem volt ismeretlen a hatvanas évek magyar szociológiájában, sőt a kezdeti struktúrakutatások már lényeges elemnek is értékelték.[4] A települési viszonyok struktúraalakító hatását (minthogy elsősorban a város és falu között élesen megnyilvánuló különbségeket, és az ebből adódó, egyértelműen a különbségek megszüntetésében felfogott feladatokat vette tekintetbe)

átmenetinek értékelte a magyar szociológia, holott igazi társadalmi jelentősége tulajdonképpen napjainkra bontakozott ki. A hetvenes években ugyanis társadalmunk viszonyai stabilizálódtak, és a kialakult gazdasági, valamint települési viszonyok között az utóbbiak súlya és jelentősége – nem csupán mint esetleges elmaradottságot (tanya, falu) tükröző, hanem *lehetőséget* is magában foglaló tényező – megnövekedett.

A települési viszonyok struktúrát alakító mai jelentőségét egy a közelmúltban hozott (és azóta megváltoztatott) állami döntés következményeinek rövid elemzése világíthatja meg. Néhány esztendővel ezelőtt ugyanis – a mezőgazdasági termelés konszolidálásával, fejlődésének modernizálódásával – erősen megnövekedett a mezőgazdaság produktivitása és ezzel a falusi lakosság jövedelme. A jövedelemnövekedés egyik jelentős összetevője a háztáji gazdaság volt, amely esetenként azoknak a termékeknek akár 50%-át is produkálta, amelyek termesztésére a nagy gazdasági egységek kevésbé vállalkoztak, vagy amelyek termelése kisüzemi keretek között kifizetőbbnek bizonyult. (Pl. zöldség, gyümölcs, bizonyos állati termékek stb.)[5] Ez a megnövekedett jövedelem, minthogy a beruházási lehetőségek a háztáji gazdaságban korlátozottak (nem is szólva arról, hogy egyes vizsgálatok szerint a parasztság sem látott hosszú távú perspektívát a háztáji termelésben), természetszerűen a *fogyasztást növelte,* éspedig látványos módon. Igaz, a látványos fogyasztásban – modern lakóházak építése, gépkocsivásárlás stb. – is közrehatottak az urbanizációs folyamat sajátos falusi feltételei, amelyek többet, nagyobb anyagi áldozatot igényeltek és igényelnek az egyéntől, mint a városi feltételek, mégis, a falusi lakosság jövedelmi viszonyainak ilyen kedvező megváltozása bizonyos feszültséget alakított ki a falusi, ill. a bérből és fizetésből élő városi dolgozók között. E feszültség bizonyos túlértékelésével (amelyben természetesen sajátos érdekviszonyok, szervezeti tényezők is közrehatottak, éspedig bizonyos „ideológiai felhanggal", utalva pl. a munkásosztály vezető szerepe halványulásának veszélyére) született meg a döntés a háztáji gazdaságok fokozott megadóztatásáról. Az

adóterhek emelése következtében a háztáji gazdálkodás eredményessége csökkent, egyes, főleg az ilyen gazdaságokban termelt és onnan szállított termékek felhozatalában visszaesés mutatkozott, és ez ellátási nehézségeket okozott, természetszerűen áremelkedéssel, így végül is a bérből és fizetésből élő városi dolgozók számára okozott nehézségeket. Ez a döntés következményeiben tehát több vonatkozásban is *diszfunkcionálissá* vált, és nem bizonyult alkalmasnak eredeti célja elérésére sem. Mindez ma már ismert. Számunkra azonban ez a döntés és következményei azért tanulságosak, mert világosan jelezték, hogy *minden döntésnek nagyon finom rétegspecifikus következményei vannak.* A magyar munkásosztály jelentős része ugyanis falun él, többnyire családi „kétlakiságban", így jelentős részének (a munkásosztály közel felének) háztáji, illetőleg kisegítő gazdasága van. Az adóemelés tehát a munkásosztály tömegeit is érintette (nem is szólva más, bérből és fizetésből élő, de falun lakó rétegekről), így politikailag abban az osztályban váltott ki kedvezőtlen hatásokat, amelynek érdekében született. A döntésre való reakcióban a társadalmi struktúra „finomsága" nyilvánult meg, éspedig ebben az esetben a falusi viszonyok között élő munkásosztály egy részének mint „magántermelőnek" az érdekei. Egy 1972-ben készült felvétel szerint ugyanis a háztáji és kisegítő gazdasággal rendelkezők közül *a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók* (a szó klasszikus értelmében vett munkások) *közül többen rendelkeznek ilyen gazdasággal, mint pl. a termelőszövetkezetek tagjai.*[6]

Ha pedig a parasztság oldaláról indulunk ki, hasonló „finomításra" van szükség. Így pl. a parasztcsaládok jelentős részében (kb. 70%), ahol második kereső is van, ez a második kereső már *nem* mezőgazdasági foglalkozású. Vagy: a termelőszövetkezetben dolgozó parasztság kb. egyharmada tulajdonképpen ipari jellegű munkát végez. A parasztság és más társadalmi rétegek családi, vagy a munka jellegéből fakadó összekapcsolódása tehát nem elhanyagolható jelenség.

A társadalom rétegződéséből és a települési viszonyokból adódó „struktúrák" ilyen összefonódásának azonban – amely

jelentős különbségeket teremthet érdekekben, életmódban stb. egy társadalmi osztályon vagy rétegeken belül csak egyik példáját adja az a főfoglalkozás mellett végzett termelőmunka, amelyet a települési viszonyok tesznek lehetővé. A települési viszonyok – ha bizonyos mértékben csökkenő erősséggel is – más módon is hatnak a társadalom rétegződésére. A mezőgazdasági környezetben dolgozó bányász életmódjában pl. a falusi társadalom jellegzetességei még akkor is jelen vannak, ha a bányász „homogén" családban él, és nem rendelkezik háztáji vagy kisegítő gazdasággal sem. Inkább a falusi viszonyok alakították, illetőleg alakítják – akár tradicionális elemeket is közvetítve – pl. annak a „rurális" területen élő segédmunkásnak életmódját is, akinek a munkája igen sok esetben nem különbözött és részben ma sem különbözik sokban a mezőgazdaság hagyományosan fizikai erőkifejtést igénylő munkakövetelményeitől és feltételeitől. A települési viszonyok alakulásából következően ma is nagyon jelentős az *ingázás*, és ennek folytán a falusi lakóhelyi feltételek hatása is (akár a városi munkahelyen végzett munkában, az életmódban stb.), különösen akkor, ha a települési viszonyokhoz fűződő esetleges hátrányok regionális sajátosságokkal is párosulnak. Különbségek vannak pl. a Szabolcs-Szatmár megyei eljáró munkás élete, érdekei és pl. a Pest környéki bejáró munkás élete és érdekei között.

A regionális adottságok egyébként is sajátos feltételrendszert teremthetnek az ott élők számára, amely létfeltételeiket és érdekeiket is (ebből fakadóan természetesen életmódjukat, tudatukat stb.) az érintett osztályra vagy rétegre általánosan jellemző sajátosságoktól különböző módon is alakítja.[7]

A földrajzi jellegű (regionális, települési) „struktúrának" hatása a társadalom rétegződésére természetesen nem az egyedüli olyan körülmény, amely az osztály- és rétegtagozódáson belül sajátos következményeket teremthet. Találunk ilyen következményeket a nem vagy kor szerinti tagozódásban is. Ezek a tényezők azonban nem csupán különbségeket teremthetnek – időlegesen vagy tartósabban – egy-egy osztályhoz vagy réteghez tartozók között, de bizonyos fokig összekapcsolhatják a

különböző osztályokból és rétegekből is az azonos neműeket, vagy az azonos generációhoz tartozókat, illetőleg erősíthetik az összekapcsolódást célzó tudatos törekvéseket. Ismeretes pl., hogy a tömegközlési folyamat sok tekintetben azonos hatást produkál a különböző társadalmi rétegekhez tartozó egyénekre (még akkor is, ha a tömegközlési folyamat hatása többnyire rétegspecifikus)[8] és ezeket a hatásokat, vagy akár a divatból eredő következményeket gyakran felrajzolhatjuk az azonos korcsoportok mentén is. Sok szempontból közelebb áll egymáshoz egy fiatal szakmunkás és egy fiatal értelmiségi (még társadalmi problémáiban is, nem csupán gondolkodásmódjában vagy külső megjelenésében), mint a fiatal és az idősebb szakmunkás, illetőleg a fiatal és az idősebb értelmiségi.

A különböző tényezők egymásrahatásából fakadó következmények ugyanazon társadalmi osztályhoz és réteghez tartozók között is (tehát az osztályon és rétegen belül) *egyenlőtlenségi viszonyokat* hozhatnak létre, amelyek folytán ugyanazon osztályhoz és réteghez tartozók különböző csoportjai a *végzett munkától függetlenül előnyösebb vagy hátrányosabb helyzetbe kerülhetnek.* A hangsúly itt „a végzett munkától függetlenül" megjelölésen van, hiszen a felsorolt tényezők, amelyeket még könnyen kiegészíthetnénk, nincsenek kapcsolatban a rétegződés alapjául szolgáló munkamegosztással. A falun élő és ingázó munkás pl. nem csupán az utazással eltöltött idő kiesése folytán, a fokozott fáradtság következtében kerül hátrányba a munkahellyel azonos településen élő társához viszonyítva, hanem pl. az egyes falvakban még meglevő ellátási hátrányok folytán, a falusi infrastruktúra fejletlensége következtében[9] is. Gyermekének, aki esetleg a rosszabbul ellátott falusi iskolába jár, továbbtanulási esélyei is rosszabbak (ezt mutatják egyébként a mobilitási adatok is), a kevésbé differenciált környezetből való kiszakadás következtében alkalmazkodási nehézségei lehetnek stb. Ilyen hátrányok egyébként más társadalmi rétegek viszonyaiban is kialakulhatnak, különösen az értelmiség esetében.[10] Keletkezhetnek azonban az egész életpályára kiható hátrányok a női nemhez való tartozásból – különösképp-

pen a gyermekszülés után,[11] és mind a férfira, mind a nőre ható negatív következményekkel halmozódhatnak a hátrányok a több gyereket nevelő családokban is.

Talán nem is szükséges folytatni. Az elmondottak is jelzik, hogy ezek a *munkától független* tényezők, társadalmi hátrányt létrehozva differenciálhatnak egy-egy osztályon vagy rétegen belül. Működnek természetesen olyan – ugyancsak a munkától független – tényezők is, amelyek *társadalmi előnnyel* járnak, és így vezetnek bizonyos fokú differenciálódásra. Kérdés azonban, hogy az ilyen jellegű különbségeket okozó tényezők – amennyiben nem az imént említett hátrányokat eredményező tényezők ellenpárjairól van szó – mennyiben *strukturális* jellegűek? Mennyiben függetlenek a végzett munkától, és mennyiben függenek össze tudatos gazdasági vagy társadalompolitikai döntésekkel? A gépkocsivezető foglalkozású munkások között pl. szinte a végzett munkától függetlenül alakulhatnak ki jelentős különbségek annak megfelelően, hogy valaki tehergépkocsin vagy személygépkocsin dolgozik-e (vagy az utóbbi esetleg vezető beosztású személy mellett), illetőleg a tömegközlekedésben taxisofőr vagy autóbuszvezetői minőségben. Ezek a különbségek nem csupán a jövedelmi viszonyokra, de az életmódra is kihatnak, egy részükben tudatos – jóllehet esetleg rövid lejáratra szánt, egy-egy akut problémát megoldani törekvő – társadalompolitikai döntés következményei. Az autóbuszvezetők kiemelten magas bérezésével pl. nyilvánvalóan vonzóvá kívánták tenni ezt a munkaerőhiányban szenvedő, ám a tömegközlekedésben nélkülözhetetlen foglalkozást. Az említett példából azt a következtetést is levonhatjuk, hogy az azonos munka végzése mellett az eltérő beosztás előnyöket teremthet, és ez nyilvánvalóan nem csupán a gépkocsivezetők, és nem is csak a munkások körében van így. Előnyöket teremthetnek bizonyos kedvező adottságok pl. jó termőföldön, kedvező értékesítési pozícióban működő termelőszövetkezetek, a világgazdaság forgalmi viszonyaiba termelési adottságai folytán jobban beilleszkedő ipari üzemek (és természetesen az ott dolgozók) számára. Előnyöket hozhatnak létre a termelési és szol-

gáltatási rendszer *hiányosságai,* amelyek folytán egész szakmák kerülhetnek speciális, jó jövedelmet biztosító helyzetbe. Sajátos módon éppen az ingyenes egészségügyi ellátást minden állampolgár számára biztosító társadalmi rendszerünkben alakult ki sajátos tudati torzulás, jelentős előnyt biztosítva így különösen néhány orvosi rétegnek. Ennek összefüggéseit itt aligha elemezhetjük, de valószínű, hogy tényezői részben éppen a mindenki számára való biztosítottságból és az ingyenességből nőttek ki, a különleges, kedvező elbánás „megfizetése" érdekében, részben pedig a „hiánygazdálkodás" egy-két elemére vezethetők vissza, pl. ágyhiány a kórházakban stb. Ez a „hálapénz" szinte általánossá válásában, másrészt az orvosi foglalkozás sajátos különállásában (amely hovatovább sajátos tudati viszonyokban, értékrendszerben is megjelenik, sőt ennek társadalmi elismerését is igényli) megnyilvánuló torzulás Magyarországon szinte egyedi jelenség. Nincs meg más szocialista országban, és a tőkés társadalmakban sem alakulhatott ki így. Végül is azonban ez a helyzet jelentős mellékjövedelmet biztosít (életszintben és életmódban megnyilvánuló következményeivel) az értelmiség egyik rétege számára. (Bár differenciák ezen a rétegen belül is vannak.)

Ismét felesleges talán folytatni. Nem a példák érdekesek, hanem maga a jelenség. Ez a jelenség mind a hátrányok halmozódása, mind pedig az előnyök kialakulása esetében azt jelzi, hogy a társadalom struktúrájára, egyes osztályokra és rétegekre differenciáló módon olyan mechanizmus is hat, amely ugyan részben összefügg a társadalom strukturális viszonyaival (bár nem elsősorban az osztály- és rétegtagozódással), részben azonban sajátos történelmi-társadalmi helyzet hosszabb vagy rövidebb távon ható, gazdasági, kulturális, szervezeti stb. tényezőinek eredménye.

Nagyon tanulságos lehet annak vizsgálata, hogy ezek a strukturális elemek és mechanizmusok mennyire kötődnek a múlthoz és mennyire a jelenhez; illetőleg úgy és azokon a csomópontokon fejtik-e ki differenciáló hatásukat, ahogyan és ahol a két világháború közötti társadalmunkban. Ezt a problémát

azonban már csak konkrétan, az egyes társadalmi osztályok és rétegek helyzetét elemezve közelíthetjük meg a hetvenes évek magyar társadalmának strukturális képével összefüggésben, figyelemmel a gazdasági folyamatok eredményeire.

Mielőtt azonban ezt a problémát – illetőleg részkérdéseit – közelebbről elemeznénk, röviden és csak az adatokra korlátozva bemutatjuk a következő táblázaton a magyar társadalom osztály- és rétegszerkezetének alakulását, hiszen a további fejtegetések hátteréül ez a társadalomszerkezet szolgál:

Osztály, réteg	1949	1960	1970	1973	1949	1960	1970	1973
	ezer fő				százalék			
Munkás								
Fizikai dolgozó	1534,9	2344,0	2722,5	2796,4	37,6	49,3	54,4	55,0
Termelés közvetlen irányítója	47,9	72,6	135,7	153,3	1,2	1,5	2,7	3,0
Együtt	1582,8	2416,6	2847,2	2949,7	38,8	50,8	57,1	58,0
Szövetkezeti paraszt	12,9	571,1	867,0	743,7	0,3	12,0	17,4	14,6
Értelmiségi és egyéb szellemi	339,2	762,9	1112,8	1219,2	8,3	16,0	22,3	24,0
Kisárutermelő								
Kisiparos, kiskereskedő stb. és segítő családtagja	330,9	115,0	80,7	85,5	8,1	2,4	1,6	1,7
Mezőgazdasági önálló és segítő családtagja	1741,6	889,2	81,0	87,4	42,6	18,7	1,6	1,7
Együtt	2072,5	1004,2	161,7	172,9	50,7	21,1	3,2	3,4
Tőkés, földbirtokos	77,5	4,8	—	—	1,9	0,1	—	—
Összesen	4084,9	4759,6	4988,7	5085,5	100,0	100,0	100,0	100,0

Az adatok a népszámlálások, illetőleg 1973-ban a mikrocenzus eredményein alapulnak, szociológiai értelmezésükhöz azonban három megjegyzést kell tennünk. Az országos statisztika munkásként értékel minden olyan fizikai dolgozót, aki nem szövetkezeti paraszt, ide sorolja tehát a mezőgazdasági fizikai dolgozók jelentős részét is, pl. az állami gazdaságokat (erdé-

szetet, halászatot, vízügyi szervezetet is ideértve). Munkásként kerültek összeírásra pl. a közgigazgatás, oktatás, kórházak stb. fizikai állományú dolgozói is. Szociológiailag tehát nagyon heterogén ez a csoportosítás, amelyből pl. az állami gazdaságok fizikai dolgozói mindenképpen kívül esnek. Munkásként tartja nyilván az országos statisztika az ún. közvetlen termelésirányítókat is, akiknek ide sorolása szociológiai szempontból ismét kétséges. Nagyon sokan közülük főiskolai végzettségű üzemmérnökök, vagy éppen egyetemi végzetséggel rendelkező mérnökök. Egy részük azonban, ha nem is a végzett munkát, de képzettséget, életmódot tekintve valóban inkább a munkásokhoz áll közelebb. Végül nem tesz különbséget a táblázat csoportosítása az értelmiségi, a vezető és más szellemi dolgozók között, márpedig ez a réteg is meglehetősen heterogén: ide sorolható a gépírónő éppen úgy, mint az egyetemi tanár, vagy miniszter is. Minthogy a közvetlen termelésirányítók munkásnak számítanak, az országos statisztikában az értelmiségi, vezető és más szellemi dolgozók aránya a valóságosnál alacsonyabb.

MEZŐGAZDASÁGI FIZIKAI DOLGOZÓK VAGY PARASZTOK?

A parasztsággal kapcsolatos alapvető probléma napjainkban tulajdonképpen igen egyszerűen megfogalmazható: mennyire tekinthető ma parasztságnak Magyarországon a népességnek az a része, amely mezőgazdasági fizikai munkát végez?

Az egyszerűen megfogalmazott kérdésre adható válasz azonban már annál komplikáltabb. Komplikált probléma már eleve a parasztság meghatározása. Ha pl. Erdei Ferencnek a parasztságról egykor adott meghatározásából indulhatunk ki, annak legfontosabb eleme a társadalomnak való *alávetettség:* „Olyan szolgarend a parasztság, amely maga is beletörődött az igába s nem csak a fölöttük uralkodó rend törvénye, erkölcse és konvenciói tartják egybe a szolgálatra szorítva, hanem maguk is hasonló szabályokkal kötik magukat."[12] Ennek a meghatározásnak alapján (amellyel szemben a legsúlyosabb

ellenvetés, hogy végül is a mentális összefüggésekre helyeződik a hangsúly) úgy tűnik, ma már aligha beszélhetünk parasztságról. Ilyen értelemben szinte már csak a fejlődő országok földművelő lakossága lenne parasztnak nevezhető. (Ahonnan azonban hiányzik az Erdei-féle meghatározás másik fontos eleme, a „jobbágyság iskolája", bár talán ezt az „iskolát" – társadalmi következményeit tekintve – pótolhatta a kolonializmus s a legtöbb fejlődő országban sokáig élő, egyesekben máig is fennmaradt nagybirtokrendszer.) Arról lehetne szó legfeljebb, mennyire él még a mezőgazdasági fizikaiak körében *ennek a társadalmi alávetettségnek történeti tudata,* mennyire tudta közömbösíteni ezt a szocialista magyar társadalom eddig eltelt harminc esztendeje.

Ennek a kérdésnek megítélésekor – ha válaszunk alapvetően egyértelmű is, nevezetesen az, hogy ez az alávetettség lényegében megszűnt és a történeti alávetettség tudata is folyamatosan eltűnik – mégis tekintetbe kell vennünk néhány olyan körülményt, amelyek egyrészt a történeti múlt maradványaként még jelen vannak társadalmunkban, másrészt, amelyeket társadalmunk fejlődése alakított ki.

A történelmi múlt maradványaiból legfontosabbnak értékelhető elem a paraszti munka jellegének, összetételének alakulása, az „alávetettség" problémájából a mezőgazdaságnak a gazdaság struktúrájában elfoglalt helye, illetőleg a vidéknek (pontosabban a falunak) a városhoz viszonyított helyzete, a mezőgazdasági fizikaiak társadalmi helyzete más osztályokhoz és rétegekhez képest, végül az életmód jelenségei, az esetleg tovább élő tradicionális elemek aránya és kilátásai stb.

Mindezen jelenségek elemzése során kérdés azonban, hogy egyáltalán a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak milyen rétegei jöhetnek tekintetbe a parasztságra vonatkozó sajátosságok megközelítése szempontjából? Kétségtelenül ide tartoznak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjai, az egyéni termelést végzők (jóllehet számarányuk társadalmilag szinte jelentéktelennek mondható: 1973-ban a segítő családtagokkal együtt az aktív keresők 1,7% volt), végül az állami gazdaságok dol-

gozói, bár ez utóbbiak nem alkotnak homogén réteget, hiszen más jellemzi pl. az erdőgazdálkodást, mint a „klasszikus" értelmű mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdaságokat és dolgozóit.

Az igazán jelentős probléma a termelőszövetkezeti fizikai dolgozók és az állami gazdaságok fizikai dolgozói esetében mutatkozik, különös tekintettel arra, hogy – mint láttuk – e két kategóriát a hivatalos statisztika is elválasztja, éspedig úgy, hogy a tulajdonviszonyokban mutatkozó különbségből következően az utóbbiakat a munkásosztályhoz sorolja.

Lássunk mindenekelőtt néhány adatot. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságai 1978-ban az ország földterületének 70,3%-át művelik, az állami gazdaságok pedig 12,5%-ot. A mezőgazdasági bruttó termelésben való részesedés mutatói 1978-ban: termelőszövetkezetek közös gazdaságai 52,7%, állami gazdaságok 19,1%. Az aktív keresők száma 1977-ben az állami mezőgazdaságban 157 800, míg a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben 733 000 volt, együttesen az ország aktív keresőinek 19,5%-át jelentették. (Itt azonban meg kell jegyezni, hogy az adatokban bennfoglaltatnak a szellemi dolgozók is, akik a mezőgazdasági termelőszövetkezetek esetében a foglalkoztatottak mintegy 12%-át, az állami gazdaságokban pedig a foglalkoztatottak mintegy 13%-át adják.)[13]

Említettük, hogy a mezőgazdasági termelés szervezeti egységének eme két típusa között az alapvető különbség abból adódik, hogy az állami gazdaságok állami tulajdonban vannak, míg a mezőgazdasági termelőszövetkezetek földterülete 1967 óta szövetkezeti tulajdon (1967. évi IV. törvény). Ez a körülmény kétségkívül hat az ott dolgozók tudati viszonyaira, ahogyan a gépesítettség eltérő fokából (az állami gazdaságoknál ez általában magasabb fokú, mint a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben), a munkaszervezés eltéréseiből, a munkaerő képzettségi színvonalából (amely ismét magasabb az állami gazdaságokban) ugyancsak adódnak eltérések. Más körülmények azonban, pl. a kereseti szint, a munkaidő alakulása, a szociális létesítmények stb. az ipari ágazatban foglalkoztatott

munkásokétól eltérőek, és az állami gazdaságokban is inkább a termelőszövetkezeti viszonyokhoz hasonlóak. Mindehhez hozzáadhatjuk azt a tényt, hogy az állami gazdaságok végül is *mezőgazdasági* termelést végeznek (tehát a munka természete is azonos a termelőszövetkezeti dolgozókéval). Számolni kell azzal is, hogy települési viszonyaik nem csupán a faluhoz, hanem bizonyos fokig még az egykori uradalmi gazdaságok települési maradványaihoz kapcsolódnak (1976-ban az állami gazdaságok tulajdonában 27 000 lakás volt, ebből 11 600 1945 előtt épült, éspedig uradalmi cselédházban, igen sok a tanyákon és a majorokban, mindössze 1900 a községekben, 50%-uk egyszoba-konyhás, alig valamelyes komforttal[14]), bizonyos elemekben őrizve ezeknek a települési maradványoknak életmódbeli következményeit is, visszahúzó erőt jelentve az életmódban és életvitelben[15]. Mindebből arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a mezőgazdasági fizikai foglalkozású réteget – a paraszti jelleg vizsgálata szempontjából – *nem különíthetjük el* aszerint, hogy állami gazdaságokban vagy mezőgazdasági termelőszövetkezetben végzi lényegében ugyanazt a munkát.

A munka jellegét vizsgálva – amelynek következményei igen jelentősek az életmódra is – általánosságban megállapítható, hogy a régi paraszti munka, legalábbis a mezőgazdasági nagyüzemekben, jelentős mértékben átalakult. Igaz, a mezőgazdasági munka gépesítettségének színvonala még különböző: a gabonaaratás (amely a modernizálás előtti mezőgazdaság legnehezebb fizikai munkáját jelentette) csaknem 100%-os gépesítettségi szintjével szemben pl. az ugyancsak nehéz fizikai munkát jelentő burgonyakiszedés gépesítettségi foka 1977-ben még csak 34,5%-os volt, és a kettő között helyezkedett el kukoricabetakarítás gépesítettségének mértéke. Az is igaz, hogy a nagyüzemi állattenyésztés csak az utóbbi években kezdett igazán kibontakozni, és csak egyes állatfajták esetében szerveződtek azok a komplex termelési rendszerek, amelyek igazán különbséget teremtenek a korábbi és a modern állattenyésztési munka között. Végül, jóllehet állandóan növekszik a termelőszövetke-

zetekben a közös állatállomány a háztájival szemben (1975-ben az egész termelőszövetkezeti állatállomány 66%-a tartozott már a „közös" kategóriába), egyes állatfajtákban ez az arány még szinte fordított. (1977-ben a háztáji állattenyésztés több sertést termelt mint akár a mezőgazdasági közös üzemek, akár az állami gazdaságok. Sőt a kisegítő és egyéni gazdaságokkal együtt többet, mint az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek közös állománya. A baromfiállomány nagyon nagy részét még a háztáji, kisegítő és egyéni gazdaságok termelik.[16]) Ha tehát e jelenségekben még van is „visszahúzó" elem, pontosabban a mezőgazdasági termelési technika múltat idéző eleme, általánosságban mégis eltűnőben van már a paraszti munka differenciálatlan jellege. Ezzel együtt mindinkább kibontakozik a mezőgazdasági fizikai munka specializálódása, amely lehetővé teszi a szakképzést, a mezőgazdasági fizikai munka *szakmunkává* változását, a munka színvonalának emelését.[17]

A munka jellege azonban nem csupán a gépesítés, a szakképzés és a specializálódás következtében változott meg, hanem *szervezetileg* is, és ennek a ténynek talán még nagyobb a jelentősége. Ismert, valamennyi, a paraszttársadalomról szóló szociológiai vagy néprajzi munka hangsúlyozza, hogy a *paraszti munkaszervezet egysége a család.* A munkamegosztás ebben a munkaszervezeti egységben részben a nemek, részben pedig a kor szerinti tagozódásnak megfelelően alakult, még ha – amint ezt Erdei Ferenc írta – végeredményben mindenki végig is ment minden fokozaton,[18] igazából tehát nem tekinthető a szakmunkát eredményező munkamegosztásnak. Ezen a jelentős körülményen túl a családi munkaszervezet az egyén szocializációja és kontrollja számára is kedvező feltételeket biztosított: a család és a munkahely azonos lévén, egyféle „elvárásrendszer" érvényesült, éspedig jelentős mértékben kedvező talajt teremtve ezzel a tradicionális normák és életminták érvényesülésének. E családi munkaszervezet felbomlása – még ha, mint említettük, voltak is átmeneti formák – a mezőgazdasági nagyüzem szervezeti sajátosságainak kialakulásával és erősödésével együtt sokféle következménnyel járt. „Megtanul-

ható szakmákra" bontotta pl. a korábbi egységes paraszti munkát. Ma még nem jelentéktelen ugyan a mezőgazdasági nagyüzemekben a segédmunkaszerű munkavégzés (természetesen megfelelő mennyiségű szakképzetlen, vagy a korábbi univerzális paraszti „szakképzettséggel" rendelkező munkaerő jelenlétére támaszkodva), megjelentek azonban már, sőt nem jelentéktelen mértékben élnek és fejlődnek a szaktudást igénylő, sokszor a gépekkel összefüggő munkatípusok, és velük a képzett szakmunkásszerű munkaerő is. A munkajelleg megváltozásán túl jelentősek az olyan, a munkaszervezetből adódó követelmények is, mint pl. a nagyüzemi termelés szervezete, fegyelme. A családi munkaszervezet helyébe lépő nagyüzem differenciáltabb adaptációra is készteti tagját, másfajta normarendszert közvetíthet számára, így önmagában is közrehat a korábbi paraszttípusú dolgozó átformálásában.

A nagyüzemben végzett mezőgazdasági fizikai munka tendenciája tehát *elvezet* a munka paraszti jellegétől, ám ez a tendencia nem érvényesül teljesen töretlenül. Egyrészről a mezőgazdaság technikai és technológiai fejlődése, másrészről a mezőgazdasági termelésnek a parasztság történelmi sorsfordulóját jelentő kollektivizálása igényelte, és napjainkban is fenntartja a háztáji gazdaság intézményét. A háztáji gazdálkodás jelenségét ugyan a magyar szociográfiai irodalom az „utóparasztság" vonásának tartja, inkább a múlt paraszti létéhez kapcsolja tehát, mintsem a jövőbe is vezető tendenciának. A háztáji gazdálkodás azonban perspektivikusan is fennmaradónak tűnik, éspedig a mezőgazdasági fejlődés sajátosságainak objektív következményeként. Ma már távolról sem a háztáji gazdaságnak az egyéni paraszti létből a nagyüzembe való átmenetet megkönnyítő jelentősége dominál, sem az egyéni tudat, sem a mezőgazdasági termelés szempontjából. „Utóparaszti" jellege tehát határozottan megkérdőjelezhető. Mindehhez hozzájárul, hogy a háztáji vagy kisegítő gazdálkodás távolról sem csak a főfoglalkozásként mezőgazdasági fizikai dolgozókra jellemző. Ilyen tevékenységet űz a mezőgazdasági környezetben élő munkások és alkalmazottak jelentékeny része, sőt – ahogyan már

említettük – a háztáji és kisegítő gazdaságok együttes számából kiindulva éppen a *nem* mezőgazdasági fizikai munkát végzők vannak többségben az ilyen gazdálkodással foglalkozók között. Ennek a ténynek, amelynek összetevői sajátosak, következményei is kettős jelentőséggel nyilvánulnak meg. Lássuk előbb a sajátos összetevőket.

A tendenciát meghatározó folyamat kétségtelenül a mezőgazdasági termelés alakulásából adódó *gazdasági szükséglet.* Ez a gazdasági szükséglet részben rövidebb lejáratú – amennyiben a mezőgazdasági nagyüzemek szervezeti-technológiai felkészültsége még nem áll olyan fokon, hogy minden termékfajtában kielégíthessék a szükségleteket –, részben viszont perspektivikus, és a társadalom fejlődése szempontjából ez a fontosabb. Ez utóbbinak összetevői is sokrétűek, ám csak két tényezőt említünk. Mindenekelőtt, az a nagyarányú technikai-biológiai átalakulás, amely a mezőgazdasági termelésben napjainkban végbemegy, perspektivikusan is inkább azokra a termékfajtákra koncentrálja a nagyüzemi termelést, amelyek termelésében ennek az átalakulásnak a sajátosságai a leghatékonyabban érvényesülhetnek. Különösen fokozza ezt a sajátos „szelektivitást" egyes termékek nagyüzemi-iparszerű termelésének igen nagy méretű beruházási igényessége. Másodsorban a mezőgazdaságban található ún. immobil munkaerő (idősebb dolgozók, családos nők, szakképzetlenek) foglalkoztatása egyrészt még mindig olcsóbbá teszi a termelést, mint a technológiai szint emelése, másrészt leköti ezt a másutt alig alkalmazható munkaerőt, jelentősen hozzájárul az életszínvonal emeléséhez is. (Ne feledjük, egyrészt a születések aránya a falusi területeken még mindig magasabb mint a városokban, másrészt a mezőgazdaságban foglalkoztatottak esetében magasabb az egy aktív keresőre jutó eltartottak száma is.) Az immobil munkaerő leghatékonyabb hasznosítására pedig a háztáji és kisegítő gazdaságok kínálják a legkézenfekvőbb lehetőséget.[19] A magyar mezőgazdaságban napjainkban észlelhető sajátos jelenség – amely egyrészt a termelés technológiai szintjében mutatkozik, amennyiben egymás mellett élnek a legmodernebb ún.

rendszerszerű termelési formák[20] és a kézi erőre támaszkodó termelés, másrészt a szervezetben, amelyben ugyancsak egymás mellett találjuk a nagyüzemi organizációt és a családi művelésű kisüzemet – tehát perspektivikusan is fennmarad. Ami a mezőgazdasági termelést illeti, ez a jelenség végül is nem ellentmondásos. Ellenkezőleg, egyre inkább úgy tűnik, hogy a kisüzemi és a nagyüzemi termelés (nem kis mértékben éppen az eltérő technológiai követelmények miatt) kiegészítik egymást. Az ellentmondás a társadalmi *következményekben* tapasztalható.

Mielőtt azonban ezek elemzésére rátérnénk, még egy adatot kell megvizsgálnunk. Az általános mezőgazdasági összeírás keretében 1972-ben végrehajtott kisüzemi adatfelvétel Magyarországon 1 681 000 mezőgazdasági „kisüzem" létét mutatja. Ezek részben a mezőgazdasági termelőszövetkezeti családok gazdaságai (782 000), részben a termelőszövetkezetnél egyszerűbb szakszövetkezeti tagok gazdaságai (66 000), részben pedig jórészt *nem* mezőgazdasággal foglalkozó egyének és szervezetek kisegítő gazdaságai (834 000). A mezőgazdasági szövetkezeti tagok háztáji gazdaságai és mások kisegítő gazdaságai kb. fele-fele arányban adják ki a mezőgazdasági kisüzemi gazdaságok számát. Ez azt jelenti, hogy ha a mezőgazdasági kisüzemekhez tartozik 5 173 000 ember, durván az ország lakosságának fele, akkor ebből 2 600 000 jórészt *nem* mezőgazdasági főfoglalkozású. Igaz ugyan, hogy ez utóbbi kategóriába tartozó kisüzemi gazdaságokhoz tartozó népesség túlnyomó része (valamivel több mint kétmillió) félhektárnyi, vagy annál kisebb területű kisüzemmel rendelkezik (és ez adja ki az összes kisüzemi gazdaságok számának 36,8%-át), mégis azt jelzik ezek az adatok,[21] hogy a lakosság jelentős része gazdálkodásában (és ez nem kis mértékben családi szervezetű termelést is jelent) fontos tényező a mezőgazdasági jellegű munka.

A paraszti élet maradványai tehát, amennyiben élnek ilyenek, távolról sem csak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjai, és még csak nem is a mezőgazdasági fizikai dolgozók tömegei között fordulhatnak elő.[22] Talán nem felesleges emlí-

teni – jóllehet a kongruencia nyilvánvalóan nem lehet teljes –, hogy a mezőgazdasági kisüzemmel rendelkezők aránya társadalmunkban szinte megegyezik a falusi lakosság arányával. Mint mondottuk, a kongruencia nem teljes (ahogyan nincs teljes kongruencia a mezőgazdasági népesség és a falusi lakosság között sem, és nem is csupán a falu társadalmi struktúrájának megváltozása következtében, hanem azért sem, mert a városi lakosság is foglalkozott és foglalkozik mezőgazdasági termeléssel), mégis arra bízvást következtethetünk, hogy mivel a rurális területeken élő lakosság van *elsősorban* kapcsolatban a mezőgazdasági termeléssel, így az egykori paraszti *és* a falusi társadalom bizonyos sajátosságai *együtt, egymást erősítve* maradhatnak fenn. Általánosan ismert az is, hogy a családok összetétele nem homogén, azaz együttélő családtagok (akik a statisztikai értelemben vett háztartást alkotják), nem jelentéktelen arányban (a lakosság kb. kétötöde) különböző társadalmi réteghez tartoznak. A „munkásosztályhoz tartozóknak több mint az egyharmada él vegyes összetételű háztartásban, legtöbbször olyanban, amelyben egy termelőszövetkezeti paraszt aktív kereső is él. A szövetkezeti parasztságnak pedig a fele él ilyen vegyes háztartásban, legtöbbször egy, a munkásosztályhoz tartozó aktív keresővel együtt."[23] Ez a körülmény is aláhúzza azt a következtetést, hogy amennyiben a háztáji gazdálkodásnak szerepe van a paraszti sajátosságok bizonyos fennmaradásában, akkor ez nem csupán a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak esetében igaz, hanem – legalábbis bizonyos fokig – a falusi környezetben lakó és valamiképpen a mezőgazdasághoz kapcsolódó fizikai dolgozókra vonatkozóan is.

A háztáji gazdálkodás és az azt fenntartó társadalmi-gazdasági tényezők mellett természetesen más tényezőkkel is számolni kell. Mindenképpen fontosak pl. azok az elemek, amelyek az érintett népesség *tudati állapotában* és az ezt befolyásoló körülményekben gyengítik vagy erősítik a mezőgazdasági termelés sajátosságaihoz fűződő tényezők hatását. Nem közömbös pl., hogy vajon mennyire kész, vagy mennyire kíván ez a népesség általában, azaz, ismételjük, csaknem a lakosság fele

és főleg a mezőgazdasági fizikaiak, a kisüzemi mezőgazdasággal foglalkozni, tehát a másutt végzett munkája mellett a háztáji vagy kisegítő gazdaságokból adódó feladatokat is ellátni. Több szociológiai és szociográfiai írás sugallta az elmúlt tíz esztendő folyamán,[24] hogy a háztáji gazdálkodás inkább az idősebb generáció munkavégzését jelenti, és hogy a fiatalabbak nem hajlandók szabad idejüket erre a munkára fordítani. Sőt arról is hírt adtak, hogy az idősebbbek, még a kifejezetten mezőgazdasági jellegű családokban is, nem csupán más pályákra szánják gyermekeiket (adott esetben szinte teljesen irreális módon kialakított aspirációk is élnek),[25] hanem éppen a tanulás érdekében meg kívánják óvni őket a ház körül végzett mezőgazdasági munkáktól. (A tradicionális paraszti gazdálkodásban a gyermek munkaerőnek számít, és nem kis részben ez befolyásolta a magasabb születési arányokat is, az attitűdben való változás tehát sokat jelent.) Ez természetesen azzal is jár, hogy a mezőgazdasági munkakultúra a családon belül nem, vagy kevéssé kerül átadásra a következő generáció számára. „Úgy tűnik, hogy a mai produktív korban levő falusi felnőttek az utolsó generáció, amelyik a mezőgazdasági kultúrát ezen az úton sajátította el és élete jórészt ma is, bár változó körülmények között, még a kisparaszti gazdálkodással együtt járó életmód nyomait viseli magán."[26]

A gyermekek felé megnyilvánuló aspirációkat azonban – sőt a fiatalabb generáció saját aspirációit is – a társadalom és a gazdaság *kemény tényei* alakítják, és ezek a háztáji gazdálkodást igénylő objektív gazdasági szükségletnek megfelelően hatnak. A falusi területek jelentős mértékű urbanizációja, a tömegközlési eszközök hatása stb. olyan igényeket termelt ki, amelyek kielégítése *csak* a munkahelyi keresetre támaszkodva aligha történhet meg. Ezek az igények szinte koherens mintaként adnak keretet az életmódnak. Ahogyan egy Nógrád megyei községről szóló – de megállapításait tekintve általánosabb jelentőségű – társadalom-néprajzi tanulmány megállapítja: „... a hangsúly Varsányban az újonnan létrejövő család anyagi-technikai ellátottságára helyeződik. Ez azt jelenti, hogy a

házasságra lépő fiatalok nem az őket kibocsátó két család tényleges szintjéhez és teherbírásához, nem is saját maguk anyagi lehetőségeihez igazodnak, hanem az elképzelt ideálhoz. Ennek értelmében az új családnak már létezése első pillanatában rendelkeznie kell a szükséges ellátottsággal, még akkor is, ha ez jóval felülmúlja a két kibocsátó család életszínvonalát. Jellemző vonás, hogy mindezt nem maguk a fiatalok »erőszakolják ki«, hanem a rokonságra lépő két család együttesen, azaz a szűkebb rokonság tartja mindezt méltónak és követendőnek ... Az új típusú család anyagi, technikai ellátottságának megteremtése széles körű kapcsolatok kiépítését és fenntartását teszi indokolttá. Erősödnek, ill. újjáteremtődnek a rokoni és szomszédi kapcsolatok."[27]

A varsányi példa természetesen csak példa. De általánosabb jelenséget tükröz, amelyet úgy fogalmazhatnánk meg, hogy *az országos méretekben kialakult életszint és azok az életmódminták, amelyek a falvakban – részben az új anyagi lehetőségek hatásával is felerősítve – tartalmaznak bizonyos, a korábbi társadalomhoz tapadó elemeket, jelenlegi és belátható gazdasági folyamataink, körülményeink közepette a háztáji és kisegítő gazdaságokat mint szükséges jövedelemforrásokat is fenntartják.*

Az elmondottak önmagukban is ellentmondásos társadalmi jelenségekre mutatnak, e jelenségek további következményei azonban még inkább ellentmondásosnak tekinthetők. Nem kétséges ugyanis, hogy ezek a mezőgazdasági „kisüzemek", ha zömükben nem is túlságosan nagy méretűek (a háztáji és kisegítő gazdaságok csaknem fele fél hektár, vagy ezen aluli földterület, az ennél nagyobb terület elsősorban a háztáji gazdaságokra jellemző[28], mégis lekötik azt a szabad időt[29] – nem kis részben, különösen a bejáró dolgozók esetében, szinte teljesen –, amelynek kulturált felhasználása a korábbi tradicionális paraszti életmódtól való elszakadásnak egyik mutatója lehetne. Jelenleg azonban nem túlzás azt állítani, hogy a *szabadidő kulturált felhasználása anyagi civilizatórikus keretének puszta megteremtése csaknem felemészti ezt a szabadidőt.* A társada-

lomban élő fogyasztási minták követése pedig szinte állandóvá teszi a későbbiek során is (nem is szólva a gyermekek számára biztosítandó körülmények érdekében végzett munkáról) a szabadidő munkára való felhasználását. Ha tehát Varsány példáján azt láthattuk (és erre mutatnak Sas Judit, Márkus István vizsgálatai is), hogy a háztáji munka elsősorban az idősebb, a szülői generáció feladata a gyermekek megfelelő indulása érdekében is, akkor egyrészt a házas fiatalok esetében ez a feladat a saját gyermek megszületésével szinte reprodukálódik, másrészt pedig a növekvő igények kielégítése teszi állandóvá a szabadidő munkára való felhasználását.

Mindez összességében bizonyos fokig még *termelőszervezetként is fenntartja a családot,* természetszerűen fenntartva ennek a köteléknek a következményeit is, jóllehet az egész társadalom átalakulásával ezek a következmények is módosultak, „enyhültek". Aligha állíthatnánk ma már pl., hogy a paraszti családban nem lehet szó egyéni életről[30] (annál is kevésbé, mert mint többször hangsúlyoztuk, a tiszta paraszti családok száma csökken, arányuk napjainkra a legutóbbi 50%-hoz képest is tovább esett). A család nyitottabbá válásával – amely minden esetben tény, hiszen még a tiszta „mezőgazdasági" családok esetében is elválik a „fő" munkahely és a lakóhely, elválik tehát a munkaszervezet és a családi szervezet – a társadalom átalakulásából fakadó hatások sokasága éri az egyént, és ez aligha teszi fenntarthatóvá a családi élet fegyelmét a tradicionális családi mintákhoz hasonlóan. A születések falun is csökkenő száma (amely gyakorlatilag kiegyenlítődik a városival[31]), a válások növekvő aránya, a mobilitás jelenségei stb. azt is mutatják, hogy a viszonylagos erejűvé vált családi termelőszervezet, pontosabban a legtöbb esetben annak nyomai és a külső hatások *együttesen* alakítják át a családnak, mint a paraszti társadalom alapelemének jelentőségét is.

Erdei Ferenc is utal azonban arra, hogy „az együttélés két parasztegysége a család és a község"[32]. Azok a jelenségek, amelyek életben tarthatnak bizonyos elemeket a paraszti társadalom sajátosságaiból, legalábbis egy részükben a faluhoz, a fa-

lusi együttélés sajátosságaihoz kapcsolódnak. Amit pl. a varsányi tipikus, pontosabban ideális családmintáról a néprajztudomány felderített, sokkal inkább kapcsolódik a falusi társadalom „mintakikényszerítő" mechanizmusához, semmint a paraszti sajátosságokhoz – aminthogy a minta eltérését anyagilag lehetővé tevő mezőgazdasági kisüzemi termelő- (és piaci) tevékenység is egyaránt észlelhető a parasztság és a falun élő munkásság esetében. Így a falu, mint a társadalom struktúrájában is kifejeződő „változó" (ahogyan erre már utaltunk), továbbra is nagyon jelentős módon – *különböző* rétegekben *azonos* érdekviszonyokat, így *egyes rétegeken belüli különbségeket* is teremtve – formálja társadalmunk jelenségeit. Márpedig a falusi népesség 1978-ban még mindig a lakosság 50%-át tette ki, így ezt a hatást távolról sem becsülhetjük le. Minthogy tehát mind a mezőgazdasági kisüzemekből fakadó, mind pedig a falun lakás tényéből következő hatások *nem* csupán a szűk értelemben parasztinak nevezhető rétegekben mutatkoznak, és esetleg éltetnek egyes, a korábbi paraszttársadalomhoz kapcsolódó, bizonyos fokig azonban az új életfeltételek szerint módosult elemeket, hanem a munkásosztály jelentős tömegeiben is, ezért indokolt megvizsgálni a falusi társadalom strukturális helyzetét és az ebből fakadó következményeket.

A FALUSI TÁRSADALOM STRUKTÚRÁJÁNAK ÁTALAKULÁSA

A magyar falu már a két világháború között sem volt egységes szerkezetű és egységes arculatú. Erdei Ferenc, a „Magyar falu" c. könyvében a *„szabályos parasztfalvak* mellett (amelyek lakossága túlnyomórészt »mezőgazda parasztság«, annyi iparossal, kereskedővel és értelmiséggel, »amennyi« a falu szükségszerű önellátásához elengedhetetlen"[33], és amelyek számát 1930-ban 1225-re, lakosainak arányát az ország egésze népességéhez viszonyítva pedig 31,6%-ra tette) megkülönböztette az apró *parasztfalvakat* (számuk 1930-ban 1705, népességi arányuk 20%-nyi), a *tanyásfalvakat* (számuk 280 volt, 12,6%-os arány-

nyal az össznépességből), az *uradalmi falvakat* (2000, és itt élt az ország népességének 4,4%-a), a *polgárfalvakat* (iparos- és bányász-, valamint üdülőfalvak, az ország lakosságának mintegy 4%-ával[34]). Erdei Ferenc ezeket a falutípusokat tovább bontotta, és nagyon fontos, szinte máig is ható jellegzetességeket állapított meg. *Az egyes falutípusok ugyanis eltérő társadalomszerkezettel rendelkeztek,* és ezeket az *eltéréseket a földbirtokreform sem tudta egységes társadalomszerkezetté közömbösíteni.* Annál is kevésbé, mert a megindult iparosodás következtében az egyes falvaknak a településszerkezetben elfoglalt helye, regionális elhelyezkedése további jelentős különbségeket hozott létre, amely különbségeket a mezőgazdaság szocialista átszervezése sem volt képes kiküszöbölni. A ma meglevő különbségek tehát bizonyos fokig őriznek valamit a korábbi fejlődésből. Elsősorban a nagyságot tekintve, hiszen az aprófalvas települések jórészt a korábban is ilyen falvakkal jellemzett területeken maradtak fenn (sőt, a tanyaközpontokból napjainkban is született új apró- és kisfalvas hálózat a Duna–Tisza közén[35]). Másrészt, az utóbbi harminc esztendő ipartelepítési és területi politikájának eredményeként alakultak ki ezek a különbségek. Egy részüket meglehetősen kevéssé befolyásolták a mezőgazdasági termelés kedvező vagy kedvezőtlen adottságai.

A községek népességszám szerinti nagyságának megoszlását (1973-ban) a következő táblázat mutatja.[36]

A község lakossága	A község száma
500-ig	671
501 — 1000	800
1 001 — 2000	824
2 001 — 3000	336
3 001 — 5000	274
5 001 — 10 000	150
10 001-től	51

Az adatok által statikusan tükrözött kép mozgási tendenciáinak jellemzésére szolgáljon a következő idézet. „A falusi népesség lélekszámváltozásait a növelő és csökkentő tényezők egyaránt befolyásolják. A növekedés forrása mindenekelőtt a természetes szaporodás, amely általában magasabb, mint a városi agglomerációkban. A csökkenés pedig a negatív vándorlási egyenlegből adódik. Mindkét jelenség – mint általában a falusi átalakulás folyamata – területileg igen differenciáltan jelentkezik. A természetes szaporodás ugyanis egyes falusi térségekben igen alacsony, sőt negatív. E területeken az elvándorlás, esetleg a paraszti születéskorlátozás már régen tartó folyamat, a »demográfiai erózió« előrehaladt, a népesség elöregedett. Több faluban évek óta nincs házasságkötés és születés, az anyakönyvbe csak halálozási adatok kerülnek be. Ez a jelenség azonban ritka, hegyvidéki kicsiny falvakban fordul elő, kevés embert érint."

„Az elvándorlás mértéke is nagyon különböző. Ez elsősorban a község lakosszámának és földrajzi fekvésének függvénye. A kisközségek lakossága csökkent a leggyorsabban, az 500-nál kevesebb lakosú községeké 12,8%-kal, az 500–1000 lakosúaké 8,1%-kal, míg a 3000–5000 lakosú községeké csak 2%-kal (1960 és 1970 között). A kis településekből nemcsak a foglalkoztatás hiánya, hanem a szolgáltatások alacsony színvonala is elvándorlásra késztet. E kisközségek az Északi- és a Dunántúli-középhegység vonulatában, valamint a déli- és délnyugatdunántúli dombságokban sűrűsödnek, ahol a mezőgazdaság feltételei rosszak, a városhálózat hiányos, a közlekedési feltételek is előnytelenek. A földrajzi fekvés a városközelség szempontjából érdekes. A városi munkahelyek jól elérhetősége esetén ugyanis a falusi népesség inkább az ingázást választja, s nem költözik el."[37]

A falusi településszerkezet problémái azonban csak bizonyos fokig függnek össze a lakosság nagyságával,[38] jelentősebb összefüggések mutatkoznak a falunak a falusi településhálózatban elfoglalt helyével, egyes falutípushoz való tartozással, ami-

A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon, 1970

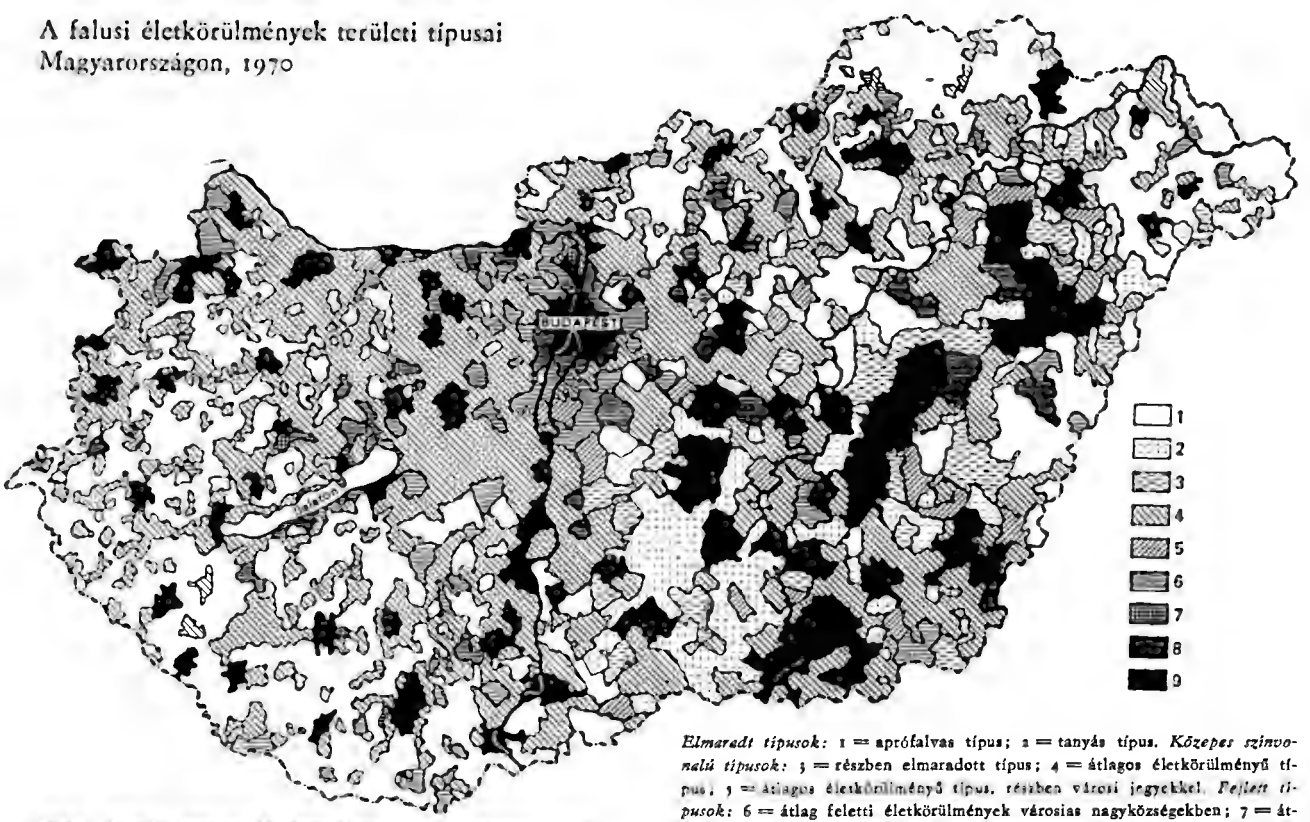

Elmaradt típusok: 1 = aprófalvas típus; 2 = tanyás típus. *Közepes színvonalú típusok:* 3 = részben elmaradott típus; 4 = átlagos életkörülményű típus; 5 = átlagos életkörülményű típus, részben városi jegyekkel. *Fejlett típusok:* 6 = átlag feletti életkörülmények városias nagyközségekben; 7 = átlag feletti életkörülmények ipari agglomerációkban, üdülőterületeken; 8 = típusba nem sorolt egyedi esetek (fejlett színvonallal). 9 = *Városok*

Forrás: Enyedi György: Dinamikus falusi térségek Magyarországon. Földrajzi Értesítő, 1976. 2–4. sz.

ben viszont nem kis mértékben hatnak közre *regionális sajátosságok.*

A szűkebb értelemben vett regionális sajátosságok hatása mellett (pl. az északkelet-magyarországi régió vagy a délnyugati régió adottságai, szemben pl. az ún. energiatengellyel, a Duna–Tisza köze lehetőségeivel)[39] olyan regionális típusú ökológiai feltételek is alakítják a falu társadalmát, mint a nagyváros közelsége, a közlekedési utak fejlettsége stb. Mindezek a feltételek – a korábban említettekkel együtt – olyan eltérő körülményeket produkálnak az egyes falvakban, amelyek alapján *tipizálhatók,* csoportokba sorolhatók.

A tipizálást többen is megkísérelték,[40] ezek a típusok azonban jóval komplexebb ismérvek alapján kerültek kialakításra, mint az Erdei Ferenc által meghatározottak. (Nem is írhatók le természetesen olyan jellemző módon egyetlen kifejezéssel, ahogyan ő tette.) Anélkül, hogy az egyes típusainak elemzésére vállalkozhatnánk, az ország települési viszonyainak ábrázolására mégis célszerűnek tűnik itt Enyedi György falutípusainak térképen való ábrázolása (lásd a mellékelt térképet), amely önmagában is képet ad a falusi társadalomban tapasztalható különbségekről.[41]

A regionális, a szűkebb értelemben vett ökológiai feltételekre és velük is összefüggő más sajátosságokra építhető típusokon túl azonban jelentős változások észlelhetők *a falusi társadalomra nézve általában.* Ezek a változások elsősorban a falu foglalkozási szerkezetének átalakulásában mérhetők.

A falu foglalkozási struktúrájára 1970. január 1-i népszámlálás adatai alapján készült következő táblából következtethetünk:

Népgazdasági ág	Összes	Községben	A községben lakók az összes %-ában
	lakó aktív keresők, ezer		
Alkalmazásban álló és termelőszövetkezeti tag, fizikai dolgozó			
Ipar	1411,5	637,4	45,2
Építőipar	278,4	174,7	62,8
Szállítás	244,7	127,9	52,3
Kereskedelem	213,8	88,2	41,3
Mezőgazdaság	1012,7	889,1	87,8
Erdőgazdálkodás	37,8	33,0	87,3
Vízgazdálkodás	45,3	30,4	67,1
Szolgáltatás	74,6	17,6	23,6
Egészségügy, kultúra	114,0	47,2	41,2
Közigazgatás és egyéb	95,2	40,3	42,3
Egyéb és be nem sorolható	15,9	7,8	49,1
Önálló mezőgazdasági	39,2	29,1	74,2
Segítő családtag mezőgazdasági	41,7	35,1	84,2
Önálló nem-mezőgazdasági	78,2	35,0	44,8
Segítő családtag nem-mezőgazdasági	4,9	1,6	32,7
Szellemi foglalkozású	1280,6	374,1	29,2
Összesen	4988,7	2568,8	51,5

Az 1970. évi népszámlálás óta sajnos nincsenek ilyen átfogó adatok. A tízéves változások abban foglalhatók össze, hogy időközben a községi aktív keresők száma, ezen belül a nem-mezőgazdasági fizikaiaké némileg csökkent a várossá nyilvánítások és az elvándorlás miatt, viszont nőtt a mezőgazdaságból a nem-mezőgazdasági ágakba irányuló mobilitás következtében. A két ellentétes hatás eredményeképpen, becslések szerint, inkább nőtt a községben lakó nem-mezőgazdasági fizikai aktív keresők aránya.

Igazán izgalmassá a kérdés akkor válhatna, ha összehasonlíthatnánk ezt a táblázatot korábbi, a felszabadulás előtti adatokkal. Az eltérő kategóriák használata miatt azonban ez csak bizonyos korlátok között lehetséges. A különböző termelési

ágakban dolgozóknak a falvak és a városok közötti megoszlását azonban egy Erdei Ferenc által használt táblázat szerint az alábbiakban bemutatjuk.[42]

Foglalkozások	A megoszlás a falu és a város között %-ban	
	Falu	Város
Őstermelés	87,3	12,7
Ipar, forgalom, bányászat	47,6	52,4
Közszolgálat, értelmiség	36,8	63,2
Tőkés, nyugdíjas	41,4	48,6
Házi cseléd	40,6	59,4

Ezek az adatok azt jelzik, hogy a falusi társadalom*szerkezet már a két világháború közötti időszakban sem volt egyértelműen mezőgazdasági,* bár a falu és város között jelentős strukturális különbségek mutatkoztak. A falusi társadalomszerkezet túlnyomó részét mégiscsak az ún. őstermelés jellemezte: a falusi népesség 67,7%-a, míg a városban csak 19,7% foglalkozott „őstermeléssel". Az iparhoz, forgalomhoz, bányászathoz kapcsolódó foglalkozási ágak részesedése a falusi lakosságon belül csak 23% volt, a városi népességen belül viszont 71%, végül jelentősen alacsonyabb arányt tett ki a közszolgálatban és a szabad értelmiségi pályákon dolgozók száma is (falun 2,8, városban 9,5%).

A foglalkozásszerkezet feltűnő változását (igaz, ismét csak az 1970. évi népszámlálási adatok alapján) azonban a következő oldalon levő táblázat mutatja[43]:

Jóllehet a falvaknak a falusi településhálózatban elfoglalt helye – ahogy láttuk – sok szempontból, éspedig a társadalmi rétegződésre is kihatóan különbözik egymástól, mégis megállapítható, hogy a *falvakban lakóknak kevesebb mint fele dolgozik valamilyen formában a mezőgazdaságban* (ahol nem is folytat szükségképpen hagyományos értelemben vett „mezőgazdasági" tevékenységet). Ezzel szemben az aktív keresők 56%-a a munkásosztály tagja. A táblázat adatai azonban azt a már említ-

Foglalkozási csoportok	Budapest	Öt nagy város	Egyéb városok	Községek	Összesen
Szakmunkás	23,8	24,6	22,2	15,9	19,5
Betanított munkás	16,5	16,5	18,2	16,1	16,6
Segédmunkás	12,7	13,4	14,5	12,5	13,0
Mezőgazdasági munkás	0,7	1,7	3,3	7,7	4,9
Munkás segítő családtagjai	0,0	0,2	0,2	0,8	0,4
Termelőszövetkezeti paraszt	1,1	2,5	7,7	29,4	17,1
Vezető és értelmiség	10,3	8,5	6,3	2,5	5,4
Egyéb szellemi	32,8	30,5	24,8	12,0	20,3
Kisiparos, kiskereskedő és segítő családtagja	2,0	1,7	1,7	1,4	1,6
Egyénileg dolgozó paraszt és segítő családtagja	0,1	0,4	1,1	1,7	1,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Az aktív keresők száma (ezer)	1073	364	1000	2569	4989

tett jelenséget is tükrözik, hogy a segédmunkások igen jelentékeny aránya él a községekben, hogy a szakképzett munkások aránya jóval alacsonyabb, mint a többi települési formában, ahogyan alacsonyabb (bár jórészt indokolhatóan) a vezetők, az értelmiségiek és a szellemi dolgozók aránya is.

A helyváltoztatásban kifejeződő mobilitás, a vándorlás 1977. évi adatai (amelyek azonban tendenciában nem különböznek lényegesen a korábbi évekétől) arra mutatnak, hogy a községek és városok közötti állandó jellegű helyváltoztatás mérlege stabilan *negatív* a községekre nézve. Ha a vándorlás folyamatosan irányul is a városokba, mégis egyrészt az állandó jelleggel lakóhelyváltoztatók legnagyobb számban más községekbe mennek, másrészt ezek túlnyomó része a községekből is jön. Az ideiglenes vándorlás esetében ugyanez a helyzet (ami a nagyságrendet illeti), tehát a legtöbb ideiglenesen vándorló, illetőleg visszavándorló – ha csak az egyes kategóriákat (Budapest, városok, községek) figyeljük is – ugyancsak a községek felé tart. (Bár ebben az esetben az állandó jelleggel helyet változtatókkal szemben a Budapestre és a városokba irányuló ideig-

lenes vándorlás száma *együttesen* meghaladja a községekbe irányuló mozgást.) A községekbe állandóan bevándorlók nagy tömegét a más községekből érkezők adják, míg az ideiglenes jelleggel beköltözők (illetőleg visszavándorlók) elsősorban Budapestről és a városokból jönnek. Ezek száma az egyes kategóriákban egyenként is meghaladja a községekből érkezőkét.[44]

Az adatokból két sajátos jelenség körvonalai formálódnak ki. A község-község viszonylatban történő vándorlások nagy aránya az *egyes községek közötti különböző fejlettségi szint vonzó és taszító hatásának következménye.* Ez a fejlettségi szint pedig összefügg a községeknek a falusi településhálózatban elfoglalt helyével. Már többször észlelt (és említett) jelenség pl., hogy elsősorban az alacsonyabb lélekszámú falvak mutatnak vándorlási veszteséget. Ezek a foglalkoztatási helyzetre, az infrastruktúrára, közlekedésre, ellátási viszonyokra nézve is elmaradnak a nagyobb lélekszámú községektől,[45] így a taszító hatás csak fokozódik. A nagyszámú lakossággal rendelkező falvakban (különösképpen a 10 000 főnél többet számlálókban) *vándorlási többlet* jelentkezik.

A második jelenség abban mutatkozik, hogy mind Budapest, mind pedig az öt nagy város (Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged) esetében az *ideiglenesen elvándorlók száma meghaladja az odavándorlókét,* és ami különösen feltűnő, hogy ezek jelentős százaléka *szellemi dolgozó.* Egyes városok esetében – pl. Pécs vagy Szeged – ez az arány az alkalmazásban levő vagy termelőszövetkezeti tagként aktív kereső vándorlók kb. 38, illetőleg 39%-át is kiteszi, de alig marad el ettől az aránytól a többi nagyváros. E jelenség magyarázata kétségkívül a falusi szellemi munkahelyekre való vándorlás, úgy azonban, hogy a budapesti vagy a nagyvárosi lakást nem adja fel a falun dolgozó. Az adatok nem teszik lehetővé a részletesebb elemzést, de feltehetően hasonló képet kapnánk, ha talán nem is ilyen arányokban, más városok esetében is. Így a falun dolgozó szellemi munkások egy nem kis hányada városban lakik, a falun való munkálkodást ideiglenes jellegűnek tekinti, nem kötődik a falusi társadalomhoz, bizonyos fokig idegen testként

él ott. Ez a sajátos ingázás egyrészről újabb vonással különíti el a falusi értelmiség helyzetét a felszabadulás előttitől, másrészt társadalmilag meglehetősen negatív következményekkel is járhat. A szellemi dolgozóknak, különösen az értelmiségieknek ugyanis általánosabb, a munkahelyen végzett munkán túlmutató szerepkörük is lenne éppen a falusi társadalomban.

Természetesen – már csak a tömege miatt is – nagyobb jelentőségű a városok felé irányuló *munkásingázás*, amely – mint láttuk – egyrészt alkalmat ad bizonyos paraszti jellegzetességek továbbélésére a munkásosztályban (ismételjük, kb. a munkásosztály fele lakik falusi környezetben), másrészt ezek jó részét, illetőleg családjukat hátrányos helyzetbe hozhatja. A munkásszállásokon lakók – tehát azok, akik huzamosabban távol vannak otthonuktól – helyzete az ideiglenes nagyvárosi létben bizonytalan,[46] a naponta utazók szabad ideje gyakran órákkal csökken, mindenképpen csökken szerepük a családban, amelyben nemritkán csak hétvégeken megjelenve, alig vehetnek részt a család életében, amely így funkcionálisan is csökkent értékűvé válhat.[47] Ez az „átmeneti" munkáshelyzet természetesen önmagában is differenciált. Bizonyos szempontból (s nem az ott végzett tényleges munkát tekintve), mondhatnánk „perspektivikusan" inkább azok szakadtak el a mezőgazdaságtól, akik naponta és kis távolságra járnak dolgozni városba vagy iparosodott községbe, és viszonylag kevésbé azok, akik a városban munkásszállásokon vagy albérletben laknak és hetente vagy ritkábban járnak haza, jóllehet feltehetően kevesebbet dolgoznak az otthoni „háztáji" gazdaságban, mint a naponta ingázó társaik. A munkásszállások népének egyes kategóriái ugyanis nem képesek meghonosodni az iparban, nem jelentenek húzóerőt családjuk számára sem, és a munkássá válás folyamatának „zsákutcájába" kerülve mintegy életmódjukkal konzerválják e folyamat összes konfliktusait.[48] (Az 1970. évi népszámlálás adatai szerint az összes ingázók 24%-a nem járt naponta haza.) Az átmenetiségnek azonban munkahelyi következményei is vannak: néhány üzemre kiterjedő vizsgálat azt

mutatja, hogy az ingázó munkásaik munkateljesítménye kb. 10%-kal alacsonyabb a helyben lakókénál.[49]

Az a korábban megmutatkozott probléma, amely szerint ennek a rétegnek a lehetősége az iparba való integrálásra bizonyos mértékben csökkent a munkássá válás folyamatában túlnyomórészt az első fokozatig, a segédmunkásságig (különösen magas a segédmunkások aránya a kevéssé iparosított területeken), vagy az ugyancsak konzerválható munkaerőt jelentő betanított munkásságig jutnak el – lényegében a hetvenes években is él. Ez a réteg ugyan túlnyomórészt vegyes családi struktúrában él, kisüzemi mezőgazdasággal, így kettős (ipari és mezőgazdasági forrásból fakadó) jövedelemmel rendelkezik, társadalmi hátránya azonban több vonatkozásban is (elsősorban a művelődés, iskolázottság,[50] szakképzés, egészségügyi stb.) megmutatkozik.

A falusi létnek a társadalmi rétegződésben megnyilvánuló következményeit összefoglalva a következőket említhetjük:

1. *Az urbanizációs lejtő bizonyos fokig társadalmi lejtőként*[51] is funkcionál, azaz: a hátrányosabb helyzetű településformák (és ezen belül a hátrányos helyzetű falutípusok), sőt bizonyos fokig az egy településen belüli hátrányosabb ökológiai viszonyok is sok tekintetben hátrányosabb helyzetű társadalmi rétegek képződésére vezetnek. Ez a megállapítás valamennyi társadalmi rétegen *belül* is érvényes. Csak példaként: a falun dolgozó államigazgatási tisztviselők 35,2%-a, a gazdasági vezetők 49;8%-a, és a pedagógusok 15,6%-a 1970-ben nem rendelkezett diplomával. Az értelmiség szakmai tájékozódási és kapcsolattartási lehetősége (így szakmai fejlődésük egyik jelentős összetevője) sokkal rosszabb a városi vagy éppen budapesti kollégáiknál. Összehasonlításul: ezt a lehetőséget jónak értékelte a budapesti értelmiségiek 80,2%-a és a falusi értelmiség 10%-a, de jelentős elmaradás tükröződik a falusi értelmiség szakirodalom-olvasottságában, könyvtárának nagyságában stb.[52] Igaz ugyan, relatíve jobb lakáskörülményekkel rendelkeznek, egészségesebb életlehetőségeik vannak stb.

2. A „falusi fizikai munkaerő nem köthető szorosan egy fog-

lalkozáshoz, egy adott gazdasági ághoz, pontosabban az adott foglalkozás, illetve ágazat nem fejezi ki sem valóságos társadalmi munkatevékenységét, sem életmódját, s nem határozza meg érdekeit sem. Különösképpen igaz ez a falusi ipari-építőipari munkásokra, akik egyszerre kötődnek a mezőgazdasághoz és az iparhoz, egyszerre függnek a társadalmi munkaszervezetektől és saját kisgazdaságuktól, egyszerre vannak jelen a társadalmi munkaerőpiacon és vonják ki munkaerejüket a hatása alól, egyszerre helyhez (a faluhoz) kötöttek, s ugyanakkor rugalmas munkaerők, kvalifikálatlanok, viszonylag alacsony jövedelemmel, s ezzel egyidejűleg konvertálható munkaerővel rendelkező, sajátos árutermelő »vállalkozások«"[53].

3. A falu mai társadalmi viszonyaiban még jelen vannak a *korábbi parasztársadalom rétegződésének* bizonyos következményei, illetőleg befolyásolják a mai struktúrában végbemenő mozgást. Az MTA Szociológiai Kutató Intézetének a hetvenes évek első felében végzett faluszociológiai vizsgálatai[54] kimutatták, hogy a korábbi agrárproletárok, a kisbirtokos parasztok és a 10–15 holdas parasztok leszármazottai között jelentős különbség mutatkozott pl. a szellemi dolgozók rétegében való átkerülés esélyeiben. Az esély a birtoknagysággal együtt nőtt, ám 50 holdon felül már senki sem került be a vezető- és értelmiségi társadalmi rétegbe. A szakképzett ipari-forgalmi munkások gyermekeinek mobilitási esélyei viszont jóval nagyobbak voltak, mint a mezőgazdasági fizikai rétegekből indulóké, innen kerültek legtöbben a szellemi dolgozók rétegébe.

4. Minthogy a *„falusi származás egyértelműen hátrány"* a társadalmi mobilitásban,[55] arra következtethetünk, hogy a falusi társadalmi létben (és ezzel összefüggésben a segédmunkás rétegben) megmutatkozó hátrányok, legalábbis bizonyos mértékig, *újratermelődnek.* Különösen áll ez a kisebb lakosságú falvakra, ahol az iskolai feltételek is gyengébbek (esetenként osztatlan iskolák és szakképzetlen nevelők is működnek), amelyek közlekedése is rosszabb, és amelyekben természetszerűen inkább fennmaradnak a korábbi falusi társadalom egyes jelenségei (pl. a tradíciókhoz ragaszkodó társadalmi kontroll).

Mai falusi társadalmunk izgalmas kérdése azonban mégis az, hogy a strukturálisan jelentős mértékben (ha nem is minden falutípusban egyformán) átalakult falvak mennyiben őriznek valamit a korábbi „tradicionális" falusi társadalom sajátosságaiból?

A mezőgazdasági kisüzem létéből fakadó következményekről szólva már említettük a családnak mint munkaszervezetnek a szerepét, és azt is – ami legalábbis egyes megvizsgált falvakban érezhető –, hogy ugyanis a faluban kialakult életmódminta realizálásához a kezdő fiatal házasokat a család és a rokonsági (esetenként a szomszédsági) kötelék anyagi eszközökkel, munkával is hozzásegíti. Több jel mutat azonban arra, hogy legalábbis egyes helyeken „a faluközösségi intézmények, noha erősen módosultan, de részintézmények, és elsősorban interakciók formájában újratermelődtek."[56] A varsányi megfigyelések ilyennek mutatják pl. a termelőszövetkezetek bizonyos „faluközösségi" funkcióját, különösképpen a falusi művelődési és szociális intézmények teljes vagy részleges fenntartásában[57] a nem mezőgazdasági termelőszövetkezeti dolgozók időnkénti mezőgazdasági munkáját a termelőszövetkezet számára, a házépítéskor végzett kölcsönös „kalákaszerű" munkát, az idős, beteg emberek gondozásában megnyilvánuló szomszédsági „kötelezettséget" stb. A varsányi vizsgálatok, mint a korábbi faluközösségi sajátosságok máig fennmaradt mutatóját, éspedig negatív mutatóját említik, hogy „a faluközösség ügyeibe mai napig sincs a nőknek beleszólásuk, és a politikai szervezetekben még most is alig van helyük".[58]

Természetesen kérdés, hogy ezek a vonások mennyire általánosak vagy mennyire tapadnak a megvizsgált falu sajátosságaihoz. Tekintettel azonban arra, hogy e község aktív férfikeresőinek több mint fele a faluból eljáró – egyharmadukban hetente, kéthetente ingázó – dolgozó (és ez a távolról sem csak a szocialista társadalomban kialakult jelenség korábban is jellemezte ezt a falut, sőt ezt az egész vidéket), a falu elég nyitottnak tűnik ahhoz, mintsem hogy az ott tapasztalt jelenségeket valamiféle bezárkózottságnak, izolált létnek, így atipikus-

nak tekinthetnénk. Ez ellen legfeljebb a nőknek a politikai szervezetek munkásságában való alacsony arányú részvétele szól, az, hogy a „közösség ügyeibe nincs beleszólásuk". Kérdés ugyan, hogy ez egyrészt valóban általánosítható-e, illetőleg másrészt, hogy faluközösségi maradvány-e? Országos adatok mutatják, hogy a női vezetők aránya messze elmarad a felsőfokú végzettséggel rendelkező női dolgozók arányától, így a varsányi helyzet, legalábbis egy részben, az országos állapotok tükröződése (illetőleg más részében az országos állapotok egyik összetevője).[59]

A falvak többségének urbanizációs szintje azonban állandóan fejlődik, és ezzel együtt egyre inkább eltűnnek a tradicionális falusi társadalom jellemzői. Így azután ma már inkább beszélhetünk magyarországi viszonylatban is az urbanizációs folyamat *különböző szintjein* levő településekről, mint egyértelműen a város és a falu közötti különbségekről. Ennek ellenére – pusztán a közigazgatási értelemben vett városok és községek megkülönböztetése alapján – ma is találunk olyan, a falusi társadalomra hátrányos mutatókat, amelyek részben a korábbi falusi életforma és igények maradványait jelzik, részben pedig egészen a legutóbbi időkig nem teljesen megalapozott jogszabályi megkülönböztetésekből fakadnak. Ez utóbbiak közül csak azt említenénk, hogy a falvakban az építkezésekhez igénybe vehető állami kölcsön felső határa jóval alacsonyabb a városban igénybe vehetőnél,[60] hogy az 1973-ban végrehajtott mikrocenzus adatai szerint a falusi lakások 84%-a tulajdonosi lakás (tehát magánerőből épült), míg ugyanez az arány Budapesten 32%, a városokban pedig 58%.[61] Ismeretes az is, hogy a községekben 1979 nyaráig az áramfogyasztás tarifája csaknem kétszerese volt az ún. kiemelt városokra érvényes tarifának, s még ma is magasabb. Korábbi adatok (az 1970. évi népszámlálás adatai) szerint a községi lakosok 89%-a él folyóvíz nélküli, 88,1%-a hálózati csatorna nélküli, 11,5%-a villanyvilágítás nélküli lakásokban. Ezek a mutatók a városi lakosság esetében durván a községi arányoknak a felét jelentik, s Budapesten természetesen jóval alacsonyabbak.[62]

Ezek a mutatók az eltelt tíz esztendő alatt – amely időszak a falusi területek felgyorsult urbanizációjának időszaka – feltehetően változtak. Aligha változott azonban maga a tény: *a falusi területek urbanizációs szintje ma is jelentősen alacsonyabb a városokénál.*

A falusi településszerkezet differenciáltsága, ennek függvényében a falusi társadalomszerkezet differenciáltsága egyaránt jelzi a városi és falusi településforma alapvető különbségének viszonylagossá válását is, nevezetesen annak relativizálódását, *hogy a várost a funkcionális differenciáltság, a falut pedig ennek a differenciáltságnak több-kevesebb hiánya jellemezte.* Ez a körülmény lényegében azzal függött össze, hogy a falvakban túlnyomórészt – helyenként szinte kizárólag – mezőgazdasági termelőmunka folyt, éppen csak a legszükségesebb helyi igazgatási, kereskedelmi és oktatási tevékenységgel. Ám azzal, hogy csökkent a mezőgazdasági népesség, bizonyos alapvető vonásában nem változott a mezőgazdaság és a falu kapcsolata. Hiszen a „mezőgazdaság hasznosítja a falusi térség zömét". Ebben a kapcsolatban azonban már jelentős új elemek jelentkeznek. „A . . . szocialista mezőgazdaságban végbemenő . . . integrációs folyamatok, az agráripari komplexumok kialakulása új igényeket támaszt a falusi településekkel szemben. A felszabadulás előtti falu egész funkcionálása harmonizált a faluban folyó magángazdálkodással: a gazdálkodás jellegének megfelelt a falvak mérete, belső szerkezete (még a háztelkek beosztása is), a falusi üzletek, iskolák, s más tercier intézmények, illetve foglalkozások. Ez a harmónia – a fejlődés eredményeként – felborult. Egyrészt azért borult fel, mert a falunak mint a településnek nemcsak a mezőgazdaság, hanem a többi funkciói (lakóhelyfunkciói, idegenforgalom stb.) igényeinek is meg kell felelni. Másrészt azért, mert a szocialista nagygazdaságok szervezete túllépte a korábbi faluhatárokat. A falusi infrastruktúra (úthálózat, lakóterületek, közművek) a (korszerűtlen) magángazdálkodás számára megfelelt, de egyre inkább akadálya a modern mezőgazdasági fejlődésnek."[63] A funkcionális differenciálódás persze még sokrétűbb, mint a lakóhelyfunkció vagy

az idegenforgalom, hiszen egyrészt a mezőgazdasági munka természetének átalakulásából, másrészt a foglalkozási szerkezet jelentős módosulásából további funkciókat kell ellátnia falusi településnek, illetőleg korábbi funkciókat más szinten: pl. az iskola, az ellátást szolgáló üzlethálózat, a megnövekedett politikai és közigazgatási feladatok stb., nem is szólva a falura telepített iparról, a közlekedéssel kapcsolatos tevékenységről. Mindeme funkciók alakulásában is megfigyelhetők természetesen a falusi településszerkezetben tapasztalható különbségek,[64] ennek folytán egyes községek központtá válása, sőt bizonyos esetekben országos méretű súlyának kialakulása.

A MUNKÁSOSZTÁLY RÉTEGZŐDÉSÉNEK PROBLÉMÁI

A forradalmi jellegű politikai változáson túl elsősorban a magyar gazdaság szerkezetében és termelésének alakulásában végbement változások alapján érthető meg a munkásosztály helyzete és szerepe mai társadalmunkban. Ezek a változások egyrészt jelzik az egy főre eső nemzeti jövedelem emelkedését (ha az 1950. évi nemzeti jövedelem indexét 100-nak vesszük, ez a szám 1960-ban 177, 1970-ben 300, 1977-ben 450, 1978-ban pedig 469-re emelkedett),[65] másrészt tükröződnek a nemzeti jövedelem szerkezeti arányaiban is, éspedig az alábbi táblázat adatai szerint:

Szektor	1960	1971	1975
Ipar, építőipar	70,5	54,9	59,9
Mezőgazdaság	22,5	18,3	16,3
Kereskedelem, szolszolgáltatás (harmadik szektor)	4,4	16,1	15,0

Lényegében hasonló képet kapunk akkor is, ha az egyes népgazdasági ágak súlyát az előbbi táblázatokhoz képest bontottabban, de a fizikai foglalkoztatottak számának és arányának alakulásán keresztül mérjük le, éspedig 1970 és 1980 között.[66]

Ha mármost a szocialista iparban dolgozó munkások adatait képzettségüknek megfelelően bontjuk, az alábbi képet kapjuk (1977. évi adatok[67]):

Ágazat	Fizikai foglalkozásúak összesen	Szak-	Betanított	Segéd-
		munkás		
Nehézipar	621 712	327 730	233 637	60 345
Könnyűipar	253 805	113 668	101 426	38 711
Élelmiszeripar	121 070	46 160	47 376	27 534
Ipar összesen	1 033 110	504 951	397 561	130 598
Nehézipar	100%	52,7%	37,6%	9,7%
Könnyűipar	100%	44,8%	40,0%	15,2%
Élelmiszeripar	100%	38,1%	39,1%	22,8%
Ipar összesen	100%	48,9%	38,5%	12,6%

Ha a táblázatot kiegészítjük az építőiparra vonatkozó adatokkal – ahol a segédmunkások aránya 19,3% –, akkor a szocialista iparban dolgozó segédmunkások aránya nyilvánvalóan magasabb. Ismét növekszik ez az arány, ha figyelembe vesszük az erdőgazdálkodást is (a segédmunkások aránya 40,2%), vagy az ún. nem anyagi ágazatokban dolgozó fizikaiakat, akik között a segédmunkás arány 53,4%. Így azután az összes segédmunkások aránya (nem számítva a mezőgazdasági termelőszövetkezetben dolgozókat) 20,7%, akiknek 58,8%-a nő.

Az összes aktív fizikai dolgozót tekintve (a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nélkül) a szakmunkások aránya 49,2%, a betanított munkásoké pedig 36,4%. Ami a betanított munkásokat illeti, arányuk a könnyű- és élelmiszeriparban durván megegyezik a szakmunkásokéval (a könnyűiparban kicsit alacsonyabb, az élelmiszeriparban kissé magasabb). Ez az arány azonban megtévesztő lehet a technológiai színvonalat illetően, hiszen van éppen olyan magasabb technológiai szintű munkafolyamat is, amelyre a munkás szakképzettség nélkül is viszonylag könnyen betanítható, a magasabb technológiai szint és az

alacsonyabb képzettségű munkaerő közötti eltérés megfelelő szervezéssel áthidalható.

Ezeket az adatokat kiegészíthetjük azzal, hogy iparunk technológiai szintje meglehetősen differenciált. A technológiai szint differenciáltsága a kisiparra való tekintet nélkül is áll, márpedig a kisipar túlnyomórészt a kézműves technológiával jellemezhető, és tömegeiben sem elhanyagolható: alkalmazottakkal és szakmunkástanulókkal együtt 1977-ben kb. 45 000 ember dolgozott a kisiparban főfoglalkozásúként, és csaknem 10 000 ember rendelkezett iparjogosítvánnyal a főfoglalkozás mellett. Hozzátartozik az adatok értékeléséhez azonban az is, hogy tapasztalható bizonyos inkongruencia a képzettség és a tényleges munka között. Ez az 1969-re vonatkozó, tehát meglehetősen régi adatok szerint a szakmunkások 8,3%-át érintette, de egyes szakmákban (pl. fonó-, szövő-, faipari, textil- stb. munkások) 18–27%-ig is terjed.[68] Végül emlékeztetünk arra, amit a mezőgazdasági környezetben élő, jórészt ingázó-vándorló munkásokról mondottunk. Mindezek alapján talán nem meglepő, hogy a mai magyar munkásosztályt leginkább jellemző *szociológiai* vonást *átmenetiségében* látjuk.

Ennek az átmenetiségnek egyik összetevőjét már a korábbi kutatások is megállapították a következőkben: „A munkásság egy nemzedékkel ezelőtti zárt kultúrája ma felbomlóban van: a mai magyar munkásság nem zárt társadalmi réteg, kijegecesedett szokásokkal, egyértelmű összefüggésrendszerrel, hanem inkább az úton levők hatalmas tábora. A munkásság egyik fele nemrég vált, vagy most válik parasztból munkássá, s átmeneti életformában él falu és város, paraszt- és munkásélet között. Egy részük csoportvezetővé, művezetővé, technikussá, mérnökké válik, mások gyári laboratóriumba vagy szolgáltató munkahelyekre kerülnek ... így vagy úgy többségük elszakad a hagyományos életformától."[69] Igaz ugyan, hogy az idézett szövegben „átmeneti" helyzetként kezelt falu–város, paraszt–munkás helyzet időbeni átmenetiségét – legalábbis a belátható jövőre – a falusi társadalomszerkezet összefüggéseinek elemzése során megkérdőjeleztük, ez azonban nem erőtleníti azt a

megállapítást, hogy a munkásosztálynak olyan sajátos belső rétegződése alakult ki, amely más rétegek mellett magában foglal egy helyzetét, érdekeit, tudati állapotát, életmódját stb. tekintve *átmeneti,* a csak mezőgazdaságban dolgozó és a csak iparban dolgozó munkás között elhelyezkedő réteget, és amelynek átmenetiségét tartalmilag még bizonyos „utóparaszti" vonások is színezik.

Az átmenetiségnek azonban van más összetevője is. Jóllehet joggal kérdőjelezhető meg a technológiai szint és a munkás-életmód összefüggése[70] az összefüggés merev és „lineáris" értelmében, de a technológiai szintnek mégiscsak van bizonyos hatása a munkásnak a munkaszervezetben betöltött helyére, érdekeire, a munkavégzés folyamatára, jövedelmének alakulására (nem szólva képzettségéről stb.[71]). Az automata gépsorokon való munka nagyobb figyelmet igényel, kezelésük során a drágább gépek iránti nagyobb felelősségtudat – esetleg szorongásos jelenségekkel – bontakozik ki (s tulajdonképpen ez a helyzet a nagy sorozatú gépi munka esetében is). Ezzel szemben az egyedi munka nagyobb kielégülést ad, nagyobb lehetősége van a kezdeményezésnek, ha esetenként fizikailag jobban is igénybe veszi a munkást.

A technológiai szint egyik mutatója (igaz csak 1972. évi adatok állanak rendelkezésre, és ez is csak az ún. minisztériumi iparra), hogy milyen gépesítettségi szinten dolgoznak a munkások. Az adatok a következő képet mutatják:

Megnevezés	Gépek (berendezések) mellett dolgozók	Nem gépek (berendezések) mellett dolgozók
Szakmunkások	28,5%	71,5%
Betanított munkások	54,4%	45,6%
Segédmunkások	14,9%	85,1%

A táblázat adataiból látható, hogy a szak- és segédmunkások döntő többsége kézi munkát végez, a betanított munkásoknak pedig valamivel több mint a fele gépen dolgozik. A mai

magyar iparban a gépek mellett dolgozók többsége (59,3%) betanított munkás, egyharmada (34,5%) szakmunkás és 6,2%-a segédmunkás. A nem gépek mellett végzett munkában a szakmunka a domináns (45,3%), a munkások egyharmada betanított, közel egynegyedük pedig segédmunkás (23%).[72] Az adatok értékeléséhez azonban tudnunk kell azt is, hogy a „beállító", a „karbantartó" tevékenység, amely a fejlettebb technológiai szinten egyre lényegesebbé válik, *szakmunka*, de az ilyen munkás *nem* minősül „gépek mellett dolgozó"-nak.

A kézi munkától az automata gépsorokig húzódó technológiai szint (akár 100 éves berendezésektől a legmodernebbekig változó technika) önmagában is differenciált követelményeket támaszt a munkással szemben, s nem véletlen, hogy arányaiban éppen a betanított munkásság képviseli legnagyobb mértékben a gépek, a berendezések melletti munkát: olyan technológiai szint vált ugyanis nagymértékben elterjedtté a gyorsított iparosodás idején, amely számára megfelelő volt a könnyen betanítható, éppen „friss" munkás volta miatt könnyebben is konvertálható munkaerő. Ennek a típusú munkaerőnek pl. szalagmunkára való szervezése még bizonyos hatékonysági követelményeket is kielégített.[73] Ilyenformán a technológia „igényei"-ből is annak a munkástípusnak elterjedtsége következett, amelynek egyéb okok folytán is az „átmenetiség" volt egyik legjellemzőbb vonása.

A munkásosztály szinte túlnyomó részét jellemző „átmenetiség"-nek egyéb összetevőiről itt már aligha szólhatunk. Éppen csak megemlítjük, hogy olyan hagyományosan „testületi" munkásrétegek, mint a MÁV, a posta, vagy Budapesten a BKV dolgozói (ezeken a munkahelyeken a testületi szellem, sőt, bizonyos fokig még a már említett „altiszti" szellem kialakulásának egyik jelentős tényezője volt a felszabadulás előtti években kivételesnek számító nyugdíj, az egyenruha stb., ennek folytán a *kivételezettség* a munkásosztály egyéb rétegeivel szemben) ma már jelentősen veszítenek ebből a szellemből, közelebb kerülnek a munkásosztály más rétegeihez,[74] így ugyanazon tendenciák érvényesülnek bennük, mint a munkásosztályban általá-

ban. Sőt, a bérezést illetően, többségük ingázását is tekintetbe véve, egyes vonatkozásokban még hátrányosabb helyzetben is vannak.

Az „átmenetiség" jellemzője ellenére azonban – úgy tűnik – legalább két munkásrétegben észlelhető bizonyos stabilizálódás, pontosabban a réteg stabil újratermelődése, éspedig az újratermelődésnek az életmódban jelentkező és a következő generációk esélyeire is kiható következményeivel együtt. Ez a két réteg a segédmunkásság és a nagyüzemi szakmunkásság.

A segédmunkások száma abszolút mértékben – valamint arányuk a munkásosztályon belül – ugyan folyamatos csökkenést mutat (részesedésük 1949-ben még 55,4% volt, 1960-ban 39,3%, 1970-ben 27,1%, 1978-ban 20,6%), és ez kétségtelenül jelzi az ipari igényeknek a segédmunka iránti bizonyos csökkenését. (Még akkor is, ha tudjuk, hogy népszámlálásról népszámlálásra egyre kevesebb foglalkozást soroltak a segédmunkák közé, ahogyan egyre több betanított munkát „minősítettek" át szakmunkává.) Jelzi azonban egyúttal azt is, hogy a segédmunka bizonyos típusára – a fizikai megerőltetéssel járó, a rossz munkafeltételek között végzendő, a piszkos munkára – egyre csökkenő mértékben vállalkoznak az emberek. Ebbe a kategóriába sorolható az eredendően különösen alacsony fizetésű „szolgáltatási" segédmunka is, pl. az egészségügyi intézményekben, iskolákban, a betegszállító, a takarító személyzet stb.[75] Ez a körülmény természetesen gondokat okoz a munka megszervezésében, egyes intézmények működtetésében, és esetenként olyan következménnyel is járhat, hogy a kategóriákban a keresetek indokolatlanul megemelkednek, éppen a szorító munkaerőhiány miatt. A szakképzett munkások és munkavégzésük inkongruenciájában – legalábbis bizonyos mértékig – ez a körülmény is közrehat. (Esetenként az is észlelhető, hogy a nagyvárosokban, de főleg a fővárosban végezhető – és nem túlságosan megerőltető – segédmunka nem csupán szakmunkásokat, de diplomával rendelkező fiatal embereket is vonz.)

A segédmunka azonban társadalmi összefüggéseivel együtt két okból különösen problematikus. Egyrészt a munka termé-

szete miatt, amely kis szakértelmet igényel, képzettséget nem, vagy alig, így a vele kapcsolatos szellemi igénytelenség, plusz a fizikai fáradtság jelentős mértékben kihat a munkán kívül eltöltött időre, stabilizál bizonyos alacsony kulturális szintet, sajátos életmódot[76] stb. Másrészt a segédmunka, éppen mert a munka „hierarchiájában" alacsony szinten áll, elsősorban azokat a dolgozókat „tömöríti", akik valamilyen okból következően amúgy is hátrányos helyzetben vannak. Ezek a hátrányok lehetnek lakóterületiek (falvak, városokon belül a kedvezőtlenebb ökológiai viszonyok között élők), az iskolai végzettségben megmutatkozók – a legalacsonyabb iskolai végzettségi szintet a munkásosztályon belül közöttük találjuk –, etnikaiak (pl. a cigánysághoz való tartozás), az egy főre eső alacsony jövedelem (amelyben jelentősen közrejátszik a családnagyság) stb. Tipikus esetben azonban ezek a hátrányok kumulálódnak, együtt hatnak, és következményeik természetesen súlyosabbak. A munkahelytől távol eső aprófalvas település viszonyai pl. nem csupán a bejárás hátrányait jelentik, hanem az alacsony kulturális-urbanizációs szintet is, ide értve a kedvezőtlen iskolai adottságokat, sőt általában a nagyobb családot is, amelyhez azután adott esetben pl. a cigány etnikumhoz tartozás következményei is társulhatnak. Ennek a munkásrétegnek általános anyagi-kulturális szintje tehát elmaradt a munkásosztályra tipikusnak tekinthető szinttől. Az elmaradásnak következményei a deviancia néhány formájának elterjedtségében (alkoholizmus, bűnözés) is megmutatkozhat. Egyes adatok azt is jelzik, hogy bizonyos társadalompolitikai intézkedések nem várt következményei is hathatnak nemkívánatos módon e réteg viszonyainak állandósulására vagy éppen további romlására. Ismeretes pl., hogy a gyermekgondozási segély igénybevételének rétegspecifikus jellege egyebek között azt is jelenti, hogy az alacsony keresetet biztosító iparágakban dolgozó segédmunkás nők viszonylag gyakrabban vállalkoznak szülésre (hiszen a keresetük és a segély közötti különbség más rétegekhez képest kicsi, éppen a munka természete miatt az egyéni ambíciók nem mutatkoznak, illetőleg ezeket nem befolyásolja kedvezőtlenül a mun-

kából való – akár hatéves – távolmaradás sem).[77] Ennek következtében azonban – a növekvő gyermekszámmal arányosan – csökken az egy főre eső családi jövedelem, tehát tovább romlik a család anyagi helyzete, még kedvezőtlenebb körülményeket teremtve a felnövekvő generáció számára. (Így azután aligha tekinthető véletlennek, hogy a budapesti állami gondozott gyermekek 42,7%-a segédmunkás családból származik, és ez az arány 5,6-szorosan múlja felül az azonos rétegbe tartozók arányát az 1968-ban megfigyelt háztartási mintában.)[78] Az adatok azt is igazolják, hogy az állami gondozottak a legalacsonyabb keresetű munkáscsaládokhoz tartoznak, és területileg Budapest olyan kerületeiből származnak, amelyeknek vagy magas a népsűrűségük, leromlott a lakásállományuk, vagy perem-, illetőleg tipikusan munkáskerületek. Ezekben a kerületekben (illetőleg leromlott részeiben) nem csupán a fizikai leromlás problematikus, hanem a devianciával szemben kialakult sajátos „megengedő" magatartás is.[79] Végül ugyancsak megállapítható, hogy az állami gondozásba vett budapesti gyermekek közül a segédmunkás szülők között a leggyakoribb az alkoholizmus (az apa, illetőleg mindkét szülő esetében egyaránt).[80]

Távolról sem állíthatjuk természetesen, hogy a segédmunkás családok az alkoholisták, a bűnözők, az ő gyermekeik vannak a nevelőotthonokban stb. Mindezen jelenségek mutatói csak azt jelzik, hogy a segédmunkásréteg jelentős mértékben számarányán *felül* részesedik a deviancia különböző formáiban, és hozzátehetjük: számarányon *alul* a kulturális szintet jelző mutatókban.

Amennyire tehát a deviáns jelenségek mégiscsak kivételek – bár az arányok jeleznek valamit a réteg egészének helyzetéből –, annyira általános problémákra utalnak már az *iskolai végzettség* mutatói, és az iskolában elért *tanulmányi eredmények* jellegzetességei. Ez utóbbi adatok azt jelzik, hogy jóllehet a település urbanizáltsági szintjének megfelelően csökkenő mértékben, de jelentős különbségek mutatkoznak a tanulmányi eredményekben a segédmunkás családokból származó ta-

nulók hátrányára.[81] Ez a körülmény is hozzájárul (természetesen a család anyagi lehetőségei és aspirációi mellett) a segédmunkás-származásúak alacsony arányához a gimnáziumokban, sőt a szakközépiskolákban is. (Bizonyos különbségeket jelentenek a községekben levő szakközépiskolák, ahol a segédmunkás-származásúak aránya nagyobb [13%[82]], megfelelően annak a már említett ténynek, hogy a segédmunkások többsége falun él.) A szakmunkásképző intézetekben levő alacsony segédmunkási arányt azután tovább rontja az a körülmény, hogy a kutatások szerint a tanuló nem kapja meg azt a segítséget az otthoni felkészülésben, amelyet – különösen a szakismereti tárgyakban a szakmunkás szülő, vagy a közismereti tárgyakban az értelmiségi-szellemi dolgozó szülő biztosíthat gyermekének.[83]

Mindezek a körülmények közrehatnak abban a jelenségben, amelyet a segédmunkás réteg *önreprodukálásaként* fogalmazhatunk meg, amely „önreprodukálás" bázisát tulajdonképpen az ipar és a szolgáltatások segédmunkás igényének szintje, közvetve tehát technikai-technológiai színvonala alkotja. Így azután a segédmunkás rétegre hatni kívánó társadalompolitikai intézkedések hatása – éppen a gazdasági tényezők következtében – szükségképpen korlátozott marad.

Tulajdonképpen a *szakmunkásképzésre* vonatkozó szociológiai vizsgálatok is jelzik a másik jelentős „önreprodukáló" réteget, a szakmunkásságot.[84] „A munkásosztály szakmunkás-utánpótlásának zömét ma is a társadalmi önreprodukcióból meríti", ha növekszik is a többi munkásréteg és az utóbbi időben a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekeinek aránya, s ha ez az új szakmunkás-generáció már nem is követi mindenben apáik életmódját, értékeit. „A szakmunkáscsaládok gyermekeinek műveltsége, érdeklődésük összetétele és iránya, képességeik és készségeik eltérnek más rétegből származó tanulótársaikétól, de már saját szüleikkel összevetve is meglehetősen különböznek. Bár magukkal hozzák a munkásélet ismereteit, a szervezethez való tartozás igényét, kiterjedtebb technikai alapismeretekkel rendelkeznek, de a munkásosztály és a szakmunkáslét tradíciói már távolibbak számukra, gyengébben hatnak közöt-

tük, mint apáik fiatalkori nemzedékében érvényesültek. Közismert, hogy – különösen bizonyos szakmákban – valóságos munkásdinasztiák alakultak ki, ahol a fiúk magától értetődően apjuk szakmáját folytatták tovább, s a család tagjai nemzedékről nemzedékre ugyanabban a gyárban dolgoztak. Ma azonban a vizsgálatok során a szakmunkás-származású fiatalok határozottan megfogalmazták: többet és mást akarnak, mint annak idején apjuk, csak a magasabb társadalmi presztízst biztosító pályákat tartják vonzónak, és ott tervezik szakmunkáspályájuk megkezdését, ahol konkrét és pozitív képet nyerhettek az üzemi perspektíváról."[85]

A szakmunkások arányának növekedése (1949-ben a munkások 30,4%-át, 1960-ban 32,8%-át, 1978-ban 43,3%-át jelentették, ami azt jelenti, hogy míg 1970–1978 között a munkásosztályhoz tartozó fizikai dolgozók számának növekedése 7% alatt maradt, addig ez a növekedés a szakmunkások esetében 18%) azonban két jelenségre figyelmeztet.

Mindenekelőtt arra, hogy bármilyen nagy is lehet a szakmunkásréteg önreprodukáló képessége, az utánpótlás szükségszerűen adódik a társadalom más rétegeiből is. Ezzel természetesen további tényező is „belép" a szakmunkásság tradicionálisan zártabb[86] világának amúgy is fokozódó nyitottá válásába. A fokozódó nyitottság, más osztályokhoz, társadalmi rétegekhez való közelítés folyamatában jelentős szerepe van a házassági kapcsolatok alakulásának. Az a körülmény, hogy ilyen tekintetben egy társadalmi réteg mennyire nyitott, nem csupán azt jelzi, hogy mennyire *fogad* más rétegekhez fűződő életmódjellegzetességeket, hanem azt is (és ez akkor is igaz, ha ismert, hogy a családi státus meghatározója még ma is a férj[87]), hogy mennyire képes *befolyásolni* saját jellemzőinek érvényesítésével más rétegek életmódját. A „fogadás" és a „befolyásolás" esélyei persze más tényezőktől is függenek: társadalmi-ökologiai viszonyoktól (pl. a falusi-mezőgazdasági környezet), mikrostrukturális jellegzetességektől (egy-egy család kohéziójának erőssége a más családból jött házastárs „asszimilálásának" folyamatában), végül természetesen nem közömbös a házastársak

személyisége sem. Adatok azonban sajnos csak a munkásosztály *egészére* állanak rendelkezésre (1977-re), amelyek alapján megállapítható, hogy a munkásság kb. egyharmada él „vegyes összetételű" családokban, jelentős részben azonban mezőgazdasági foglalkozásúakkal együtt. Ám minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy munkás és szellemi foglalkozású összetételű vegyes családok esetében (és ez 1977-ben 14,5% volt) a munkás családtag túlnyomórészben a szakmunkássághoz[88] tartozott. (Ahogyan az is valószínű, más adatokkal összevetve, hogy a munkás-mezőgazdasági fizikai dolgozókból álló vegyes családokban a munkástagok többsége betanított, illetve segédmunkás.) A nyitottság és az életmódbeli közelítés a munkásosztályt tekintve tehát a segédmunkások esetében inkább a mezőgazdasági fizikai dolgozók, a szakmunkások esetében (további *belső* foglalkozás szerinti súlyozódással) inkább a szellemi dolgozók irányában alakul ki.

A második kérdés, amelyet a szakmunkások arányának növekedése feltesz: vajon ez a növekedés a szükségleteknek megfelelően történik-e? A szükségleteken érthetünk egyértelműen technikai szükségletet, s akkor a kérdés így hangzik: a magyar ipar (tág, átfogó értelemben használva most az ipar kifejezést, még a szolgáltatásokat is ide értve) technikai színvonala optimálisan a szakmunkásképzést, illetőleg a szakmunkásképzés jelenlegi szintjét és struktúráját igényli-e? A választ aligha adhatnánk meg egyértelműen, ez a kérdés napjaink munkaerővel kapcsolatos vitatémáinak egyike.[89] Ha azonban nem csupán a technikai-technológiai igényeket számításba véve kérdezünk, hanem a munkásosztály társadalmi szerepéből indulunk ki egyre több tudást igénylő társadalmi viszonyaink közepette, akkor mindenképpen a szakmunkásképzés mellett (éspedig jelenlegi szintjét és struktúráját meghaladó mértékben) kell állást foglalnunk. A képzésnek (ez a középiskolás képzés „alapképzés" jellege mellett is szól) ugyanis nemcsak a munkamegosztásból adódó foglalkozásokra, hanem más társadalmi szerepekre, a közéleti magatartásra, kulturált életmódra stb. is fel kell készíteni.[90]

A szellemi dolgozók társadalmi problémái – összetételükből következően is – sokrétűek. Ez a sokrétűség adódik részben a *nem* fizikai dolgozók helyének sajátosságaiból mai társadalmunkban, de adódik másrészt abból, hogy a rétegződés a szellemi dolgozókon belül megmaradt, sőt bizonyos mértékben fokozódott.

Az első probléma mindjárt a *nem fizikai dolgozók aránya a fizikai dolgozókhoz viszonyítva.* Ez az arány 1968-hoz viszonyítva tovább emelkedett, és (csak az aktív keresőket számítva) 1978. január 1-i adatok szerint: 30,4–69,6%.[91] Az alapkérdés, hogy az ország gazdasági fejlettsége mennyiben indokolja a szellemi foglalkozásúak arányának ilyen emelkedését.

Általánosan elfogadott a közgazdasági irodalomban, hogy a GDP-ben kifejezett nemzeti jövedelem arányainak emelkedésével párhuzamosan emelkedik a szellemi dolgozók aránya is. Ennek megfelelően az 1970-es évek elején Magyarország pl. Spanyolországgal, Portugáliával, Lengyelországgal egy kategóriába (1500–2000 dollár) tartozva, 15–22%-os szellemi dolgozói aránnyal[92] rendelkezhetett. Láttuk azonban, hogy ez az arány már 1968-ban is 24%-os volt, tehát meghaladta a gazdasági fejlődéssel indokolt szintet. A szellemi dolgozók aránya ezekben az években Belgiumban, Norvégiában, Hollandiában, Svájcban, az NSZK-ban stb. volt akkora, mint Magyarországon ma, és ezek az országok *akkor* 3000–4000 dollár/fő GDP aránnyal rendelkeztek. A nemzeti jövedelemnek ezt a szintjét azonban napjainkra sem értük el, sőt még mindig jelentős különbség észlelhető. Ez azt jelentheti – bár a magyar statisztika talán túl szélesre tárta ezt a kategóriát (egyes esetekben még szűkítette), így az összehasonlítás sem megnyugtató –, hogy a *szellemi dolgozók aránya Magyarországon magasabb lenne, mint azt gazdasági fejlettségünk indokolná.* Nem önmagában véve problematikus tehát a szellemi dolgozók arányának növekedése, hiszen ez az arány a gazdasági fejlettséggel párhuzamosan indokoltan is növekszik, hanem a gazdasági fejlettségünk-

höz képest és a réteg összetételében. Minden jel arra mutat ugyanis, hogy az *adminisztráció alsó szintjén dolgozók indokolatlan sokasága* hat a szellemi dolgozók arányának növekedésében, és nem az értelmiségi, valóban igazi „szellemi" munkát végzők sokasága. Ezt az arányt több tényező produkálta. Bizonyos fokig magyarázza pl. a magyar ipar koncentráltságának foka is, amelynek következtében nagyobb létszámú vállalatokkal és központosított irányítással működik, ez pedig önmagában is emeli az adminisztratív munkát végző szellemi dolgozók arányát.[93] Az adatok azonban azt is jelzik, hogy ez nem a teljes magyarázat. 1978. január 1-én ugyanis az iparban a szellemi dolgozók aránya 21,7% volt, tehát a magas koncentráltsági fok ellenére sem kirívóan magas. Igaz természetesen, hogy az irányító-igazgató szervezetek dolgozóit az országos statisztika már nem ebben a kategóriában tartja nyilván, és az is igaz, hogy az ún. közvetlen termelésirányítók (művezetők) fizikai állományúként kerülnek nyilvántartásba, így velük együtt a szellemi dolgozók aránya az iparban kb. 2%-kal magasabb lenne.[94] A tulajdonképpeni magas arányok tehát nem az iparban jelentkeznek (s természetesen nem is a mezőgazdaságban, ahol ez az arány csupán 17%), hanem pl. a szállításban és hírközlésben, ahol 26,7%, az építőiparban 29,1%, a kereskedelemben 36,5% és az ún. nem anyagi ágazatokban 61,8%. (Ha a fizikai és szellemi dolgozók arányát az elmondottak ellenére mégis magasnak tekintjük az iparban is, az a magyar ipar gépesítettségének fokával függ össze, amelynek technikai-technológiai szintje nagyon differenciált, meglehetősen alacsony, tehát munkaerőigényes. Ilyen típusú iparban pedig már a hazai mutatók is magasnak tűnnek.)

A probléma megértéséhez közelebb visz még egy adat. Az 1973. évi mikrocenzus eredményei szerint a *szellemi foglalkozású dolgozók 31,6%-a középfokú iskolai végzettséggel sem rendelkezett.* Jóllehet az iskolai végzettség valóban nem tekinthető minden esetben döntő mutatónak, a réteg *egészére* nézve azonban mégis jelentősége van. Értékelhetnénk persze ezt a jelenséget a szellemi és fizikai munka közelebb kerülése egyik

mutatójaként is, figyelembe véve azt a tényt, hogy ugyanezen adatfelvétel szerint a munkások 8,4%-a érettségizett vagy ennél magasabb végzettségű volt.[95] A valóságban azonban feltehetően mégsem erről van szó. Sokkal inkább arról, hogy az új társadalom (nem függetlenül a régi bizonyos hatásaitól) irányítási, igazgatási mechanizmusa az élet minden területén – talán nem is a racionális szükségletnek megfelelően – építette ki a maga szervezeteinek rendszerét, és ezzel természetszerűen a szellemi munkaerő iránti fokozódó igényét. Szóba jöhetne ugyan az új társadalom egyik további jellegzetessége, hogy ugyanis bizonyos területeken (oktatás, tudományos kutatás, közművelődés, szociális tevékenység egyes területei stb.) gazdasági fejlettségén (ha az erre alapozó átlagot mértékének tekintjük) felüli teljesítésre is törekszik, ám ez éppen az oktatás területén nem lenne mindenben igazolható.

Sajátos jelenség továbbá, hogy az alapvető társadalmi változások következtében szellemi pozíciókba kerülők egy jelentős része nem pótolta a hiányzó iskolai végzettséget, másrészt, hogy a szellemi munkahely vonzása képzettség nélkül is érvényesül. (Figyelembe veendő természetesen, hogy a szellemi dolgozók egy része számára – pl. gép- és gyorsírónők – a középiskolai végzettség nem is követelmény.) Annyi bizonyos, hogy a pozíciók és a képzettség – a megkívánt képzettségi szint figyelembevételével is – inkongruenciában van, és ennek következményei egyebek között a szellemi dolgozók arányának növekedésében is megmutatkoznak.

Az inkongruencia magas foka azonban további szociológiai jelenségeket is takar, ezek közül csupán egy a szellemi munkát végzők számának növekedésére gyakorolt hatása. A megfelelő képzettség nélkül végzett szellemi munka hatékonysága ugyanis alacsonyabb fokú, így összességében több embernek kell elvégeznie azt a munkamennyiséget, amelyet nagyobb hatékonysággal kisebb létszámmal is teljesíteni lehetne. Ha azután ezt az alaphelyzetet más körülmények is erősítik (ilyen elemekre már utaltunk az első részben, és most kiegészíthetjük őket a szellemi munka vonzásával, azokkal a gazdasági szabályozók-

kal, illetőleg hatásukkal, amelyek lehetővé teszik még a felesleges munkaerő alkalmazását is, vagy szervezési hiányosságokkal stb.), akkor a szellemi dolgozók arányának növekedése kikerülhetetlen. Igaz, 1971-re vonatkozó adatok szerint a felső- és középfokú képzettséggel rendelkezők 83,4%-a esetében egyezett a képzettség és a munkakör.[96] Ugyanezen adatok nem teljesen azonos képet adnak azonban a fordított kiindulású inkongruencia mértékére, azaz arra, hogy a betöltött pozíciók mennyire vannak ellátva az előírt szintnek megfelelően képzett dolgozókkal. Megállapítható pl., hogy – legalábbis 1971-ben – „beosztásukhoz – a munkahelyi hierarchiában elfoglalt helyükhöz – viszonyítva kisebb képzettséggel felső vezetői munkakört a gazdasági és a műszaki jellegű munkakörökben látnak el legtöbben."[97] Ezek aránya a műszaki munkakörökben 16,3%, a gazdasági munkakörökben 22,8%. Az igazgatásban jobb a helyzet, a felső vezetői pozíciók csupán 5,2%-ában találunk inkongruenciát;[98] az arány itt a középvezetők esetében nagyobb: 8,7%. Megállapítható azonban az is, hogy a műszaki és gazdasági területeken a középvezetői szinten található inkongruencia is meghaladja az igazgatási munkakörökben kialakult arányt.[99] Jelentős azonban ez az arány a számviteli, irodai munkakörökben 17%.

Az adatokat azonban még azzal a megállapítással is ki kell egészítenünk, hogy az arányok bontás nélkül tükrözik a képzettségre előírt és az ellátott képzettség eltérését, nem adnak képet pl. arról az elég gyakori esetről, amidőn a pozíció betöltője nem a munka természete által megkövetelt felsőfokú képzettséggel rendelkezik. Tipikusan ilyen pl. a jogi egyetemi végzettséggel rendelkező műszaki főmérnöki, gazdasági igazgatói stb. beosztás, amelyekben a felsőfokú végzettség csak a formális követelményeknek, de nem a munka valódi igényeinek felel meg.

Csak egyetérthetünk tehát a következő megállapítással. Olyan korszakban, amikor a szocialista társadalom már saját szakértelmiséggel rendelkezik, s a gazdaság és intenzív fejlődés szakaszába lépett, nehezen indokolható, hogy a gazdasági

felső vezetők több mint 55%-a nem felsőfokú ismeretek birtokában végzi munkáját. S az sem megnyugtató, hogy a műszaki munkakörökben tevékenykedő felső szintű vezetők közel egynegyede nem végzett műszaki egyetemet, főiskolát. Funkcionális zavarokat okozhat az a tény is – s ellentmond annak az elvnek, hogy a technikai munkamegosztás posztjaira szakértelem szerint szelektálódjon a munkaerő –, hogy a műszaki középvezetők 67%-a, a gazdasági középvezetők 72,7%-a és az igazgatásban dolgozó középvezetők csaknem fele nem magas szinten kvalifikált. Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a diploma önmagában senkit sem avat jó vezetővé, de a bonyolult műszaki, közgazdasági irányító tevékenység napjainkban már egyre inkább csak meghatározott ismeretszint mellett végezhető eredményesen.

Az inkongruencia adatai tehát azt is jelzik, hogy *jóllehet jelentős közeledés történt a szak- és a hatalmi elem viszonyában, ez a két elem éppen a vezetői beosztásokban, ide értve a felső vezetői szintet is, még mindig nem kapcsolódik össze.* A jelenség politikai indokai az ötvenes évek elejére (egyes esetekben még korábbra: pl. az államosított nagyüzemek élére munkásigazgatók kinevezése, a hadsereg, rendőrség tiszti állományának fizikai dolgozókkal való feltöltése stb.) nyúlnak vissza. Ezt a történelmileg kondicionált jelenséget azonban ideológiai szinten általánosították, így azután sok helyütt az él a köztudatban, hogy a munkásosztály vezette társadalomban e vezetés biztosítéka a fizikai dolgozók vezető pozícióba való helyezése, vagy *közvetlenül* a termelésből való továbbképzés vezetői beosztásokra. Úgy tűnik azonban, hogy napjainkban a harminc évvel ezelőttiekhez képest lényegesen megváltozott társadalmi viszonyok között ez a nézet, illetőleg az ebből adódó gyakorlat esetleges politikai előnyei nem egyenlítik ki a belőle fakadó hátrányokat a vezetés színvonalában, hatékonyságában.

Mai társadalmunkban ugyanis két nagyon lényeges folyamat hatásával kell számolni. Egyrészt azzal, amit a politika szakjellege fokozódásának nevezhetünk, és amit abban láthatunk, hogy nem csupán maga a politika válik szaktudást igénylő te-

vékenységgé (a politikának mint tekhnének értelmében), hanem olyan területekre hatol be, amelyek önmagukban is szaktudást, éspedig sajátos szaktudást igényelnek (példázzák ezt akár az ilyen kifejezések is, mint gazdaságpolitika, pénzügyi politika, iparpolitika stb.[100]). Másrészt számolni kell azzal a jelenséggel, hogy a politikai vezetőréteg összetétele változik. Ez a változás szükségszerűen más típusú politikusgenerációt jelent. Olyan politikusgeneráció jelenik meg, amelyet nem a munkásmozgalomban (jelentős mértékben az illegális munkában) szerzett tapasztalatok jellemeznek; nem is a felszabadulást követő időszaknak a hatalomért vívott harcaihoz vagy a személyi kultusz „hivatalnok" típusú[101] politikai tevékenységéhez kapcsolódó gyakorlat, berögződött gondolkodásmód stb., hanem inkább a szaktudás és a társadalmi-politikai vagy az állami szervezetekben végzett sokszor igazgatási jellegű munka. Ebben az új helyzetben már aligha indokolt a politikai elemet a kiválasztás során sokszor még szokásszerűen a származáshoz kötni. A mai munkáslét és értelmiségi (vagy szellemi dolgozói) lét feltételei mennyire teszik indokolttá a politikai elem azonosítását a származással, különösen az alapos szakismeretek rovására? Az új társadalmi viszonyok új politikustípust igényelnek és teremtenek, és ennek kibontakozására különösen jó feltételeket biztosíthat a jelenleg elinduló generációváltás a politikában, hacsak a politikusi foglalkozásba való „szocializáció" nem hat az új elemek – gondolkodási, attitűd-jellegű és cselekvési elemek – kialakulásával szemben.[102]

A politikai elem jelentősége és a politikusi alkat alakulása azonban nem egy és azonos probléma, bár annyi összefüggés megállapítható, hogy a felső vezetés politikai elemének társadalmi összetevői és a hivatásos politikusi alkat társadalmi feltételei nem kis mértékben azonosak.

A politikai alkat összetevői és a politikai elem tartalmának, társadalmi jelentőségének meghatározói – sajátos történeti beágyazottsággal – igen erős inkongruenciában is lehetnek. Nem egy példa mutatja, hogy Magyarországon éppen azokban az évtizedekben, amidőn a politikai elem jelentősége a politikusi

szaktudást és a társadalomról való szakismeret professzionális mélységeit igényelte volna, a politikusi alkat – valamilyen történelmi folytonosságra, történelmi érdemekre, sőt történelmileg megszerzett politikai „érzékre" támaszkodva, illetőleg ilyenre hivatkozva – nagyon is rövidlátó, az európai fejlődésben meghaladott tartalommal élt. Történeti irodalmunkban is kísértett az a feltevés, hogy a politikusi alkat valamilyen évszázados politikai gyakorlattal jellemezhető réteghez való tartozás következménye. Idézzük csak Szekfű Gyulát, a két világháború közötti Magyarország reprezentáns történetíróját: „Reformkorszakunkat... a középbirtokosok alkották meg néhány főnemes társaságában, politikai irodalmunk klasszikus termékei tőlük valók. Negyvenkilenc bukása nem írható az ő terhükre, mert a politika radikálisai és a háborút mindvégig, a biztos bukásig folytatók többsége már nem e képzett és felelősséget érző rétegből került ki, hanem a 48-i választásoktól feldobott, még politikailag iskolázatlan kisnemességből. Tán Kossuth is, ha politikai hagyományokkal rendelkező vagyonos középbirtokos családból származik, képes lesz vala 48 és 49 forró légkörében is ugyanazt a meggondoltságot és politikai éleslátást kifejteni, mely az emigrációban utóbb őt, sok-sok elméleti tanulmány, tapasztalat után nemegyszer jellemezte... A politikai érzék végső fokon – s ezt mutatja más, boldogabb államok példája – nincs kötve feltétlenül a leszármazáshoz, és nem is mindig örökíthető, függvénye azonban a nemzet hagyományai ismeretének és megbecsülésének oly nemzettagnál, aki egyébként megszerzi magának a nemzet és belső, külső életfeltételei és kapcsolatai minél teljesebb ismeretét... A politikai érzék ma is csak a nemzeti társadalom talajából nőhet ki, s mivel mint ilyen, a szellemiség szférájába tartozik, ennélfogva legvégsőbb fokon csak akkor remélhetjük politikai érzékünk és érvényesülésünk nagyobb hatékonyságát, ha a magyar szellemiség emberei töltik ki a szociológiai elit köreit."[103]

Társadalmunk történetének elemzéséből világos, hogy egyrészt egy-egy osztály vezetőerővé válása egy történelmi szituációban kumulálódó fejlődés eredménye. Ez az osztály és ez a

szituáció egyrészt ki is termeli – természetesen eltérő minőségi jegyekkel – azt a politikusi alkatot is, amely az adott helyzetben szóhoz juthat, másrészt pusztán egy-egy történeti helyzetben vezetőerővé vált osztályhoz vagy réteghez való tartozás nem jelenti egyúttal a jövőre vonatkozóan is az elhivatottságot a vezetésre, nem ad egyúttal és automatikusan valamilyen átöröklött „je ne sais quoi" jellegű, politikai érzéket is.[104]

Sokkal inkább úgy tűnik, hogy egy társadalom történeti fejlődésének sajátosságai és azzal összefüggő etnikainak tekinthető (de természetesen nagyon összetett gyökerű) karakterisztikus vonások minden osztály vagy réteg politikusi alkatában helyet kaphatnak. Jászi Oszkár, a Habsburg-monarchia felbomlásáról írott könyvében vitázva Szekfű Gyula „Három nemzedék"-ével, aki a Trianonban kicsúcsosodó magyar tragédiát a liberális radikális befolyáson túl olyan öröklött „magyar" bűnökre vezette vissza, mint pl. a hiúság, az önhittség, a rövid életű lelkesedés, öncsalás, megalománia, a valóság figyelmen kívül hagyása, a tehetségtelenség, a produktív munka megvetése, végül is azt írja, hogy jóllehet ezek a „faji" bűnök valóban léteznek, mégsem valaminő misztikus tulajdonság megnyilvánulásai, hanem a magyar fejlődésre jellemző, állandóan háborúval telített feudális fejlődés társadalmi, gazdasági és intellektuális tényeinek következményei.[105] Ezek a sajátosságok a történelmi szituációtól függően megjelentek és hangsúlyozódtak ennek a politikai megoldásában, ám nem csupán a „gyakorlatlan köznemesi" politikusok magatartásában, hanem a Szekfű által idealizált vagyonos középbirtokos, vagy akár esetenként az elnyomott vagy korábban elnyomott osztályok egyes politikusaiban is.

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy egyrészről bizonyos, a magyar történelmi fejlődésből kialakult sajátosságok akár napjainkban is hathatnak a politikában és a politikusi alkatban, másrészről pedig azt, hogy nincs ok feltételezni, miszerint létezne valamilyen osztályhoz, réteghez fűződő speciális politikai érzék. Válhat azonban egy-egy osztály vagy réteg – pontosabban tudatos tagjai – egy-egy politikai eszme hor-

dozójává, illetőleg hordozóivá, és ebből következően az uralkodó politikai hatalom szempontjából „gutgesinnt" vonások előfordulási aránya is nagyobb lehet köztük. Innen, hogy nem csupán a politikusi vezetőréteg kiválasztásában, hanem – a hatalmi elem jelentősége következtében – az értelmiség utánpótlásában is még mindig helyet kapnak az esetleg képzettségi inkongruenciával, és ebből következően szakértelem hiányával járó szempontok is, akár még olyan időben és társadalomban is, amidőn a szakszerűség mind a politikában, mind még természetesebben az értelmiségi, vagy általánosabban: szellemi munkában fokozott. (A dzsentriréteg társadalmi helyzetéből következően ilyen jelenségek mutatkoztak az első világháború előtti, de akár a két világháború közötti Magyarországon is.)

Kérdés, hogy *mai* szocialista társadalmunkban az osztályhoz vagy réteghez tapadó származás *ténye* mennyiben jelent még mindig sajátos „gutgesinnt" jelleget, azaz a politikai értelemben vett megbízhatóság mennyiben tapad – az életmódjukban, törekvéseikben egyébként a társadalom egészével egyre inkább hasonlítható – munkás- vagy parasztrétegekhez. E kérdésekre közelebbi – és itt el nem végezhető – elemzés nélkül aligha válaszolhatunk. Magának a kérdésnek a megfogalmazását azonban mégis indokoltnak tartjuk, éspedig éppen a már említett két jelenség miatt. A politikai „elit" kialakulása társadalmi mechanizmusának problémáit ugyanis időszerűvé teszi egyrészt a folyamatban levő nemzedékváltás a politikában, másrészt az egyre komplexebbé váló társadalom (és bonyolulttá váló világhelyzet) igényei a politikusi alkattal és tevékenységgel szemben.

A beosztás és a képzettség közötti inkongruencia jelei azonban nem csupán a vezetői munkakörökben, hanem egyes értelmiségi munkakörökben is megtalálhatók. Ennek társadalmi méretekben is problematikus következményei a szakképzettségen alapuló munka szintjének csökkent voltában mutatkozhatnak meg. A szakértelemnek „kvázi" szakértelemmel való helyettesítése társadalomépítésünk problémáiban eddig még elég-

gé nem elemzett, de feltehetően nem kis szerepet játszó tényező.

Az értelmiségi munka területén azonban más jellegű inkongruencia jelenségei is mutatkoznak. Ezek egyike pl. az értelmiségi munka egyre inkább fokozódó társadalmi jelentősége és pl. az értelmiségi fizetések nagysága között. Szándékosan fizetést és nem jövedelmet említettünk, hiszen éppen az értelmiségen belül, egyes foglalkozások között – a jövedelmi eltérésekben is megmutatkozó – sajátos, más jellegű „inkongruencia" jelenségei is megfigyelhetők.

Az első problémára vonatkozóan csak annyit, hogy a modernizálódás folyamatában és a modernizált társadalom továbbfejlődésében egy jelentősebbé váló szakemberi (és ide tartozik az értelmiség is) munka megfelelő anyagi ösztönzése elengedhetetlen. Ez az anyagi ösztönzés természetesen csak annyiban indokolt, amennyiben *valóban* szakemberi munkáról van szó, és nem „kvázi", csak a betöltött munkakör alapján annak minősített ember munkájáról. A képzettségi inkongruenciával összefüggő adatok alapján ebben a vonatkozásban azonban jogosan állíthatunk kérdőjeleket. Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése utáni differenciált premizálási szisztéma első változatával szemben egyébként a közvélemény, különösen a munkásközvélemény valóban fel is tett ilyen kérdést a vezetői – sokszor kvázi-vezetői – tevékenység túlpremizálása miatt. Bizonyos értelmiségi területeken (pl. műszaki) megmutatkozó túlképzés, az értelmiségi szakemberek egy része által ellátott tulajdonképpen nem értelmiségi jellegű munka arányai (pl. egyes üzemekben), nemkülönben a beidegződött hagyományok maradványai (amelyekben jelentkezik bizonyos egyenlősdiség is) azonban a közvélemény egy részében és a hivatalos politikában is nehezítik – a gazdasági nehézségek hatásáról most nem szólva – a megfelelő bérarányok kialakítását. Ennek a jelenségnek a következményei is megmutatkoznak abban, hogy az értelmiség is az ún. második gazdaság szférájában keres jövedelemkiegészítést, amely törekvés esetenként párosul az igazi

munkaterületeken végzett munka hatékonyságának csökkenésével.

Erre természetesen nem minden értelmiségi foglalkozásban nyílik lehetőség, és különösen nem minden értelmiségi szakembernek van rá módja. Így ez is közrehat az értelmiségen *belüli* egyenlőtlenségek kialakulásában, jóllehet természetesen távolról sem ez a jelenség az oka annak, hogy az értelmiségen belül az egyes foglalkozások között – mind a társadalmi presztízst, mind a jövedelmi viszonyokat tekintve – hierarchikus jelenségek figyelhetők meg. A modern társadalom komplex viszonyai között aligha tehetünk funkcionális alapon különbséget az értelmiségi munka egyes ágai között, a végzett munka társadalmi fontosságára tekintettel. Jóllehet kialakulnak ilyen vélemények, mégsem állítható megalapozottan, hogy pl. a pedagógusi munka kevésbé fontos, mint az orvosé, vagy a közgazdászé vagy a mérnöké. Ha mégis található ilyen társadalmi vélemény, az a munka fontosságának *értékelésére* (amelyet sok tényező befolyásol) és jövedelmi viszonyaira vezethető vissza. Ezt a problémát érintettük már az első részben a jogászi foglalkozások társadalmi presztízsének alakulása kapcsán, és ott láttuk, milyen tényezők hatottak oda, hogy a jogászi foglalkozás megbecsültsége csökkent, majd újból emelkedett. Ugyanilyen elemzéssel lenne csak kideríthető, hogy pl. milyen tényezők alakítják az orvosi foglalkozás rendkívül magas társadalmi presztízsét, és tartják alacsonyan pl. a pedagógusét. S itt nem csupán a jövedelmi viszonyokról van szó, bár azt sem lenne érdektelen tudni, milyen körülmények teszik elfogadhatóvá az orvosok esetében az ún. hálapénzt, és miért nem engedhető meg ez – általános társadalmi vélemény szerint – pl. a pedagógus esetében. Az egyes foglalkozások sajátos helyének egyik mutatója a foglalkozás zártsága. És az értelmiségi foglalkozások közül pl. éppen az orvosi a legzártabb, azzal együtt vagy annak ellenére, hogy a „belső hierarchia" jelentősége is itt a legnagyobb. Megfigyelhetők az erős, szinte „kasztszerű" összetartozás jelei az orvostársadalomban, amely egyebek között az orvosgyerekek lehetőleg orvosi pályára való irányításában (és fo-

gadásában) is megnyilvánul. Hasonló jelek mutatkoznak – ha nem is az egész jogászság, de az egyik jogászi réteg – az ügyvédség esetében is.

Nem ugyanaz az értéke tehát az egyik egyetemi diplomának, mint a másikénak. Ez bizonyos szelekciót jelent már a pályázatok esetében is. A foglalkozáson belüli viszonyok pedig tovább szelektálnak az elhelyezkedések és az előrejutás során. Világos, hogy az ebben közrejátszó tényezők egy része aligha küszöbölhető ki, éspedig egyetlen társadalomban sem, különösen nem a kelet-közép-európai társadalmakban, ahol az „összeköttetéseknek", a rokoni-baráti kapcsolatoknak jelentősége történetileg beivódott a társadalom életébe.[106] Úgy tűnik azonban, hogy a szelekció és kontraszelekció jelenségei újratermelődnek, így nagyon is megérdemlik a társadalom figyelmét.[107]

Társadalmi problémák a hetvenes évek Magyarországán

A mai magyar társadalom legfontosabb osztályainak és rétegeinek, illetőleg problémáinak rövid elemzése is jelezte, hogy ezek a társadalmi problémák „tudatosan" vannak jelen mai társadalmunkban, azaz a közgondolkodásban, a politikai vezetésben és a tudományban is élnek. Ez a „tudatosság" – a gazdasági mutatókon túl – társadalmunknak talán az egyik legfontosabb jellemzője. Ám a társadalmi problémák tudatos kezelése is változik, ha ez a változási folyamat önmagában sem mindig problémamentes. Jóllehet évtizedekkel meghaladott már az a feltételezés, miszerint a szocialista társadalom társadalmi problémái – ha egyáltalán elismertek ilyeneket – részben a múlt, részben pedig a „kapitalista környezet" tudati hatásának következményei, mégis nehezen tört utat magának az a szemlélet, amely elismerte a problémák keletkezésének és összefüggéseinek rendkívüli sokrétűségét. A szocialista társadalomban keletkező problémák nem csupán a társadalomban meglevő ellentmondásos viszonyokból adódhatnak, amelyek természetesen ellentmondásos érdekekkel függenek össze, hanem egyrészt olyan objektív folyamatokból is, amelyek társadalmunk fejlődését (éspedig a múlt fejlődéséhez kapcsolódva) feltételezik – és így a múlt hatásának elismerése a mai jelenségekre magasabb szinten tért vissza –, másrészt olyan döntésekből is, amelyek vagy nem vették figyelembe a valóság sokféle összetevőit, vagy pedig „kényszerpályán" haladva tulajdonképpen nem is vehették figyelembe őket.

A társadalmi problémák szemléletében a hetvenes évek magyar társadalmának közgondolkodásában és politikai megközelítésében egyaránt jelentős változás ment végbe. Ez a vál-

zás egyrészt a halmozódó és mélyülő társadalmi ismereteken alapszik, másrészt – de nyilvánvalóan nem ettől függetlenül – egyre kevésbé hordoz erkölcsi jellegű megítélést, legalábbis a társadalmi problémák egy része esetében.

Jó néhány példa jelzi ezt a változást. Az 1950-es években pl. a válás társadalmi megítélésében – de politikai kezelésében és ebből következően a bontás lehetőségének bírói megengedésében is – még nem jelentek meg teljesen, illetőleg nem váltak tudatossá a válási arány emelkedése mögött álló társadalmi tényezők. Jóllehet pl. a bontásról intézkedő Családjogi Törvényben (1952. évi IV. tv.) már jelentős szemléleti változás tükröződött, amidőn a bíróságokat arra kötelezte, hogy a bontási kereset esetében a házasságot reménytelenül feldúló „komoly és alapos ok" létét és következményeit értékelje. A törvényben természetesen csak egy gondolkodási folyamat eredménye tükröződhetett, és nem a tényezők társadalmi összefüggéseinek értékelése. Ezt az időszakot jellemző erkölcsi felfogásnak megfelelően 1953–1956 között az elutasított bontási keresetek aránya emelkedett a korábbi és a későbbi időszakokkal összehasonlítva, és nem vagy alig tudatosodhatott, hogy a válások *közvetlen, individuális okai és társadalmi tényezői nem ugyanazok.* A következmény világos. Ha egy társadalmi jelenség megítélésében csak ezeket a közvetlen, individuális okokat vesszük figyelembe (és a bontások esetében a bírói gyakorlat, sőt a felületes vizsgálat is csak ezeket állapíthatja meg), akkor ezek az okok – mint pl. az érzelemváltozás, a meg nem értés, vagy a részegesség, durva bánásmód stb. – csupán erkölcsi megítélésre kerülhet, így maga a bontás ténye, sőt társadalmi értékelése is ilyen megítélést kap. Ennek megfelelően előtérbe került tehát az a szemlélet, amely a házasság felbomlásában való „vétkesség" kifejezésében eredendően benne is volt a magyar jogfejlődésben. Jóllehet az 1946. évi 6800/ME. számú rendelet a vétkesség nélküli bontás intézményének bevezetésével – majd később a Családjogi Törvénnyel – megszűnt az említett szemlélet, sőt a joggyakorlatból is eltűnt, szinte búvópatakként tért mégis vissza, pl. a bontásért „felelős" házastárs

különilletékkel való sújtásával, amelyet a Legfelsőbb Bíróság kifejezetten „büntetés"-ként kezelt.[108] Így a bírói gyakorlat továbbra is inkább hajlamos volt a társadalmi problémákat erkölcsi szempontból, mintsem a valóságos gyökerekig visszanyúlva megközelíteni.[109]

Az 1950-es években megindult, az extenzív iparosodással összefüggő társadalmi folyamatok, amelyek a női munka általánossá válásával, a tradicionális paraszti társadalmi rend végleges felbomlásával, a vallási tudat területén bekövetkezett változásokkal stb. jelentős mértékben alakítóan hatottak a családi struktúrára, a funkcióira (módosítva azokat), és mindezzel összefüggésben a házassági kötelék stabilitásának gyengülését eredményezték. Ezek azok a „valóságos gyökerek", amelyekhez visszanyúlva a magas válási arányok kialakulása is megérthető.

A társadalmi problémákat kifejező emberi magatartások megítélése – a mögöttes társadalmi tényezőkkel összefüggően – természetesen nehéz feladat. Mivel a társadalmi jelenségek emberi magatartásokon keresztül jelennek meg, így minden társadalmi folyamat és jelenség, amely hatott vagy hathat a család jelenségeinek alakulására, individuális emberek házasságában tükröződött és tükröződik, olyan emberek közötti viszonyban tehát, akiknek magatartása sokféle tényező által meghatározott motivációs rendszerre vezethető vissza. Így az emberi magatartások esetében természetesen helye van az erkölcsi értékelésnek, helyeslésnek vagy rosszallásnak valamilyen értékrend alapján, a *társadalmi jelenség esetében azonban az erkölcsi megközelítés kevés, és a társadalomalakító* politikában aligha lehet eredményes. Robert A. Nisbet amerikai szociológus egy, a társadalmi problémákkal foglalkozó gyűjteményes munka bevezetőjében megjegyezte, hogy van valami közös a társadalmi problémák vallási és *tisztán jogi* megközelítésében, éspedig arra visszavezethetően, hogy mindkét megközelítésben a társadalmi probléma valamilyen *normatív rend* megsértéseként jelentkezik, a valláserkölcsi vagy a jogrend megsértéseként. Tudományosan azonban az ún. patologikus jelen-

ségeket is pontosan olyan módon kell megközelíteni, mint az ún. pozitív jelenségeket. Amit egy kutató mint kutató keres a társadalmi problémában, az annak ismerete: milyen feltételek, tényezők hatnak közre benne, hogyan és miért jött létre.[110]

Az elmondottak eligazíthatnak abban is, *miként ítélhető valamilyen társadalmi probléma devianciának,* s valamilyen magatartás deviáns magatartásnak. Maradjunk a válás problémájánál. Magyarországon – és ezt mutatják a házasodási adatok (amelyek szerint a hetvenes években az 1000 lakosra jutó házasságkötések százaléka tartósan felül van a 9%-on) – „a népesség nagy többsége számára a házassági együttéléses párkapcsolatok változatlanul elfogadott formája ... ha ... Magyarországon is bekövetkezett némi lanyhulás a házassági mozgalomban."[111] (Ez a „lanyhulás" elsősorban az elvált férfiak újraházasodásának csökkenésére vezethető vissza.) Ugyancsak tartós tendenciát jelző adatokból következik azonban is, hogy a legmagasabb válási gyakoriságú országok – és ide tartozik Magyarország is – „eljutottak oda, hogy a válások jelenlegi gyakorisági színvonala mellett, az utolsó tíz évben megkötött házasságok esetében, 30–40%-os válási aránnyal lehet számolni. Ha az emelkedő tendencia folytatódik, akkor 1980 körül már ott tartunk majd, hogy az újonnan kötött házasságoknak ötven-ötven százalékos esélyük lesz arra, hogy válással érje nek véget, vagy pedig valamelyik házastárs haláláig fennmaradjanak."[112] Kétségtelen, hogy a válásoknak az utolsó másfél évtizedben érezhetően emelkedő tendenciája összefügg a házassággal kapcsolatos szemlélet átalakulásával, pontosabban azzal, hogy most váltottak ki racionális megítélést a házassággal és a válással kapcsolatban a már hosszabb ideje tartó társadalmi folyamatok,[113] és ezek eredményeképpen a házasság és család funkcionális átalakulása is. Mindezen jelenségekből együttesen arra következtethetünk (és ezt jelzik az elváltak újraházasodási adatai is), hogy egyrészt nincs szó a házasság intézményének válságáról (ha a párkapcsolatok átalakulási lehetőségére mutatnak is bizonyos jelek, pl. a formális házassági kötelék nélkül együtt élők aránya), másrészt a válás részben

arányai következtében, részben mert éppen a házasság intézményének racionálisabb felfogását jelzi, *nem értékelhető devianciának.*

A deviancia első ismérve tehát az, hogy valóban deviancia legyen, azaz a társadalomban statisztikai átlaggal mutatkozó jelenségtől (magatartástól) eltérő. Ha azonban az eltérés egy bizonyos szintet túlhalad, akkor már nem devianciával állunk szemben, hanem az átlagtól *különböző* olyan jelenséggel, amely másként bontakozik ki a társadalom viszonyaiból, esetleg más értéktartalommal, nemritkán az új fejlődési tendenciát jelezve (vagy a múlt sajátosságait őrizve). A deviancia lényeges kritériuma az átlagtól való eltérésen túl az eltérő jelenség (magatartás) megítélése. A megítélésben természetesen – az elfogadástól az elutasításig – sokféle attitűd juthat kifejezésre, devianciának azonban csak a – legalábbis a társadalom többsége által – kifejezetten elutasított jelenséget (magatartást) tekinthetjük.[114]

A társadalmi probléma és a deviáns jelenség tehát nem azonos. Mint később látjuk majd, bizonyos kapcsolatban vannak egymással, mégis a társadalmi probléma jóval szélesebb fogalom, többnyire a devianciára jellemző vonások nélkül.

Napjaink közgondolkodásában, politikájában is, a tudományos kutatásban azonban mindenképpen észlelhető új jelenség annak felismerése (ha a gyakorlatban nem is mindig tudatos számbavétele), hogy a társadalmi problémáknak túlnyomó részben gazdasági alapjai, összefüggései vannak. Kimutathatók ezek az összefüggések az életmód egyes jelenségeiben éppen úgy, mint a betegség és egészség problémájában, a társadalom erkölcsi arculatának alakulásában stb. Jóllehet társadalmi problémának nemcsak az a probléma tekinthető, amely *eredetében* társadalmi (vannak ilyen nézetek a szociológiai szakirodalomban)[115], társadalmi probléma mégis csak az, aminek *társadalmi összefüggései* is vannak. Így akár egy természeti katasztrófa, pl. áradás is jelenthet társadalmi problémát, hiszen ha közvetlenül természeti okok is idézik elő, mégis összefügghet helytelen döntéssel, amely nem preferálja pl. a megfelelő

védekezési rendszer kiépítését (esetleg gazdasági összefüggések miatt), vagy rosszul megszervezett vízügyi igazgatással stb., következményei pedig mindenképpen gazdasági, igazgatási stb. problémákban mutatkoznak meg. Ebben a felfogásban természetesen társadalmi problémaként fogható fel a műszaki fejlesztés vagy a kutatási eredmények ipari alkalmazása is. Hiszen ahogyan éppen a magyar szociológiai kutatások igazolják, társadalmi összefüggései – egyúttal hatékonyságának feltételei is – három szinten is (makrostruktúra, szervezet, egyén) jelentkeznek.[116]

Ilyen széles értelemben felfogva, a mai magyar társadalom – mint minden más társadalom is – bővelkedik megoldásra váró problémákban, olyanokkal, amelyeknek gyakran ökológiai, természeti, gazdasági, vagy szűkebb értelemben vett társadalmi összefüggéseik vannak. Felsorolni is elég lenne őket, így csak példákat említünk.

Etnikai természetű, de bonyolult társadalmi összefüggésekkel rendelkezik pl. a magyarországi cigánylakosság kérdése. A cigánylakosság – amelynek létszáma már meghaladja a 300 000-et és jóval magasabb szaporodási arányával egyre növekszik – sajátosan strukturált. A vándor, vagy a lakott területektől távoli telepen élő, termelőmunkát gyakorlatilag nem végző cigányoktól egészen a városban letelepedett értelmiségi munkát végzőkig több réteg is megkülönböztethető (nem szólva most a nyelvi különbségekről). Beilleszkedésük a társadalomba tehát nagyon különböző fokon van, és természetszerűen differenciált intézkedéseket is követel.[117]

Említhetnénk az *ökológiai* eredetű társadalmi problémák közül a *területi fejlettségi különbségekhez* tapadó hátrányos helyzetet, amelynek kiküszöbölése nem kis feladatot jelent a társadalomvezetés számára a tervezés fejlesztése és a közigazgatás területén különösképpen.[118]

Említhetnénk a *közgazdasági* természetű társadalmi problémák közül pl. a *munkaerő hatékonyságának* kérdését, amely mint ismeretes, jóval alacsonyabb a fejlett országokban elértnél, és amelynek összefüggései ismét szerteágaznak a történeti

sajátosságok, a gazdasági szabályozók (pl. a bérezés), sőt a politika (a teljes foglalkoztatottság igénye) területére.

Végül említhetnénk a szűkebb értelemben vett *társadalmi* problémák közül a *népesedést,* az egészségügyi ellátást, a bürokratikus jelenségeket stb.[119] E problémák elemzésére azonban e helyütt nincs lehetőség. Csupán két olyan társadalmi jelenség tárgyalására vállalkozunk, amelyekben a problémák többsége tükröződik, és amelyek önmagukban is problémát jelentenek a közgondolkodás, a politikai vezetés és a tudomány számára egyaránt. Ezek: az életmód, illetőleg a deviancia jelenségei. Mindkét jelenség alakulásában a társadalom egészének viszonyai, problémái jelen vannak, alakulásuk egyúttal – bizonyos értelemben – a társadalom egésze helyzetének, állapotának „mutatója" is.

AZ ÉLETMÓD ÉS TÁRSADALMI ÖSSZEFÜGGÉSEI

Az életmód[120] alakulása azóta jelentkezik *társadalmi problémaként* a közgondolkodás és a politikai irányítás – ennek következtében a tudományos kutatások – számára is, amióta a szocialista gazdasági szerkezet alapvető tényei kialakultak Magyarországon, és amidőn az életszínvonal emelkedésével egyáltalán problémává válhatott a *hogyan éljünk* kérdése. Amidőn tehát a társadalom *egésze,* pontosabban átlaga számára a (közelebbi és távolabbi) múlthoz képest jóval magasabb életszínvonalra épülve különböző életmódbeli, főleg fogyasztási minták kezdtek kibontakozni, vagy régebbiek újjáéledni (falusi jómódú, vagy „dzsentri" típusú életmód), illetőleg az ún. „fogyasztói társadalom" jelenségeiből fakadó hatások álltak össze sajátos életmódmintává.

A kérdés *ideológiai* szinten is felmerült. Mindenekelőtt azért, mert bizonyos – jórészt korábbi gyökerű – naiv szocialisztikus nézetek szerint a szocialista társadalomban szinte azonnal, zavartalanul és automatikusan szocialista életmód bontakozik ki. Bár tartalmilag ezt a „szocialista életmódot" sem sikerült meg-

határozni, így sokak szemében azonosult a mindenről lemondó, a puritán, sőt aszketikus életvitellel. Ennek az azonosulásnak az összefüggései részben a munkásmozgalomra, részben az újjáépítés és az iparosítás első korszakának kényszerűségeire vezetnek vissza. Mindenesetre ennek a „várt" és bizonytalanul körvonalazott életmódnak kibontakozása és általánossá válása is elmaradt. A ténylegesen megnyilvánuló, *különféle* életmódjelenségek egy tudatosan irányítani kívánt társadalomban azonban valóban felvetik a kérdést, mi az, ami előrevivő, tehát preferálandó, és mi az, ami visszafogó, tehát visszaszorítandó.

E kérdések megválaszolása – a politikailag is kezdeményezett kutatások és eredményeik ellenére[121] – meglehetősen nehéz feladat a magyar szociológia számára, és nem is tekinthető megoldottnak, ha a kibontakozott kutatások az életmódnak mint társadalmi jelenségnek megismeréséhez jelentősen közelebb is vittek. Nagyon kevéssé adnak azonban ezeknek a kutatásoknak az eredményei választ arra a kérdésre, hogy mik a szocialista életmód ismérvei. Egy-egy elem megfogalmazásán túl (pl. a közösséghez való kapcsolódás, az egyén minél sokoldalúbb kibontakozásának lehetősége és ezzel összefüggésben a szabad idő „kulturált" eltöltése stb.[122]) inkább csak azokat a problémákat sikerült körvonalazni, amelyek nehezítik, zavarják a – még csak nem is mindenképpen szocialista, de – napjainkban „emberinek" tekinthető életmód általánossá válását.

Mielőtt azonban ezeknek a problémáknak elemzésére rátérnénk, röviden össze kell foglalni néhány olyan hipotézist, amelyek legalábbis a magyar szociológiai életmódkutatásokban kijegecesedve, e problémák megközelítésében segíthetnek.

Ezek szerint: egy társadalomban többféle életmódminta hat, olyanok is, amelyek több-kevesebb történelmi folytonossággal vannak jelen, olyanok is, amelyek elemei az adott társadalomban kibontakozóban vannak (Magyarországon pl. a szocialista életmód elemei), és olyanok is, amelyek összetevői több forrásból táplálkoznak. Ezek az életmódminták egyes összetevőikben társadalmi rétegek szerinti differenciáltsággal valósulnak meg, más elemeik viszont általánosan észlelhetők (a társadalomban

kialakuló homogenizáló tendenciák hatására) valamennyi, vagy szinte valamennyi társadalmi rétegnél. Különösen jelentős ebből a szempontból az ipari tömegtermelés, a fokozódó urbanizáció, mint olyan társadalmi folyamatok, amelyek a homogenizálódás számára bizonyos anyagi-civilizatórikus lehetőséget biztosítanak, és a tömegközlési eszközök, amelyek egyrészt a szabad idő eltöltésére hatnak homogenizáló módon (televízió), másrészt pedig a tömegközlési eszközök által terjesztett életmódmintákkal befolyásolják az életmód valóságos jelenségeit.

A társadalom viszonyaiban kibontakozott életmódelemek értékösszefüggésekkel is rendelkeznek, amely értékek – így a hozzájuk kapcsolódó életmódjelenségek – sem közömbösek a társadalomirányítás számára. A szocialista társadalomban elfogadott értékek közül vannak olyanok, amelyek kifejezetten a szocialista társadalom – politikai dokumentumokban is rögzített – céljaihoz kapcsolódnak. Ilyen értékeket a társadalom vezetése természetesen az életmódjelenségekben való megnyilvánulásukban is preferál, amelyek ily módon igényt tarthatnak arra, hogy a társadalomvezetés tudatos intézkedései során különös figyelemben részesüljenek. Ezeket az értékeket ugyan eddig – a célokhoz kapcsolódva – meglehetősen elvont általánossággal (nemegyszer jelszószerűen) fogalmazták meg, jó néhányuk azonban – bár még mindig nehezen definiálhatók és többféle tartalommal is értelmezhetők – bizonyos mértékig mégis alkalmas arra, hogy a tudatos társadalomvezetési intézkedések során figyelmet kapjanak. Ilyenek pl. az ember „sokoldalú kibontakozásának" biztosítása, ezzel összefüggésben a szabad idő kulturált eltöltése, a „szocialista humanizmus", a „közösségi ember" stb.

Társadalmunk mai életmódjelenségei tehát „összetettek". Ez az összetettség, ellentmondásosság legalábbis részben az életmódot irányító minták összetettségéből fakad. Hiszen a preferált, de bizonytalanul meghatározott, kisebb-nagyobb részben a jövőt idéző minták mellett elevenen élnek egyes, a múltban kialakult életmódminták, illetőleg elemeik,[123] és napjaink ellentmondásos társadalmi viszonyai – amellett, hogy erősíthe-

tik a jövőhöz, illetőleg a múlthoz fűződő mintákat – maguk is létrehoznak új életmódjelenségeket.

A társadalom fejlődésének és a preferált értékeknek megfelelő életmódelemek kibontakozása és megvalósulása tehát még akkor sem ellentmondásmentes, ha ezeket az értékeket helyesen állapították meg, illetőleg ha ezek az értékek az uralkodó ideológiában helyesen tükröződnek.

A preferált értékeknek megfelelő politikai, gazdasági stb. döntéseknek életmódelemekben való megjelenése számára kondicionáló tényezőt jelentenek a társadalom gazdasági viszonyai, történetileg kialakult tudati állapota stb. Robert Merton megállapítása szerint a társadalmi problémák legfontosabb „alkotórésze" az az állapot, amelyben lényegi ellentmondás mutatkozik a társadalmilag elfogadott minták és a társadalom életének aktuális feltételei között.[124] Sok tekintetben ez az ellentmondás jelenik meg pl. akkor is, amidőn társadalmunk – manifesztált céljainak megfelelően – az egyenlőtlenségek csökkentése vagy kiküszöbölése felé kíván haladni, de a gazdasági hatékonyság növelése céljából pl. növelnie kell a bérezésben megnyilvánuló különbségeket. Ilyen ellentmondás feszül a szocialista termelőszervezetek jelentősége – amely nem csupán a termelés, de az új, a közösségi ember kialakítása szempontjából is világos – és mai társadalmunk adottságai között.

Hiszen el kell fogadni, hogy ezekben a szervezetekben a szükségszerűen *szakirányú* vezetés lényegében kevesebb teret engedhet az irányításban való széles körű részvételnek. Vagy – minthogy jelenleg a szocialista termelés szervezete a gazdaság bizonyos területeit nem vagy csak nehezen foghatja át, különösképpen nehezen a szolgáltatásokat – teret kell engedni, még ha korlátok között is a magántermelésnek, a magánkereskedelemnek.

Úgy tűnik, a szocialista életmód kialakulásának folyamatát leginkább a gazdasági viszonyokban megnyilvánuló feltételek korlátozzák, éspedig elsősorban azzal, hogy e gazdasági lehetőség korlátozott. Ezzel ugyanis a *hiánygazdálkodás* nem csupán

megjelenik, hanem újratermelődik[125] és kedvező lehetőségek nyílnak az ún. másodlagos gazdaság számára.[126]

E jelenségből mindenekelőtt az következik, hogy *gazdaságunk fejlettségének mai szintjén nem biztosíthatók azoknak az igényeknek a kielégítése,* amelyek – a szocialista társadalom értékeiből is adódóan – *társadalmilag* már *kiformálódtak, sőt általánosan jelen vanak.* Társadalmunkban azonban olyan igények is erőteljesen megjelentek, amelyek egy nagyon magas fogyasztói szinten élő (meglehetősen összetett) réteg[127] életmódjából általánosabb mintaként mutatkoznak. Ennek a társadalom jelentős része számára tulajdonképpen nem, vagy aligha elérhető életszintnek *mintaként* való funkcionálását érdekes társadalompszichológiai jelenség segíti elő. A szocialista társadalomban ugyanis a meglevő osztály- és rétegtagozódás jellege, a betöltött munkakör *természetére* (és nem a végzett munka eredményességére!) való tekintet nélküli egyenlőség eszméje – amely tömegbefolyásolás során nem kis szerepet játszik – természetszerűen és helyeselhetően többé-kevésbé kiküszöbölte vagy kiküszöböli a társadalomból azt a *tudati állapotot,* amely *eleve* jelentősen differenciáltnak fogadta el a fogyasztási szintet, és amely más típusú társadalmakban, különösképpen a kelet-közép-európai korábbi társadalmi viszonyok között[128] – természetesen a nagyon jelentős anyagi-jövedelmi különbségeken túl – korlátozta a legtehetősebb rétegek életmódjának elérhető mintaként való tekintését. A szocialista társadalomban ez a tudati állapot jelentős mértékben gyengült, de az anyagi-jövedelmi viszonyokban, ha nem is a felszabadulás előttiekhez hasonlíthatóan, mégis megmaradtak az esetenként nagyon jelentős különbségek. Ebből azután sajátos ellentmondás adódik: a viszonylag magas életszintet tükröző minta „eszmeileg korlátlan" társadalmi vonzása és a jelentős mértékben társadalmilag szükségszerű (más dimenzióiban kevéssé indokolt) jövedelmi különbségek korlátozó ereje között. Ez az ellentmondás annál is szembetűnőbb, mert a nagyon magas életszinten élők heterogén összetételében „véletlenszerű", illetőleg éppen a szocialista gazdaság és társadalom hiányosságaival összefüggő

tényezők hatnak (amelyek következményei egyrészt elfogadhatatlanként jelentkeznek, másrészt a társadalmilag szervezett munkától el-, illetőleg annak bizonyos elemei felé csábítanak).

Az alapvető ellentmondás azonban természetesen nem ebben a jelenségben van, hanem abban, hogy társadalmunk *mai gazdasági fejlettsége* (illetőleg szerkezetében, az elosztás mechanizmusában kialakult sajátosságai) *nem teszi lehetővé az egész társadalom számára azt az életszintet, amely mintaként mutatkozik* (és itt most nem a legmagasabb életszintet tükröző mintára gondolunk), amelynek azonban *mint* mintának vonzó hatását a tömegközlési eszközök, a fejlett ipari országok felé való nyitottságból fakadó következmények csak erősítik. Ezzel függ össze azután, hogy az ipari kapacitás korlátozottságából, az ún. hiánygazdálkodásból, a fejletlen infrastruktúrából stb. adódó következmények torzítóan hatnak az életmód területén is. Társadalmunkban, s nem csak az ún. „hivatalos" ideológiában, él az igény olyan életmód kialakítására, amely szocialistának nevezhető. Mint említettük, ez a fogalom ma aligha lenne definiálható, a negatívum felől elindulva azonban bizonyos, hogy az említett ellentmondás nehezíti az életmód ilyen elemeinek kibontakozását és erősítését. (Bizonyosan nehezíti pl. a szabad idő kulturált eltöltését.) E következmények közül kettővel foglalkozunk: a lakás- és az egészségügyi ellátás problémáival.

Magyarországon ebben az összefüggésben kiugró jelentősége van a *lakásproblémának,* amely több vonatkozásban is negatív következményekkel jár az életmód alakulására. Ezek közül különösen fontosak

– a lakásállomány mennyiségéből és minőségéből,

– a lakáshoz való hozzájutás módjából fakadó következmények.

Bizonyos fokig még a történelmi múlt hatása (városaink jelentős részében, különösen Budapesten, az építkezések a századforduló időszakában, az első világháború előtt[129] folytak nagy ütemben; a második világháború óriási pusztításokkal

járt; a szocialista fejlődés első szakaszában a lakásépítés háttérbe szorult az iparosítás mögött stb.), hogy az országban rendelkezésre álló *lakásmennyiség nem kielégítő*. A helyzet ugyan jelentős mértékben javult az 1960-as éveket követően, hiszen 1960-hoz viszonyítva 1978-ra a száz lakásra jutó lakosok száma 349-ről 288-ra, a száz szobára jutó lakosok száma pedig 236-ról 149-re csökkent. Ez igen jelentős fejlődés, mégis, a lakáshelyzet továbbra is súlyos társadalmi probléma maradt, éspedig mennyiség tekintetében is. Csak egyetlen adat: 1977. december 31-én a tanácsok 396 282 lakásigénylést tartottak nyilván, és ezzel szemben – valamennyi lakásformát ide számítva – 1977-ben összesen 50 746 lakást utaltak ki. (Minthogy ebben a számban az ún. lépcsőzetes lakáskiutalások is bennfoglaltatnak, valójában kevesebb ember lakásproblémája oldódott meg, hiszen a lépcső „tetején" azok foglalnak helyet, akik korábban is megfelelő lakásból újabba, tetszetősebbe költözhettek.)

A jelenlegi lakásviszonyok között tehát eleve *társadalmilag kedvezményezett az, aki állami bérlakásban* (ide értve a szolgálati lakást is) *lakik*, azokkal szemben, akik „tulajdonosként" élnek akár családi házban, akár öröklakásban. Ez a kedvezményezett helyzet abban mutatkozik, hogy – tekintettel a még mindig alacsony, a ráfordításokat nem tükröző lakbérekre – az állami bérlakásban élők jóval olcsóbban jutnak lakáshoz, mint az, aki lakásvásárlásra vagy építtetésre kényszerül. Ezt tekintetve véve, a lakásállomány ilyen megoszlása eleve bizonyos egyenlőtlenséget takar, éspedig településtípusonként tovább fokozódva: míg ugyanis pl. Budapesten a lakosság többsége (64,5%) főbérleti (szolgálati) lakásban él, és csak 32% tulajdonos, addig ez az arány a városokban 38,8%, illetőleg 58,5%, a községekben pedig 10,5%, illetőleg 84%.[130]

A röviden vázolt jelenségből egy kérdés és egy probléma következik. A kérdés így fogalmazható meg: ha az állami bérlakás társadalmi kedvezmény, akkor kik laknak ezekben a lakásokban, és milyen elvek alapján részesülnek ebben a kedvezményben?

1972. évi adatok szerint a bérlakásban lakott, tehát állami

dotációban részesült háztartások foglalkozási rétegek szerinti megoszlása a réteghez tartozó összes háztartások százalékában a következő: vezető-értelmiségi 51%, középszintű szakember 39%, irodai dolgozó 43%, szakmunkás 25%, betanított munkás 19%, segédmunkás 22%, mezőgazdasági fizikai dolgozó 8%, nyugdíjas 25%.[131] Az adatok bontása ugyan nem tűnik megfelelőnek, hiszen éppen a vezetőket és az értelmiségieket vonja össze, holott a két réteg viszonyai és lehetőségei a bérlakásban való lakást illetően nem azonosak, annyi azonban megállapítható, hogy a lakáselosztásban kevéssé érvényesültek a társadalomban manifesztté lett preferenciák, az egész elosztási mechanizmus működése nem megfelelő.[132]

A megfogalmazható probléma pedig a településtípus szerinti, már több összefüggésben említett hátrányok újbóli megjelenése.

A lakásminőség elosztásában a településtípus szerint tapasztalt különbségek ugyanis tovább hangsúlyozódnak, ha a lakás minőségét, felszereltségét vizsgáljuk. Igaz ugyan, hogy 1978-ban a lakások kb. 50%-a kétszobás, 19,6%-uk pedig három- és több szobás, az is igaz, hogy a lakások 96,7%-a ma már villanyvezetékekkel ellátott, 52,4%-uk vízvezetékkel, 49,2%-uk mosdóhelyiséggel is rendelkezik, de a településtípus és a társadalmi réteg szerinti elosztódás jelentősen differenciálttá válik. Az így mutatkozó különbségeket és hátrányokat a következő táblázat adatai jelzik a háztartásstatisztikai adatok alapján.[133]

Az alapellátottságot, a lakásállomány nagyságrendbeli, felszereltségi és területi megoszlási sajátosságait figyelembe véve azt kell mondanunk, hogy mai társadalmunkban *a kulturált életmód teljesebb kibontakozásának egyik leglényegesebb akadálya a lakáshelyzet.* Mert nehezen várható kulturált életmód kibontakozása zsúfolt lakásban,[134] kettőnél több generáció együttélésével (a két generáció együttélése szülő és nem házas vagy nem felnőtt – gyermek esetében fogadható el), vagy éppen az elemi civilizációs feltételek hiányában.

Az említett körülmények mindenekelőtt korlátozzák a sze-

Társadalmi csoportok	Az önálló lakással nem rendkező háztartások aránya	Száz		Száz lakásból	
		háztartásra jutó szoba	szobára jutó személy	fürdőszobával ellátott lakás	folyóvízzel ellátott lakás
Munkásosztály	9,8	184	182	51,2	57,7
városban lakók	10,9	176	176	63,2	78,1
községben lakók	8,6	191	186	38,4	35,8
Szövetkezeti paraszt	5,0	191	175	33,2	29,3
Kettős jövedelmű	2,8	201	198	36,4	33,8
Szellemi foglalkozású	8,8	217	137	82,2	87,8
városban lakók	10,2	209	138	86,7	94,4
községben lakók	4,9	237	135	79,1	68,6
Inaktív keresők	5,1	151	109	30,5	40,0
városban lakók	7,7	150	109	49,9	70,3
községben lakók	3,1	152	110	16,3	17,9

mélyiséget azzal, hogy a szükségletek már eleve korlátozottabb szinten jelentkezhetnek, szélsőséges esetben a kulturált életmódra irányuló igények ki sem bontakoznak. A lakáshelyzet negatív következményei azonban a társadalom számára fontos primer kötelék (házastársi, szülő-gyermek viszony) gyengülésében is kifejeződhetnek, kedvező lehetőségeket biztosítanak az antiszociális befolyások számára stb.

Mindez azonban csak a probléma egyik része. Az életmód alakulásának szempontjából is negatív elemek összefüggenek a *lakáshoz való hozzájutás módozataival is.*

A lakásállományban való „lakói minőség" alakulásából világos, hogy a lakáshoz különbözőképpen lehet hozzájutni. A jelenlegi hatályos szabályozás szerint állami bérlakásra csak nagyon alacsony jövedelmű kategóriákban élők számíthatnak. (Az a gyakorlat, amely eltekint ezektől a kritériumoktól, nagymértékben alkalmas a közhangulat rontására, a vezetés iránti bizalom gyengítésére.) Viszonylag alacsony jövedelmi kategóriák kaphatnak ún. szövetkezeti lakást, és a bérkategória szempontjából többen (de a rendelkezésre álló lakásmennyiség miatt kevesebben) tanácsi értékesítésű öröklakást. Minthogy azonban a jogosultak száma jóval nagyobb, mint a rendelkezésre álló

lakások száma, és mert a várakozási idő gyakran igen hosszú, *a lakosság jelentős arányban kényszerül magánerőből való* (jóllehet az állami támogatás különböző formáit igénybe vevő) *építkezésre*. Ezzel szemben a bérviszonyok és az építkezési költségek alakulása ma anyagilag is igen nehézzé teszi a magánerőből való építkezést, éspedig még jelentős állami kölcsön esetében is. A – természetesen más tényezőkkel is összefüggő – következmény ismert: a munkaidőn túl vállalt (ám nem kis részben a munkaidő alatt végzett) legális és hasznos, „féllegális", ám még mindig hasznos mellékmunka, nemkülönben a nem legális, nem is hasznos, de elnézett csúszópénz, a borravaló, hálapénz stb. szinte megállapíthatatlannak tűnő terjedése. Megállíthatatlannak tűnő, hiszen pl. a „mellékmunkát" nem csupán az egyéni szükséglet, hanem a hiánygazdálkodás különböző jelenségei is indokolják, bizonyos értelemben tehát találkozik a szubjektív és az „objektív" szükséglet. Nem kis mértékben a hiánygazdálkodás a forrása a csúszó- és hálapénzek stb. gyakorlatának is.

Ez a helyzet azonban felemészti a szabad idő jelentős részét, vagyis a majdani kulturált élet puszta fizikai kereteinek megteremtése jelentős mértékben csökkenti a kultúrára felhasználható időmennyiséget, és olyan káros szokásokat rögzíthet, amelyek esetleg a lakás megszerzése után is tovább élnek (pl. a további, éspedig a társadalomban ható fogyasztási minták által is motivált szerzésre mindenáron való törekvés, a „könnyű", nem fárasztó szórakozás megszokása stb.). Ennek a körülménynek a veszélye két szempontból is nagy, egyrészt a berögződött tulajdonságok áthagyományozódhatnak a következő nemzedékre, másrészt a lakás megszerzésének kilátástalansága felelőtlen fogyasztásra csábíthat. Mindennek folytán a szocialista társadalom anyagi lehetőségeivel és értékeivel össze nem férő fogyasztási szokások alakulhatnak ki (pl. pazarlás), olyan egyéni tulajdonságok és olyan „közmorál" kibontakozására nyílik objektív lehetőség, amely szemben áll a társadalom manifesztált értékeivel, preferenciáival, és közrehathat a bűnözés alakulásában is.

Az utóbbi évtizedek magyar szépirodalmában, de politikai vitáiban is vissza-visszatérő probléma az ún. „szerzési" morál eluralkodása, a „magas szintű fogyasztás" modelljének vonzó hatása és következményei. A társadalmunkban jelenleg észlelhető és bizonyos dimenziókban elítélhető „szerzési" törekvések azonban csak bizonyos mértékben függenek még össze tudati hatásokkal, alapvetően a lakásszerzés módjával kezdődnek, és folytatódhatnak a berendezésével, a civilizált élethez hozzátartozó tárgyak (tartós fogyasztási cikkek) beszerzése iránti szükséglet kielégítésével, majd a civilizált élethez már nem feltétlenül hozzátartozó igények kielégítésének szükségletével (hétvégi ház, gépkocsi és vele az autós életforma kialakulása). Az egyszer berögződött cselekvési mód és pszichés állapot már nagyon nehezen változtatható meg.

Nem a lakás vagy a tartós fogyasztási cikkek stb. megszerzése, iletőleg az erre való törekvés az elítélendő tehát, ezek hozzátartoznak a kulturált életmód civilizatórikus feltételeihez. Még csak nem is a hétvégi ház vagy a gépkocsi, amelyek ugyancsak *eszközei* lehetnek egy kulturáltabb életmódnak. Társadalmi méretekben problematikus azonban az eszközök céllá válása, és különösen az lehet a megszerzés módja. (Jóllehet az egyént illetően ez a mód ismét csak nem „elítélendő" az esetek többségét tekintve, hiszen a nagy többség másként nem juthat hozzá). Ez a probléma tehát „elítéléssel" nem oldható meg, éppen ezért a *közvetlenül a tudatra ható eszközök hatástalanok* is. Annak felismeréséből, hogy ez a jelenség társadalmunk adott gazdasági feltételeiből fakad, az következik, hogy a megoldás módozatai is itt keresendők.

Ezzel összefüggésben még egy problémát kell megemlíteni. Ha a tulajdonosi minőség a gyakorlatban az esetek túlnyomó többségében feltétele a lakásnak, akkor a *tulajdonosi minőség társadalmi méretekben szükséghelyzet kifejeződése.* Azaz, az emberek túlnyomó része nem azért épít vagy vásárol saját tulajdonú házat, öröklakást, mert tulajdonra vágyik, vagy mert nem tudja pénzét másképpen felhasználni (bár természetesen egy szűkebb réteg esetében ilyen motívumok is találhatók), ha-

nem mert *másképp nem jutna lakáshoz.* Ebből kiindulva jelentős mértékben eleve hátrányos helyzetben vannak a saját tulajdonú lakásban lakók, mint a bérlakásban, különösen állami bérlakásban lakók, nem csupán azért, mert meg kell vásárolni lakásukat tényleges értékben, hanem azért is, mert így természetesen nem részesülnek a bérlakásokban lakás lehetőségével adott „burkolt" dotációban. Ezt a hátrányt még tovább növeli a tatarozási, javítási kötelezettség, s a tulajdonosi minőséghez tapadó anyagi hátrányok. Csak egyetlen példa: az állami bérlakásban lakó lényegében könnyen hagyományozhatja gyermekére a lakást halál esetén, míg a saját tulajdonú lakás áthagyományozása öröklés útján nem csupán a tulajdonosi minőséghez fűződő hátrányokat örökíti át, hanem jelentős illetékkel is jár. (A lakás forgalmi értéke ugyanis a legtöbb esetben eszmei jellegű, hiszen többnyire csak elvileg idegeníthető el, a valóságban nem, mert a tulajdonosnak nincs lehetősége más lakás szerzésére.)

A lakásproblémák összefüggéseiből világos, hogy társadalmunkban az infrastruktúra fejletlenségének következményei egyrészről negatív objektív feltételek által befolyásolják az életmódot, másrészről olyan hatást gyakorolhatnak az emberi magatartás alakulására, bizonyos szokások rögződésére, amelyek akadályozzák a szocialista értékek érvényesülését, az ezeknek megfelelő magatartási minták kibontakozását és erősödését. A lakás esetében inkább a következmények első típusa hangsúlyozódik, az *egészségügyi ellátás* problémájával összefüggésben a második.

Magyarországon a betegellátás állampolgári jogon biztosított, tehát mindenkit megillető jogként elismert. Az alapvető kérdés azonban – mint minden állampolgári jog esetében – ennek a *jognak a realizálását* biztosító tényezők fejlődése. Ezek a tényezők sokrétűek, lehetnek anyagi-gazdasági, szervezeti, morális jellegűek, és együttesen alakítják ki az egészségügyi ellátásnak azt a szintjét, amelyben ez az állampolgári jog megvalósulhat. Mint a lakásellátás esetében (amely ugyan nem formálódott meg állampolgári jogként), az egészségügy esetében is az

a helyzet, hogy a kétségtelen erőfeszítések és a jelentős fejlődés ellenére még ellentmondások tapasztalhatók az igények és a lehetőségek között. Más szóval, az egészségügy egészének helyzete – az összes említett tényezőt figyelembe véve – még nem biztosítja maradéktalanul és korszerű szinten mindenki számára az állampolgári jogként megfogalmazott betegellátást.[135] A kórházi ágyak száma pl. az 1938. évihez viszonyítva 10 590-ről 1977-re 91 416-ra emelkedett, de 1938-ban az egy ágyra jutó fekvőbetegek száma 10,6 volt, míg 1977-re már csaknem elérte a 21-et, és a tendencia az elmúlt negyven évben állandóan emelkedik. Az orvosok számának alakulásában – 1938-ban 10 590 orvos élt Magyarországon, míg 1977-ben 28 474 – ugyan emelkedő tendencia mutatkozik és ugyanez észlelhető a 10 000 lakosra jutó orvosok arányában is (ez 1977-ben már 26,7 volt), ám az egészségügyi ellátás korántsem problémamentes. Mindezt magyarázza, hogy 1938-ban a társadalombiztosításba bevont személyek száma 2,8 milió volt, míg napjainkban ez a szám már azonos az ország lakosságával. Így 1938-ban 100 lakos közül igényjogosult volt 31, ma 100. Ebből egyrészt következik, hogy szükségképpen csökken a 10 000 biztosítottra jutó fekvőbeteg-ellátásban részesülők száma (1938-ban 27, 1975-ben [utolsó adat] 176), másrészt csökken a betegellátás szintje, amelyet csak bizonyos mértékben egyenlít ki az orvostudományban 1938 óta bekövetkezett fejlődés, és az ugyancsak jelentősen megnövekedett műszerezettség. Különösen jelentős a relatív visszamaradás az ágyszámok alakulásában: amíg a biztosítottak száma 1960–1965 között pl. 15%-kal nőtt, és a növekedési arány az orvosok számában 24%, a kórházi ágyak esetében csupán 8%. (A nemzetközi adatok szerint 1965–1974 között Magyarországon a tízezer lakosra számított ágyszámnövekedés 4,5 volt, míg az azonos fejlettségi szinten levő országokban 21,8.) Ha pedig tudjuk, hogy a táppénzes állományban levő dolgozók napi átlagos száma állandóan növekszik (10 000 állományban levő dolgozóra számítva ez az arány 1960-ban 134 volt, míg 1977-ben 238, ami az átlagos állományi létszám 5,6%-át jelenti, szemben az 1960. évi 4,5%-kal), akkor világos,

hogy az egészségügyben mint infrastruktúrában szükségképpen mutatkoznak a „hiánygazdálkodás" jelei.[136]

Tulajdonképpen ebben – a csak legfontosabb mutatókban vázolt, hiszen pl. nem szóltunk az ellátottság tekintetében Budapest, a vidéki városok és a falvak között mutatkozó a fenti sorrendben fokozódó hátrányokban jelentkező különbségekről – a strukturális helyzetben találhatók azok a tényezők, amelyek *az ingyenes betegellátást jelentős mértékben megfizetetté változtatják.* Ha ugyanis „hiánygazdálkodás" folyik, ha az egészségügyi létesítmények túlzsúfoltak, a személyzet túlterhelt stb., akkor a felvétel, a jobb kezelés (vagy annak hiedelme) pénzen megvásárolhatóvá válik, és ez egyrészt jelentős egyenlőtlenségi viszonyokat teremthet az ellátásban is, másrészt növelheti a különböző pozíciókhoz tapadó anyagi előnyöket is. A kezelés pénzzel való javítása vagy a hiedelem ebben természetesen korrupciós jelenségeket produkálhat a beteg és orvos viszonyban, és ez kihathat az életmód más összefüggéseire is. A pozícióhoz tapadó előnyök folytán bizonyos kivételezett orvosi réteg – bár természetesen nem az egész orvostársadalom – olyan anyagi körülmények közé kerülhet, amelyek erősíthetik az életmódmintát, amelyről megállapítottuk, hogy annak ellenére hat a társadalomban, hogy anyagi szintjével a túlnyomó többség számára elérhetetlen.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az egészségügy – bizonyos területi, társadalmi és korosztályi különbségekkel – felkészült az akut esetek fogadása, de már kedvezőtlenebb a helyzet a krónikus betegségek kezelése és gyógyítása terén, még kedvezőtlenebbek a rehabilitáció lehetőségei, a megelőzés pedig – ami az életmód alakulása szempontjából talán a legfontosabb – sok elterjedt betegség esetében alig hatékony. Az ebből következő feszültségek kedvezőtlenül érintik a tudat alakulását, a családi viszonyokat, és bizonyos részben a társadalom számára mintaként szereplő életmódjelenségeket is.

Az életmód azonban nem „csupán" mint cél társadalmi probléma, nem is csak jelenségeiben, sőt nem is jelenségeit alakító – esetenként ellentmondásos – tényezőiben, hanem a következ-

ményeiben is, így pozitív vagy negatív hatást gyakorolhat a társadalom további alakulására, például a fejlődés alapjául szolgáló gazdasági mozgásokra, pontosabban a gazdaság hatékonyságára is. A munka kétségkívül az életmód alakulását befolyásoló egyik alapvető tényező, éppen ezért a munka világában bekövetkezett változások, technikai-technológiai és szervezeti változások egyaránt[137] befolyásolják az egyes ember és rajta keresztül az egyes társadalmi rétegek életmódját. Nem kevésbé hat azonban az életmód is a munka világára. A szociológiai kutatási eredmények ma már egyértelműen igazolják, hogy a gazdasági fejlődés nem független a társadalom életmódjának történelmileg kialakult sajátosságaitól: hogy pl. a munka szervezettségének, pontosságának, a munka elvégzésének alakulására társadalmi, sőt üzemi-szervezeti méretekben sem kis hatást gyakorolnak a társadalmunkban történelmileg kialakult életmódminták és következményeik; hogy ezek jelen vannak az ember termelői magatartásában is. A szocialista életmód kialakítása és fejlesztése mint cél tehát egyúttal további gazdasági fejlődésünk egyik feltétele. Ezt azért is kell világosan látni és ismételten hangsúlyozni, mert gyakorta észlelhető az olyan társadalmi kérdéseknek, amilyen pl. az életmód, ún. *humán kérdésként* való felfogása. Olyan kérdésként, amely a gazdasági problémákhoz képest másodlagosként kezelendő, vagy pontosabban megfogalmazva, a gazdasági feladatok megoldása szempontjából valamiféle „ráfizetéses kitérő" lenne. Holott jó néhány társadalmi probléma, egyebek között az életmód összefüggései sem csupán valamilyen „absztrakt" humán szférában jelentkeznek. Így az életmód alakulása egyrészt a leghétköznapibb értelemben vett gazdasági hatékonyság fokozásának tényezője is, másrészt a gazdasági folyamatok és a gazdaságpolitika függvénye is.

A deviancia problémájának elemzésénél mindenekelőtt azzal a kérdéssel kell szembenéznünk, vajon mi a forrása, pontosabban mik a forrásai a deviáns jelenségeknek a mai magyar társadalomban? Arra már utaltunk, hogy nem csupán a kutatások, de az ún. „hivatalos szemlélet" (amelyben tartósabban éltek a korábbi beidegződöttségek) is meghaladta azt a leegyszerűsített nézetet, miszerint a bűnözésnek, alkoholizmusnak stb. legfőbb vagy egyedüli tényezője az elmaradott tudat, illetőleg a „kapitalista környezet hatása". Válaszolni kell azonban arra is, hogy a deviáns jelenségek mennyiben kötődnek a magyar társadalom történelmileg kialakult, és természetesen sok tekintetben ma is ható tényezőihez, illetőleg mennyiben tarthatók az új társadalom sajátos viszonyaiból fakadó következményeknek.

Ha abból a már általánosan elfogadott tételből indulunk ki, mely szerint a „deviáns viselkedést" *ugyanazok a társadalmi erők és mechanizmusok* hozzák létre, mint a normáknak megfelelő „konform viselkedést", és elfogadjuk a megállapítás logikájából adódó következményt is, azaz „a deviáns viselkedés specifikuma... nem az, hogy különleges szociológiai szabályszerűségek működése hozza létre őket, hanem, hogy az általános társadalmi szabályszerűségek sajátos – aránybeli és térbeli – hatása fejeződik ki bennük",[138] és – tegyük hozzá – ezt a megállapítást éppen a magyar fejlődés jelenségei igazolják,[139] még mindig csak részben közelíthetjük meg a választ. Mert mennyiben és milyen társadalmi következményeiben változtak ezek a „társadalmi erők és mechanizmusok" a magyar társadalom utolsó száz esztendejében, éppen a deviáns jelenségeket eredményező hatásukban? Vajon az az alapvető gazdasági-társadalmi folyamat domináns-e ebben a tekintetben, amely – bár a szocialista társadalom építése idején jelentősen felgyorsulva és egyes vonásaiban minőségileg változva – tulajdonképpen állandóan jelen van ebben a száz esztendőben? Gondolunk itt a már sokszor említett fejlődési szakadék áthidalására, a magyar társadalom történeti „determináltságainak meghaladására", az el-

késett, és ezzel is összefüggésben sajátos irányt vett fejlődés következményeinek kiküszöbölésére, tehát a modernizáció bizonyos változatára, amelynek tartalma az iparosodás, az urbanizáció, a tradicionális kötelékek felbomlása, illetőleg átalakulása. Vagy: a tulajdonviszonyok megváltozása, a szocialista politikai rendszer kialakulása, a társadalomban megjelent szocialista értékek stb. más módon – mérséklően vagy generálóan – hatnak a deviáns jelenségek alakulása? Olyan kérdések ezek, amelyekre határozott válasz ma még aligha adható, de legalábbis a válasz egyes elemeinek körvonalazása mégis megkísérelhető.

Ha az egyes deviáns jelenségekre vonatkozó adatokat figyeljük (s ezek sajnos valamennyire is összehasonlítható módon, bár mindig hiányosságokkal tulajdonképpen csak az első világháború utántól állanak rendelkezésre), akkor megállapíthatjuk, hogy a legutóbbi ötven év változásai (vagy állandó folyamatai) az egyes deviáns viselkedési formákra különböző módon hatottak. A bűnözés szintjében 1928 és 1938 között jelentős különbség nem tapasztalható. A háború és a háborút közvetlenül követő évek rendkívüli helyzetet teremtettek, amelynek adatai azért nem értékelhetők, majd 1952–1953-ig emelkedő tendencia mutatkozott (1953-ban pl. több mint 108 000 volt a jogerősen elítéltek száma) jórészt a mesterségesen konstruált „bűnözés" – a beszolgáltatással kapcsolatos „bűncselekmények", gazdasági bűncselekmények stb. – hatására. Azóta 1963-ig csökkent a bűnözés, 1963 óta pedig lassan növekvő tendencia bontakozik ki.[140] Az *alkoholizmus* alakulásában – bármilyen többé-kevésbé használható mutatót is alkalmazunk (pl. a májzsugorban elhaltak száma, az alkoholista betegek száma, a különböző szeszfajták fogyasztása, vagy az abszolút szeszfogyasztás stb.) – mindenképpen *emelkedő* tendenciát figyelhetünk meg. Mutatkozik ugyan a fogyasztási szokások bizonyos átstrukturálódása, éspedig a tömény szesz és a sör „javára" a borfogyasztással szemben, de ez nem jelenti még azt sem, hogy akár a borfogyasztás ne növekedett volna. Ez a tendencia 1968 óta felerősödött, bár a töményszesz-fogyasztás az utóbbi évek-

ben valamelyest csökkent. (1938-ban az alkoholista betegek száma 58 320 volt, 1963-ban 75 600, 1968-ban 106 012, 1977-ben 189 451.[141]) Megjegyzendő, hogy az alkoholfogyasztás emelkedésével együtt növekszik az alkoholtól befolyásolt állapotban elkövetett bűncselekmények száma.[142] Stabilan emelkedő tendencia mutatkozik az *öngyilkosság* alakulásában is, amelyet ugyan az 1940–1950-es évek adatai szerint ezekben az években csökkenés szakított meg, de az emelkedés 1958-tól már ismét kifejezett. Megjegyzendő azonban, hogy az öngyilkosságok 100 000 lakosra számított aránya 1897-től – a rendszeres adatszolgáltatás megindulásának időszakától – kezdődően magas, ám azóta is stabilan emelkedő irányzatú. Az 1950-es években bekövetkezett csökkenés egyébként az 1950–1955. évek átlagában szinte azonos arányszámot mutat az 1897. évivel: 21,5[143] – ez az arány 1977-ben 40,3 volt. Végül, jóllehet a korábbi évekre nincs összehasonlító adatunk, a *mentális betegek* száma – az elme- és ideggyógyintézetekből, illetőleg kórházi osztályokról elbocsátott betegek 100 000 lakosra eső arányában számítva – az 1951–1954. évek átlagához képest (376,8) 1968-ra már 732,4-re növekedett.[144]

Mielőtt ezekből az adatokból bármilyen jelenségre is következtethetnénk, emlékeztetnünk kell arra, hogy ezekben a számokban sok a bizonytalanság. A bűnözés számának alakulása pl. mindenekelőtt függ egy bizonyos cselekmény bűncselekménnyé való nyilvánításának mozgásától. Előfordul, hogy ugyanazon cselekmény egy időszakban bűntett, máskor szabálysértésként kerül elbírálásra – a vonatkozó jogi szabályozás változásai szerint –, és ez természetesen tükröződik a bűnügyi statisztikában is. Függ ez a szám a feljelentések számának alakulásától,[145] és a bűncselekmények felderítésére hivatott szervezetek munkájának intenzitásától is. Ma már az a jelenség is ismert, hogy a bűnüldöző szervezetek bizonyos, bár aligha tudatos önkorlátozással élnek szervezeti kereteikből és kapacitásukból következően, és ez természetesen csökkenti a felderített bűncselekmények számát. Az öngyilkosságra vonatkozó adatokat – különösen régebben – a halál okának bejelentésénél ér-

vényesülő vallási és más szempontok torzították. Az alkoholizmus és a mentális betegségek számának megállapításában a diagnózis bizonytalanságai mellett az egészségügyi, gyógyító és gondozó hálózat fejlettségében és hozzáférhetőségében bekövetkezett pozitív változások, a társadalomban érvényesülő biztosítási rendszer stb. okozhat torzításokat. (A korábbinál jóval többen kerültek ugyanis abba a helyzetbe, hogy betegségükkel – bármilyen természetű legyen is – orvoshoz forduljanak, és ez az egészségügyi statisztikában is kifejeződik.)

Bármilyen torzulást is tulajdonítunk azonban az imént említett tényezőknek, a nagy trendek azért mindenképpen megállapíthatók, és ezek tükröződnek a fentiek során röviden jellemzett adatokban.

A deviáns jelenségek szociológiai kutatásának óriási irodalma van. Ez irodalom Durkheimnek az öngyilkosságról szóló könyve[146] óta igen sok olyan tényezőt tárt fel, amelyek hatása igazolt, és nem egy olyan magyarázó elvet munkált ki, amelyek legalábbis részben hozzásegítenek e jelenségek megértéséhez. Az eddigi kutatómunkából mindenképpen leszűrhető azonban, hogy egyrészt a deviáns magatartás különböző formái – az alapvető azonosságok ellenére is – különböző társadalmi tényezőkkel lehetnek kapcsolatban, másrészt pedig nem magyarázhatók egyetlen tényezővel, egyetlen magyarázó elvvel, legyen az mégoly tetszetős és egyes vonatkozásaiban igazolt is.

Az adatok alakulásának nagy összefüggései mindenesetre azt jelzik, hogy a magyar társadalom legutóbbi fél évszázadában, a bűnözésben és bizonyos fokig a mentális betegségek alakulásában is, inkább felismerhetők a társadalom modernizációjával kapcsolatos egyes jelenségek, sőt a modernizációs folyamat politikai kereteiben bekövetkezett változások is, mint a múltat inkább idéző kulturális összefüggések, esetleg szokások, amelyek leginkább az öngyilkosság alakulásában figyelhetők meg. Sajátos helyzetben levőnek tekinthetjük az alkoholizmust, amelyben megnyilvánulnak a múlthoz tapadó, de a jelen anyagi lehetőségeivel „felerősített" szokások és a modernizációs folyamat következményei is.[147]

Ezt a megállapítást azonban csak hipotézisként kezelhetjük, de legalábbis ennek a hipotézisnek a kialakítására mutatkozik valamelyes alap. Hogy az iparosodással és az urbanizációval a bűnözés általánosan emelkedik – sőt egyes formái, a szervezett bűnözés pl. elsősorban ezzel függenek össze –, ez a tény akkor is „működő" hipotézis, ha más tényezők „bejátszása" folytán nem is mutatható ki minden iparosított és urbanizált területre az agrár- és rurális jellegűekkel szemben a bűnözés magasabb aránya.[148]

Ez az utóbbi körülmény egyébként feltehetően azzal is összefügg, hogy az iparosodásnak és az urbanizációnak általánosabb hatásai vannak, és nem csupán azok, amelyek csak a közigazgatási értelemben városinak, vagy bizonyos mutatószámok alapján iparinak jellemezhető területeken mutathatók ki. Hiszen e folyamatokkal összefüggésben a tradicionális társadalmi kötelékek mindenütt átalakulóban vannak, a rurális területek legtöbbjén is megszűntek már a régi értelemben,[149] a nagy társadalmi mozgás nem csupán a városokra terjed ki, ha bizonyos következményeiben (beilleszkedési nehézségek) elsősorban ott is csapódik le stb. Magyarországon pl. a bűnözéssel leginkább „fertőzött" város hosszabb ideje a Balaton melletti Siófok, amelynek bűnözési arculatát nem elsősorban ipari urbanizált jellege, hanem „divatos" üdülőterület volta (és az ebből adódó lehetőségek) határozza meg. S ha ehhez hozzátesszük, hogy Siófokot – legalábbis 1978-ban – Komárom és Kiskunhalas követte (mindkét város jelentős mértékben eltér Siófok arculatától, de egymásétól is), míg a rurális területeken mért legmagasabb „fertőzöttség" a kecskeméti, a mosonmagyaróvári és a keszthelyi járásokban mutatkozott 1978-ban,[150] akkor világos, hogy az általános, az országra igazoltan megállapítható hipotézist az egyes tájegységekhez, a települések sajátos viszonyaihoz tapadó tényezők már erősen differenciálhatják. (További példák: a 10 000 lakosra jutó, ismertté vált közvádas bűncselekmények tekintetében olyan nagyvárosok, mint Győr vagy Pécs, alacsonyabb rangsorhoz jutnak Szekszárdnál, Kalocsánál, Ceglédnél stb.) Egyébként is úgy tűnik, hogy az ország dunántúli,

és itt is a nyugati területei legalábbis a bűncselekmények tekintetében jóval kedvezőbb helyzetben vannak a Duna–Tisza közénél, vagy az északkeleti területeknél. S ebben a tekintetben még az országot átlósan, délnyugat-északkelet irányban végigszelő iparvidék, a sokat emlegetett „energiatengely" hatása sem érvényesül egyértelműen. Egy most folyamatban levő vizsgálatunk szerint ezek a különbségek többé-kevésbé hasonló módon mutatkoznak meg a polgári perek 10 000 főre számított arányában is.[151] Az iparosodással és urbanizációval együtt járó bűnözési jellegzetességek tehát feltehetően országos átlagban mutatkoznak, itt is különböző kísérőjelenségeik intenzitásának (pl. mobilitás, területi vándorlás stb.) megfelelő mértékben, míg a kulturális fejlettségi szint, a hagyományos életmódminták erőssége, a terület „erkölcsi állapota" stb. ezeket az általános hatásokat jelentősen módosíthatják.[152]

Mindenesetre a magyarországi bűnözésre is jellemző az iparosítás folyamatában mindenütt megjelenő, a bűnözés struktúrájának átalakulásában megjelenő sajátosság:[153] a vagyon elleni bűncselekmények nagy részesedése a bűnözés egészében. Ez az arány 1965-höz viszonyítva valamelyest csökkent (ha az 1965. évi adatokat 100-nak vesszük, ez az arány 1978-ban 91,5), 1978-ban az összbűnözés 56,3%-át jelentette. Ezt a csökkenést ugyan sok tényező befolyásolhatja, például más bűncselekménytípusok arányának növekedése, de természetesen – és a valóságban is ez történt – elsősorban az abszolút számokban való visszaesés. Másik jellegzetességként megfigyelhető a fiatal korosztályok bűnözésének relatív emelkedése.[154] A fiatalkorúak bűnözése abszolút számban 1965-höz képest csökkent ugyan, mégis amíg 1965-ben az ország fiatalkorú lakosainak 1,1%-a követett el bűncselekményt (10 000 lakosra 108,9), addig 1978-ban 1,3%-a (azaz 10 000 lakosra számítva 129,9). Egyébként csak adalékként említjük az előbbi problémához, hogy a 10 000 lakosra számított fiatalkorú bűnelkövetők aránya 1978-ban a legmagasabb Bács-Kiskun megyében, illetőleg Borsod-Abaúj-Zemplénben volt (az egyik a Duna–Tisza közén, elsősorban agrár-ipari, a másik az északkeleti területen inkább ipari-agrár

jellegű megye), a legalacsonyabb pedig a dunántúli Vas, illetőleg Győr-Sopron megyékben, amelyek mind az általános gazdasági fejlettségi szint, mind az iparosodás mutatói szerint különböznek egymástól.

Ezek a jelenségek azt jelzik, hogy a bűnözési struktúra – országos méretekben – nagyjából megfelel az iparosodott országokénak. E struktúrán belüli bizonyos sajátosságok (pl. a szervezett bűnözés hiánya és a fiatalkorúak gang jellegű bűnözésének visszaszorulása, de különösképpen a bűnözés összességében alacsony aránya) a társadalom tulajdonviszonyainak és politikai rendszerének *közömbösítő* hatásából fakadhatnak. Bizonytalansági tényezők természetesen vannak: mert minek tulajdonítsuk pl. azt a tényt, hogy Magyarországon tulajdonképpen soha nem alakult ki szervezett bűnözés? Vajon a múltban az ország elmaradott társadalmi-gazdasági viszonyai hatottak ilyen irányban, és ez a hatás érvényesül ma is, vagy a politikai berendezkedés sajátosságai közömbösítették az iparosodással megjelenhető, a szervezett bűnözés irányából ható tényezőket? Összehasonlításul: Olaszország legelmaradottabb részén hagyományos a szervezett bűnözés, de ma már elterjedt a legfejlettebb területein is.

Az összefüggések azonban az ábrázoltaknál jóval finomabban is jelentkezhetnek. Mert igaz ugyan, hogy a vagyon elleni bűncselekmények aránya – ahogyan mondottuk – megfelelhet az iparosodással, az urbanizációval stb. összefüggésbe hozható jelenségeknek, ám az ilyen bűncselekmények aránya Magyarországon korábban is magas, sőt magasabb volt (a húszas években a 75%-ot is elérte és az ötvenes évek elején is 60–70% körül mozgott az elítéltek között[155]). Igaz ugyan, hogy az arányok alakulásában a jogi szabályozás is közrejátszott (pl. az utóbbi évek csökkenésében a kisebb értékű vagyon elleni bűncselekmények szabálysértésként való elbírálása), a társadalmi-gazdasági változások azonban feltehetően nem csak, vagy nem elsősorban az arányok alakulásában vagy a csökkenésben fejeződnek ki. Feltehető pl., hogy az iparosodás folyamatával általában növekvő vagyon elleni bűnözés arányait nálunk az a tény

csökkentően módosítja, hogy ez a folyamat a szocialista társadalomban megy végbe. Még az ugyanazon arányokkal rendelkező időszak vagy társadalom vagyon elleni bűnözésében is különböző tényezők játszhatnak szerepet. Vagyon elleni bűncselekményeket produkálhat pl. a szegénység és a jólét. S ha – bárcsak feltevéseket formálhatunk vizsgálatok hiányában – a húszas évek magas bűnözési arányát a szegénységre, mint alaptényezőre, az ötvenes évekét a szigorú büntetőjogszabályokra és a drákói ítélkezésre vezethetjük vissza, milyen jelenségek állhatnak napjaink vagyon elleni bűncselekményei mögött?

Az „okok" nyilván ma is összetettek. Ma is vannak relatíve „szegény" rétegek,[156] ma is érvényesülnek a fiatalkorral kapcsolatos sajátos motívumok, de pl. a társadalom nagyobb mobilitásából következően társadalmilag szélesebb csoportokat érint a beilleszkedés problémája, így növekedett e jelenséggel összefüggő kriminalitás is; vagy nyilvánvalóan megjelent, éspedig részben a vagyon ellen megnyilvánulva az ún. jóléti bűnözés is. Amit azonban új produktumnak látunk, és amelyre már az életmód problémái kapcsán is utaltunk, az a magas szintű fogyasztási minta vonzóereje és az elérésének anyagi feltételei közötti ellentmondás. S ez nem csupán a társadalmilag elfogadott célok illegitim eszközökkel való követésének problémája (Merton), s nem is csupán azzal függ össze – amit Cloward és Ohlin állapítottak meg[157] –, hogy ugyanis a társadalom különböző rétegeinek más és más lehetőségei is vannak az illegitim eszközök igénybevételére (hiszen ez inkább a bűnözés formáinak adna valamiféle rétegspecifikus differenciálódást). A jelentős körülménynek azt a már említett, egyébként a szocialista társadalom alapvető értékeinek megfelelő, tehát *pozitív* jelenséget tartjuk, hogy a társadalomból egyre inkább eltűnőben van az egyenlőtlen esélyeket tudatilag is indokló és elfogadható mechanizmus. Ez a pozitív jellegű fejlődés „szabaddá teszi" az utat – bár természetesen tudatilag bizonyos tényleges akadályozó körülmények fennmaradnak, sőt nőnek is – a legmagasabb életszint utáni törekvés számára, és ennek diszfunkcionális következménye az illegitim célok igénybevétele. A Cloward által kialakí-

tott fogalom, a „differenciális lehetőségstruktúrák"[158] a legitim és az illegitim eszközök használatában egyaránt jelentkeznek, és bűnözést produkáló hatásukat a hiánygazdálkodás viszonyai csak kifejezettebbé teszik.

Ha az alapvető társadalmi-gazdasági folyamatok, mint az iparosodási urbanizáció és kísérőjelenségeik (mobilitás és következményei, tradicionális kötelékek elhalványulása, eltűnése stb.) mellett Magyarországon is kimutathatók a kelet-középeurópai szocialista társadalmak lehetőségeinek (pl. hiánygazdálkodás) és feltételeinek (pl. egyes kulturális tényezők[159]) hatása a bűnözés területén is, még világosabban mutatkoznak meg azonban bizonyos kulturális vonások, tradicionális minták az öngyilkosság esetében. Erre mutat az általánosan magas és emelkedő arányszám sajátos területi megoszlása.

A magyar öngyilkosság-kutatásnak ugyanis valóban egyik legfontosabb eredménye bontakozott ki abból a megfigyelésből, hogy „Magyarország megyéinek öngyilkosságai között nagy különbségek vannak, és hogy ezek a különbségek több mint fél évszázad alatt sem változtak. Az egyes megyékre jellemző állandóan magas öngyilkossági arányszámok okainak kutatása vezetett ahhoz a feltételezéshez, hogy az öngyilkosságok magas gyakorisága az ott élő népesség speciális normarendszerével állna összefüggésben, az öngyilkosságokkal megnyilvánuló magatartást szabályozó normák pedig a kis csoportokban, elsősorban a családban lezajló szocializálódás során hagyományozódnak."[160] Ennek a megállapításnak igazságát egy eleve magas öngyilkossággal jellemezhető régió (Délkelet-Magyarország) magas öngyilkosságú városának öngyilkossági trendjét tanulmányozó vizsgálat megerősítette.[161] Ennek a vizsgálatnak eredményei több szempontból is figyelemre méltóak. Egyrészt mert a szóban forgó város, Hódmezővásárhely öngyilkossági arányszáma folyamatosan magasabb az országos átlagnál, kisebb ingadozással mégis több-kevesebb állandósággal, csak a budapesti öngyilkosságok arányának folyamatos emelkedése folytán a fővárossal észlelhető bizonyos kiegyenlítődés. Másrészt, mert Hódmezővásárhely hagyományosan mezőgazdasági vidék volt,

amely azonban a legutóbbi évtizedben iparosodni kezdett, ám ez a sajátos hagyomány – ismételjük kisebb ingadozással – állandónak mutatkozik. Tegyük hozzá, ez nem csupán Hódmezővásárhelyre, hanem olyan közeli városra is áll, mint Makó, és tulajdonképpen jellemző a környékükre is.

A hódmezővásárhelyi öngyilkosságok vizsgálata azonban inkább csak példa. Példa, amely – éppen a délkelet-magyarországi régió hasonló arányával együtt – azt jelzi, hogy a tradicionálisan magas öngyilkossági arányszámban valamiféle a kultúrába, viselkedési mintába beépült, és éppen a konfliktushelyzetekben aktualizálódó elem van jelen, amely a konfliktusok feloldásának ilyen szélsőséges „eszköze" felé taszít. Nem jelenti azonban egyúttal azt is, hogy az iparosodás (és a vele összefüggő folyamatok, különösen a nagyvárosi viszonyokat kialakító urbanizáció) következményei nem hatnának. Nem jelenti ezt először is azért, mert a nemzetközi adatok *többnyire* (tehát távolról sem mindig) a nagyvárosi öngyilkosságokat ott is magasnak jelzik, ahol a „környezet", tehát az egész társadalomra vonatkozó adatok alacsony arányszámot mutatnak. A hetvenes évek elején pl. a 100 000 lakosra jutó öngyilkosság Norvégiában 8,4 volt, míg Oslóban 37,0! Vagy Svédországban (ahol egyébként az iparosodás és az urbanizáció magasabb szintű) az országos arány 22,3, a stockholmi 38,8. Nem jelenti másodszor azért, mert egyrészt az iparosodás és az urbanizáció előrehaladó folyamatában Magyarországon a (hangsúlyozzuk!) korábban is magas arányok növekedtek (az 1897-es 21,3-ról 1977-re 40,3-ra), másrészt mert a budapesti magasabb arány – bár önmagában abszolút számokban növekedett ugyan – arányaiban mégis csökkent, és így közelebb került az iparosodás és az urbanizáció országos folyamatában az országos arányokhoz. (1897-ben a budapesti arányszám az országos indexhez viszonyítva 171,8 volt, míg a hetvenes évek elején 106 és 113 között mozgott.)

Ezekkel az egyértelmű arányszámokkal is szembehelyezhetők azonban mások. Utalhatunk pl. arra, hogy a magasan iparosodott Angliában a 100 000 lakosra jutó öngyilkosok száma csak

8,1, és még Londonban is csupán 10,3 (1971. évi adat), vagy az Egyesült Államokban 11,1 (1970-es adat), Japánban pedig egyenesen az országos arány (15,1) magasabb a tokióinál (12,9) (1970. évi adat).[162] Összevetve a kétféle adatok által tükrözött jelenségeket, úgy tűnik, hogy az *iparosodás és az urbanizáció elsősorban ott fokozza az öngyilkosságok számát, ahol bizonyos* – közelebbről nem ismert – *kulturális tényezők hatása következtében a társadalom amúgy is hajlott a konfliktusok öngyilkossággal való feloldásának „elfogadására"*. Nem kétséges ugyanis, hogy az említett folyamatok több olyan helyzetet produkálnak, amelyekben ez a „feloldás" választható. Az is igaz azonban, hogy azokban a társadalmakban, amelyekben erős hagyományos viselkedési formák hatnak az öngyilkossággal szemben (Spanyolország, Portugália, Olaszország), ahol a tradicionális kötelékek ereje – pl. Japánban is – bizonyos „védekezést" nyújt, az öngyilkosságok számát az iparosodás és az urbanizáció sem fokozta érezhetően.

A konkrét öngyilkossági okok vizsgálata[163] (amennyiben „egyedi okokat" állapítunk meg, éspedig bizonyos mértékig önkényesen, hiszen az öngyilkosságban is inkább tényezőcsoportok játszanak közre, mint egy-egy tényező) mind a nők, mind pedig a férfiak esetében az ideg- és elmebetegségeket, más betegségeket és az alkoholizmust jelzi túlnyomónak. Az 1972-ben Budapesten öngyilkosságot elkövető férfiak 68,5%-a, és a nők 66,8%-a követte el tettét az imént jelzett okokból. (Vidéken ez az arány – a két nemre együttesen – 49,6%.)[164] Úgy tűnik tehát, hogy egyrészt bizonyos további társadalmi tényezők fejeződnek ki az öngyilkosságok túlnyomó részében (hiszen az elme- és idegbetegségeket vagy az alkoholizmust aligha függetleníthetjük a társadalmi folyamatoktól, különös tekintettel arra, hogy mindkettőnek száma növekszik az urbanizáció és az iparosodás menetében), másrészt az ilyen természetű konfliktusok feloldásának „elfogadott" mintájaként él az öngyilkosság (e típusában bizonyos fokig kérdéses lehet az „elítélést" is magában foglaló deviáns jellege). A kifejezetten „társadalmi" típusú „konfliktusok": családi viszály, munkahelyi ok, bűncse-

lekmény elkövetése. Ezek aránya vidéken magasabb, mert ott többször fordult elő a családi viszály mint ok megjelölése (29,1%; Budapesten csak 7,7%). Az öngyilkosságok jelentős részében közrejátszik a betegség, különösképpen az idegbetegség és az alkoholizmus. A több tényező közrejátszására mutat az egyes öngyilkossági „okok" korcsoportok szerinti vizsgálata is. A „családi viszály" esetében az elsősorban „veszélyeztetett" csoportok a 30–50, munkahelyi okok esetében a 40–60, az elhagyatottságban a 60 évesek és az azon túli korcsoportok.

Mármost, ha a „társadalmi összetevőjű" öngyilkosságokat (szélesen értelmezve, tehát ide értve azokat is, amelyekbe a mentális betegségek vagy az alkoholizmus tartalmi összefüggései viszik be a társadalmi tényezőt) vizsgáljuk, akkor az emberi magatartás szintjén mutatkozó integrációs zavar – amelyre már Durkheim is felépítette a maga elméletét – általában valószínűsíthető. (Különösen, ha az egyedi okokat – és erre lehetőséget nyújtott a már említett budapesti 1972. évi öngyilkossági vizsgálat – is megismerjük.) Ma már azonban a szociológiai elméletek egész sora keresi az összefüggéseket (egyébként ugyancsak Durkheim nyomán, aki az anomia fogalmában ilyenfajta jelenséget igyekezett körvonalazni) az egyéni magatartás szintjén *és* a társadalomban megnyilvánuló integrációs zavarok között.[165] Az öngyilkosság problémájának tehát csak egyik oldala, hogy a *magatartás* szintjén megmutatkozó integrációs zavar folytán kialakuló konfliktus feloldására – bizonyos kulturális tényezők folytán – az öngyilkosság mint *minta* kínálkozik. A második oldal kétségkívül e feloldási mód választásának a személyiségben (zavaraiban, a szocializációs folyamat hiányosságaiban stb.) rejlő tényezők, amely problémával azonban itt nem foglalkozhatunk.[166] Szociológiai értelemben a „harmadik oldal" a legjelentősebb: a társadalomban magában megnyilvánuló integrációs zavarok és azok a jelenségek, amelyek ilyen zavarokat eredményezhetnek.

Az idézett adatok jelzik, hogy a „mintát" produkáló, sokszor említett, egyelőre azonban még kérdőjeles (mert tartalmilag alig megközelített) kulturális tényezők mellett azok a jelen-

ségek és folyamatok a jelentősek, amelyek a társadalomban eredményeznek integrációs zavarokat. S ebből a szempontból egyrészt az iparosodás és urbanizáció – bár nagyon általános folyamatokként – jelentősek, amelyek tartalmi összetevői, nem függetlenül attól a kortól és történelmi helyzettől, amelyben végbemennek, különböző hatást produkálhatnak, másrészt ezekre a folyamatokra más jelenségek is épülhetnek. Az így adódható ellentmondások jelentőségéről Merton óta szinte közhely beszélni. A fentiekben – pl. az életmód tárgyalása során – már említettünk is olyan ellentmondást (a magas szintű fogyasztást tartalmazó életmódminta és elérésének differenciált lehetőségei között), amelynek következményei a magatartás szintjén megmutatkozó integrációs zavarokban – így a deviáns jelenségekben is – megnyilvánulhatnak. Az öngyilkosság – de egyáltalán általánosabb értelemben a deviancia – hazai jelenségeinek megértéséhez tehát csak úgy kerülhetünk közelebb, ha az integrációs zavarokat, illetőleg az őket eredményező jelenségeket *saját* társadalmunkban feltárjuk. A társadalomban megnyilvánuló integrációs zavarok ugyanis megnehezítik az egyéni beilleszkedést, és ez – az egyéni, individuális folyamatok, környezet, személyiség összefüggései stb. sajátosságainak megfelelően – végül is vagy sikeres beilleszkedési folyamatban „dolgozódik" fel, vagy bűnözésben, alkoholizmusban, mentális betegségben, szélső esetben öngyilkosságban manifesztálódik. Ebben a manifesztálódásban, a deviancia formáinak kialakulásában, számszerűségük alakulásában azután a társadalom kulturális – és egyes részeinek szubkulturális – sajátosságai „jutnak szóhoz": pl. ivási tradíciók, az öngyilkosság mint minta erőssége stb.

Mai társadalmunkban érezhető, és a deviancia minden formájával összefüggő integrációs zavarok közül – a már említett mellett – ezúttal csak egyet vázolnánk. S ez bizonyos, a társadalom által elfogadott értékek és a valóságban megnyilvánuló jelenségek *ellentmondásának* problémája. Ez a rendkívül összetett jelenség persze aligha ragadható itt meg minden összefüggésében. Néhány vonása azonban már felismerhető, és ezek a vonások bizonyos részben társadalmunk építésének történeti

sajátosságaiból adódnak. Ilyen pl. a puritán életfelfogásnak (esetenként aszketizmusnak) mint értéknek továbbélése.

Aligha kétséges, hogy a szocialista társadalom építésének egyik alapvető célja az emberek anyagi és szellemi jólétének általánossá tétele, ami a valóban emberi életet élő, sokoldalúan fejlett személyiségekből álló közösség feltétele. A marxizmus-leninizmus klasszikusai sohasem tévesztették szem elől tanításuknak e lényeges elemét, elutasították a szegénység általánossá tételén, a „spártai egyenlőségen" alapuló kommunizmus-elképzeléseket, s a mozgalmi aszketizmust is csak a proletariátus fejlődésének korai szakaszán ismerték el jogosultnak. Ugyanakkor az adott történelmi helyzetben egyéni életükkel is az új a forradalomért, a közösségért élő, a szükséges áldozatokra kész ember példáját testesítették meg. S az ilyen példák sokasodtak, hiszen a munkásmozgalom a gazdasági és politikai elnyomás alatt fejlődött, és ez az elnyomás különösen kegyetlen volt azokban az országokban, ahol később a forradalom eredményeképpen a szocialista társadalmak fejlődése megindult. Az elnyomás körülményei között a forradalmi mozgalom hallatlan áldozatkészséget, fegyelmet, az élet élvezetéről való lemondást, sokszor súlyos anyagi nélkülözések vállalását követelte meg résztvevőitől. A „mozgalmi élet" természetesen nem zárta ki az élet szeretetét, az életörömöt, de a munkásmozgalom számos harcosában, és még inkább a külső szemlélőkben mégis az előbbi vonások váltak olyan eszményi „életmódmintává", amely az igazi forradalmárt konstituálja. A szocializmus építésének konkrét történelmi körülményei bizonyos értelemben még tovább erősítették ezt a tendenciát: az elmaradottság leküzdése, az új társadalom anyagi alapjainak megteremtése – nem is szólva a gazdasági vagy gazdaságpolitikai hibákról és következményeikről – nagy áldozatokat is követelt, s többek között ennek folytán a korszak agitációs és propagandatevékenységében, művészi alkotásaiban kiemelt helyet kapott a fenti életmódminta mint az eszményi forradalmi magatartás példája. Messze vezetne, ha mai továbbélésének belső és külső tényezőit tovább taglalnánk; tény, hogy ma is mint követen-

dő példa él sokakban ez a magatartástípus, amelyet nemegyszer nosztalgikusan, vagy éppen a jelenre nézve elítélő hangsúllyal szembesítenek a ma jelenségeivel. Gyakran nem csupán az idősebb, hanem éppen a felnövekvő generációk szemében is ez a példa jelenti a szocialista életmódot. Jóllehet ebben a felfogásban van bizonyos szembenállás társadalmunk visszás jelenségeivel, mégis felmerül a kérdés: vajon az érték és valóság ilyen szembenállása – amidőn az „érték" kétségtelenül a múlthoz tapad –, nem része-e az érték és valóság viszonyát megzavaró, így integrációs zavart is eredményező folyamatoknak? Még világosabb ez a „hagyományos" típusú forradalmár (már a főnév és melléknév összekapcsolásában is ellentmondás van) alakja, magatartása mint érték, és a társadalomépítés *mai* követelményei (és a tényleges cselekvési lehetőségei) között kialakult ellentmondás esetében. Általánosan ismert, a fiatalabb generációk életérzését, magatartását érintő vitákban visszavisszatérő téma,[167] a forradalmi cselekvés eszméi és a *mai* valóság követelményeinek szembenállása, amelynek következtében is (nem csak ezért!) a forradalmi eszméken nevelt ifjú nem mindig találja helyét a hétköznapok feladatai között. A nagy tettek mint eszmék, a harcokban kivívott dicsőség stb. minden fiatal generáció számára – életkori sajátosságok miatt is – vonzó. A kifejezetten ilyen értékre nevelt ifjú és a valóság szürkébb – de éppen e szürkeségben és állandóságban sokszor keményebb – lehetőségeinek találkozásából nem ritkán születik a kiábrándultság (pl. italozás, esetleg öngyilkosság) vagy az ún. pótcselekvés, amely bűnözésben is megnyilvánulhat. Különösen akkor, amidőn még él a „történelmileg" cselekvő – vagy annak illúziójában élő – nemzedék, valamint kialakult, legalábbis jelentősen elterjedt olyan jólét is, amelyet „mások teremtettek meg" az újabb nemzedékek számára. A mások által megteremtett világ természetesen ritka kivétellel általános a történelemben, kereteihez való alkalmazkodásban is mindig adódtak problémák, a problémák azonban súlyosodnak, ha a megteremtett keretek újak, az értékek viszont legalábbis rész-

ben „régiek", részben pedig más okból mondanak ellent a valóságnak.

Az ellentmondás az értékek és a valóság között ugyanis más módon is mutatkozhat. Ne említsünk mást, mint a „közösségi ember" mint eszmény, és a magántörekvések, a társadalom érdekében végzett munka és a periferikus területeken (sport, könnyűzene stb.) nyerhető jövedelmek és kiváltságok kozotti ellentmondásokat, amelyek sora könnyen kiegészíthető. Mármost világos, hogy az ilyen ellentmondások egy része a fenntartott „értékek" korszerűtlenségéből, más részben a jövőből „visszavetített" értékek mai megvalósíthatatlanságából, vagy akár a gazdasági szféra sajátosságaiból (hiánygazdálkodás) fakad. Bárhogyan is az ellentmondások következményei integrációs zavart eredményezhetnek, amelyek a normatív szférára átterjedve az egyéni magatartás szintjén is megnyilvánulhatnak.

Semmiképpen sem állíthatjuk azonban, hogy az említett és hasonló ellentmondások az egyes értékelemek és a valóságos viszonyok között jelentik az egyetlen vagy akár a legfontosabb összetevőit az integrációs zavar jelenségeinek. Éppen a fiatalok beilleszkedési zavaraival kapcsolatos hazai vizsgálatok jelzik a rétegkülönségeknek ebből a szempontból is fontos következményeit vagy a státusintegráció jelentőségét: „az iskolázatlan, szakképzettség nélküli, vagy nemegyszer a szülők réteghelyzetéből lecsúszott fiatalok a *társadalmi struktúrában integrálatlanok*. Az ő esetükben kevésbé érvényesül a társadalmi környezet komformitást előíró követelményrendszere és a munkahelyi intézményes struktúrák kollektíváinak hatása. Az integrálatlanság váltja ki a hátrányos társadalmi helyzetet, és a fiatalt a legalacsonyabb társadalmi helyzetben tartja. E hátrányos helyzet ismét a devianciának kedvez."[168]

Ez a megállapítás távolról sem csak a fiatalokra áll. A társadalomba való beilleszkedés állandóan tartó folyamat, és a „makrostruktúrába való" beilleszkedésben jelentős szerepet játszik a mikroegységek (család, munkahely) közvetítő hatása, éspedig pozitív és negatív értelemben egyaránt. A makrostruktú-

rában „relatíve depriváltˮ helyet elfoglaló rétegek (hátrányos helyzetben levő foglalkozási csoportok, nagycsaládosak, öregek stb.) ilyen „depriváltˮ helyéből következő hatások a makrostruktúrában további problémákat, feszültségeket okozhatnak; amelyeknek következményei azután a beilleszkedés feszültségeinek deviáns úton való feloldásában is megmutatkozhatnak. A jelenség egyébként fordított irányban is kialakulhat: a házastárssal vagy az élettárssal megromlott viszony pl. az esetek 51%-ában hatott közre az alkoholfogyasztás növekedésében egy, az alkoholizmussal foglalkozó hazai vizsgálat szerint.[169] Ugyanez a vizsgálat mutatta ki azt is, hogy az alkoholizmussal a családon kívüli emberi kapcsolatok is romlanak, és megindul a „lefelé" irányuló mobilitás is, végül a relatíve depriváltak csoportjába való kerülés az eredmény, ennek további következményeivel.

A deviancia minden jelenségével nem foglalkozhatunk, feltárására, összefüggéseinek megismerésére éppen napjainkban indulnak – az eddigi nem kis eredményekre épülő – átfogó kutatások,[170] igazolván azt a már említett tényt, hogy társadalmunk egyik fontos jellemzője napjainkban saját problémáinak tudatosodása, és e problémák tudatos és reális kezelésére való törekvés.

[1] *Lukács György:* A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. Budapest 1976. 189. old.

[2] Uo. 189–190. old.

[3] Hanák Péter természetesen a magyar sajátosságoknak megfelelően jellemezte ezt a kettősséget, arra visszavezetve, hogy a magyar társadalomfejlődés „sem ütemében, sem mélységében nem volt adekvát a gazdasági növekedéssel" ... Így a korábbi struktúra „pozicionális viszonylatai" tovább élhettek. (Magyarország története 1890–1918. I. köt. Budapest 1978. 513. old.) Ez a státus-pozíció kettősség a legvilágosabban a nagypolgárság helyzetében mutatkozott meg, és egyik érdekes, de a magyar közállapotokat jól jellemző sajátossága, hogy a „beérkezett nagypolgárság nemesítése és bárósítása végső soron a státus és pozíció közti szakadékot próbálta áthidalni". (Uo. 447. old.)

[4] Lásd *Ferge Zsuzsa:* Társadalmunk rétegeződése. Elvek és tények. Budapest 1969. 137. és köv. old.; *Hegedűs András:* Változó világ. 1970. 57. és köv. old.

[5] Az adatokra lásd *Fazekas Béla:* A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Budapest 1976. 157–158., 213. és köv., 257. és köv., táblázatokra: 295. és köv. old.

[6] *Bálint József:* Társadalmi rétegződés és jövedelmek. Budapest 1978. 171. old., illetőleg *Andorka Rudolf:* A magyar községek társadalmának átalakulása. Budapest 1979. 106–108. old.

[7] A regionális különbségekre vonatkozó kutatások Magyarországon az utóbbi évtizedben erőteljesen fellendültek. 1974-ben a XIII. közgazdász vándorgyűlés foglalkozott – és nem csak közgazdasági vonatkozásaiban – a területi egységek komplex fejlesztésének problémáival, és azóta külön kutatási program bontakozott ki.

[8] A tömegközlési folyamatok rétegspecifikus összefüggéseire lásd pl. *Angelusz Róbert:* A tömegkommunikáció hatása a vélemények alakulására. Szociológia, 1979. 3. szám. 273. és köv. old.

[9] A „... falu egyben zárja, korlátozza a községi munkások életkörülményeit, életmódját. Mindenekelőtt a városinál fejletlenebb infrastrukturális ellátottságával konzerválja az életmód paraszti elemeit. Ezt tekintem ma a vidéki munkásság életmódját és szociális arculatát megszabó alapkérdésnek ... amíg a társadalom az életmód »kemény« tényezőiben, az objektív életkörülményekben, a falu urbanizációjában az infrastrukturális ellátottság terén nem tud radikálisan előbbre lépni, addig a községi munkásság e társadalmi hátrányokat olyan előnyökkel fogja kompenzálni, mint például a mezőgazdasági kisárutermelés, amely viszont késlelteti a munkássá válás folyamatát." *Hanák Katalin:* Vázlatok a mai falusi munkásságról. Szociológia, 1978. 3. szám. 372–373. old.

[10] A vidéki értelmiség helyzetének feltárására 1969-ben széles körű vizs-

gálat indult meg, amelynek eredményei a Társadalomtudományi Intézet kiadványsorozatában: „A vidéki értelmiség helyzete." (I–VII. köt. Budapest 1971–1973.) láttak napvilágot. Az adatokat részben feldolgozta *Módra László* „Az értelmiség falun". (Budapest 1977.) c. munkája. A falusi értelmiség hátrányos helyzetének egyes mutatóira még visszatérünk.

[11] A nő életútjára vonatkozóan *Molnár László* végez kutatásokat. Erről számol be a „Szociológia" 1978. évi 4. számában: „Az otthonon kívül végzett munka szerepe a nő életútjának különböző szakaszaiban – életrajz-módszerrel vizsgálva." Lásd még *Turgonyi Júlia–Ferge Zsuzsa:* Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei. Tanulmányok a munkásosztályról. Budapest 1973. 117. és köv. old.

[12] *Erdei Ferenc:* Parasztok. (Hasonmás kiadás.) Budapest 1973. 36. old.

[13] Statisztikai Évkönyv 1977. Budapest 1978. 231. és köv. old.

[14] *Spirulisz Ildikó:* Az állami gazdaságok munkásai. Társadalomtudományi Közlemények, 1978. 4. szám. 38. old.

[15] Uo. 39. old.

[16] Statisztikai Évkönyv 1977. 240–241. old.

[17] Ezt a megváltozott struktúrát elemzi *Kolosi Tamás* „Egy budapesti termelőszövetkezet társadalmi szerkezete" c. tanulmánya. Szociológia, 1974. 4. szám.

[18] *Erdei Ferenc:* Parasztok. 49. old.

[19] Lásd bővebben *Tóth A. Ernő:* A háztáji és a kisegítő gazdaságok az iparosodó mezőgazdaságban. Közgazdasági Szemle, XII. köt. 1975. jan. 140–147. old.

[20] Lásd erre *Enyedi Györgyné:* A mezőgazdaság területi szerkezetének módosulása az új technológiákkal összefüggésben. Budapest 1978. Az OT. Tervgazdasági Intézet kiadványa.

[21] A kisüzemi gazdaságokhoz tartozó személyek száma foglalkozás szerint. KSH Budapest 1972. 1–2. szám.

[22] Ezért sem tekinthető ez a tevékenység egyértelműen „utóparaszti" vonásnak, illetőleg ha igen, akkor – ahogyan jeleztük – ez a vonás szélesebb rétegekre jellemző. Ahogyan Andorka Rudolf megállapítja: „lényegében minden falusi társadalmi csoport tagjai kiveszik a részüket a kisgazdaságok munkájából". *Andorka Rudolf:* A magyar községek társadalmának átalakulása. 115. old.

[23] *Bálint József:* Társadalmi rétegződés és jövedelmek. 96. old.

[24] Lásd *Márkus István:* Kifelé a feudalizmusból. Budapest 1971. 194. és köv. old. és *Márkus István:* Az utóparaszt arcképéhez. Szociológia, 1973. 1. szám, valamint *Sas Judit:* Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban. Budapest 1976. 146. és köv. old.

[25] *Sas Judit:* Életmód és család ... 155. és köv. old.

[26] Uo. 147. old.

[27] Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomképéhez. Budapest 1978. 156., 170. old.

[28] *Andorka Rudolf:* A magyar községek társadalmának átalakulása. 102–103. old.

[29] Uo. 109–110. old.

[30] *Erdei Ferenc:* Parasztok. 95–96. old. Erdei Ferenc leírásában a paraszti társadalom életének lényeges vonásaként ábrázolta az egyén sokirányú megkötöttségét, a kozósség szigorú rendjét, sőt azt is megállapította, hogy a „parasztkultúra nem ismeri az egyént" (51. old.).

[31] A szuletések számának alakulása a falusi területeken összefüggésben áll a falusi lakosság konstruktúrájával, mely alacsonyabb arányban tartalmazza a „produktív" korcsoportokat, mint a városi népesség.

[32] *Erdei Ferenc:* Parasztok. 91. és köv. old. Erdei későbbi munkájában (A magyar parasztársadalom 1942) különösen hangsúlyozza a falu szerepét a parasztság kialakulásában és az általános társadalmi fejlődéssel szembeni konzerválódásában. Lásd *Erdei Ferenc·* A magyar társadalomról. Budapest 1980 97–98 old.

[33] *Erdei Ferenc:* Magyar falu. (Hasonmás kiadás.) Budapest 1974. 78. old.

[34] Uo. 132. old

[35] *Lettrich Edit:* Faluhálózatunk fő vonásai. Földrajzi Értesítő, 1976. 2–4. szám. 315–316. old.

[36] *Andorka Rudolf:* A magyar községek társadalmának átalakulása. 26. old.

[37] *Enyedi Gyorgy:* A magyar falu átalakulása. Földrajzi Közlemények, 1975. 2. szám. 111. old.

[38] *Enyedi György:* A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon. Foldrajzi Értesítő, 1977. 1. szám. 69. és köv. old.

[39] Lásd erre *Lettrich Edit:* Faluhálózatunk fő vonásai. Foldrajzi Értesítő, 1976. 2–4. szám. 313–319. old. A problémával összefügg a mezőgazdasági foglalkoztatottak területi elhelyezkedése is. Lásd erre *Enyedi Györgyné:* A mezőgazdasági foglalkoztatottak számának és területi elosztásának változása (1970–1976). Területi kutatások. 1. szám. Az MTA Földrajztudományi Kutató Intézete Kiadványa. Budapest 1978. 19–23. old.

[40] Lásd pl. *Beluszky Pál:* Kutatási jelentés Borsod-Abaúj-Zemplén megye falusi településeinek tipizálásáról. Területi kutatások. 1. szám.; *Enyedi György:* A falusi életkörülmények területi típusai. Földrajzi Értesítő, 1977. 1. szám. 72. és köv. old.; *Vágvolgyi András:* A falusi életkorülmények területi típusai. Falu és társadalom. (Sajtó alatt.)

[41] *Enyedi Gyorgy:* Dinamikus falusi térségek Magyarországon. Földrajzi Értesítő, 1976. 2–4. szám. 328–329. old.

[42] *Erdei Ferenc:* Magyar falu. 142. old.

[43] *Andorka Rudolf:* A községi népesség társadalmi jellemzői. Társadalmi Szemle, 1974. 8–9. szám. 72. old.

[44] 1977. évi adatok. Lásd Demográfiai Évkonyv, 1977. KSH kiadványa. Budapest 1979. 304. old.

[45] Lásd *Vágvölgyi András:* A falusi életkörülmények területi típusai. (Sajtó alatt.); *Kovács Csaba–Francia László:* A települések társadalmi szerkezete és az anyagi életkörülmények. Társadalmi struktúránk fejlődése. III. Gazdaság, település, társadalomszerkezet. Budapest 1979. 246. és köv. old.

[46] Lásd *Veres Sándor:* Munkásszálló – kérdőjelekkel. Valóság, 1979. 4. szám. 66–79. old. Különösen 73. old.; „Az emberi közösség elvesztése jellemzi a munka utáni napi életünket.. A munkásszálláson élő emberek *se nem városiak, se nem vidékiek, de nem is igazán munkások, nem is igazán parasztok,* nem tudják eldönteni, hogy hová is tartoznak."

[47] *Andorka Rudolf:* A magyar községek társadalmának átalakulása. 97. és köv. old.

[48] *Ladányi János:* Községekben élő munkások. Szociológia, 1977. 1. szám. 37. old.

[49] Uo. 39. old.

[50] *Andorka Rudolf:* A magyar községek társadalmának átalakulása. 45. és köv. old.

[51] *Galasi Péter:* A községekben lakó ipari és építőipari munkások, mint a munkaerő sajátos csoportja. Közgazdasági Szemle, 1976. márc. 296. old.

[52] Az adatokra lásd *Módra László:* Az értelmiség falun. 53., 72–73., 104. old.

[53] *Galasi Péter:* A községekben lakó ipari és építőipari munkások. Közgazdasági Szemle, 1976. márc. 29. old.

[54] Lásd az Intézet zárójelentését: „A falu társadalmi struktúrájának változásai." MTA Szociológiai Kutató Intézet. (Kézirat.)

[55] *Andorka Rudolf:* A magyar községek társadalmának átalakulása. 90. old.

[56] *Tagányi Károly:* A faluközösség helyzete és jövője egy Nógrád megyei faluban. Ethnographia, 1978. 3. szám. 383. old.

[57] Az MTA Szociológiai Kutató Intézete által az 1970-es évek elején végzett faluszociológiai vizsgálatok feltárták ezek jelentőségét a helyi politikai életre és a közigazgatási tevékenység alakulására is.

[58] *Tagányi Károly:* A faluközösség helyzete és jövője egy Nógrád megyei faluban. Ethnographia, 1978. 3. szám. 382. old.

[59] A szellemi dolgozók közül a nők aránya 1974–1975-ben 55% és ezen belül a nők aránya vezető állásokban és értelmiségi csoportokban 28%, minél magasabb hierarchikus szintű vezető állásról van szó, a nők aránya annál inkább csökken. Az MSZMP tagjainak 1971-ben 25,5%-a volt nő, de a fizikai dolgozók között ez az arány alacsonyabb, egy vizsgálat szerint a vizsgált üzemek egyikében sem érte el a 10%-ot a párttag munkásnők aránya (lásd *Turgonyi Júlia–Ferge Zsuzsa:* Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei. Tanulmányok a munkásosztályról. 133. old.). A mezőgazdasági fizikai dolgozó nők között a párttagok aránya feltehetően alacsonyabb.

[60] *Kenéz Győzőné:* A települési tényezők szerepe a családok életformájának alakulásában. Szociológia, 1977. 4. szám. 554. old.

[61] Statisztikai Évkönyv 1977. 378. old.

[62] *Kenéz Győzőné:* Id. mű, 543–544. old.

[63] *Enyedi György:* Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza. Budapest 1978. 248. old.

[64] *Enyedi György:* A magyar falu átalakulása. Földrajzi Közlemények, 1975. 2. szám. 114. és köv. old.

[65] Statisztikai Évkönyv 1977. 5. old.

[66] *Kepecs József–Klinger András:* A társadalom osztály- és rétegtagozódásának alakulása a hetvenes években. – Társadalmi struktúránk fejlődése. II. köt. Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. Budapest 1979. 244. old.

[67] Statisztikai Évkönyv 1977. 171. old.

[68] *Olajos Árpád:* Szakképzés és foglalkoztatás. Budapest 1978. 124. old.

[69] *Kemény István:* A magyar munkásosztály rétegeződése. Szociológia, 1972. 1. szám. 39. old.

[70] *Gergely Attila:* Az ipari munkásság életmódjának szociológiai típusai – a típusalkotási törekvések típológiájához. Szociológiai füzetek, 17. szám. 1978. 179. és köv. old.

[71] Ezt igazolják Andics Jenő, Héthy Lajos és Makó Csaba kutatásai. Lásd *Andics Jenő:* A technikai haladás társadalmi problémái a gazdasági szervezetekben. Budapest 1977., valamint *Héthy Lajos–Makó Csaba:* Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Budapest 1972., illetőleg: Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Budapest 1978.

[72] *Benedek Sándor:* Változások a magyar munkásosztály belső struktúrájában. Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 4. szám. 35. old.

[73] Sőt talán az is megállapítható, hogy a szalagmunkára való szervezésre ez a munkaerő kifejezetten alkalmas.

[74] Lásd *Spirulisz Ildikó:* A munkásosztály és a vasutas rétegek. Társadalomtudományi Közlemények, 1976. 1–2. szám. 126. old.

[75] *Benedek Sándor:* Változások a magyar munkásosztály belső struktúrájában. Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 4. szám. 36–37. old. Nem véletlen, hogy 1977-ben a szolgáltatás jellegű ágazatokban a segédmunkások aránya az összes fizikai dolgozóhoz képest 49% volt. Lásd *Kepecs József–Klinger András:* A társadalom osztály- és rétegtagozódásának alakulása. 253. old.

[76] *Ferge Zsuzsa:* Társadalmi differenciálódás a szabadidő-tevékenységek megválasztásában. – Idő a mérlegen. (Szerk. Szalai Sándor) Budapest 1978. 217. és köv. old.

[77] Lásd *Turgonyi Júlia–Ferge Zsuzsa:* Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei. Tanulmányok a munkásosztályról. 120. old.

[78] *Hanák Katalin:* Társadalom és gyermekvédelem. Budapest 1978. 55. old. A jelenleg hatályos jogszabályok alapján a kiskorú nevelése, tartása stb. a szülő feladata. Ha ez nincs biztosítva – anyagi vagy erkölcsi okok

miatt – a gyámhatóság a kiskorú érdekében eljárást indíthat, rendszeres nevelési segély folyósításával segíthet, intézetbe helyezheti el, illetőleg elrendezheti a kiskorú állami gondozásba való vételét. Állami gondozásba csak az elhagyott (árva, félárva) és a szülők életmódja, magatartása által veszélyeztetett gyermek vehető.

[79] „E tömörülés részben önmagát magyarázza: természetesen a lakásállomány romlásának bizonyos jeleit mutató kerületekben a legrosszabb lakáskörülmények között élők általában a legkedvezőtlenebb anyagi helyzetű rétegek is. Emellett az is igaz, hogy létezik egy ökológiailag is körülhatárolható szubkultúra, olyan csoportok lakóhelyi tömörülése, amelynek egyik jellemzője, hogy nem tartja elítélendőnek, morálisan hibáztathatónak azt a szülőt sem, aki önként mond le a gyermek neveléséről. Az ún. megengedő magatartás egyik lényeges vonása, hogy nem ítéli el a gyermekéről nem gondoskodó szülőt, természetesnek tekinti, hogy az állam vállalja magára a gyermeknevelés terheit és felelősségét. A gyámügyi szakemberek jól ismerik Budapestnek ezeket az utcáit, háztömbjeit, ahol az ún. állami gondozott családok laknak, olyan családok, amelyekből szinte minden gyermek állami gondozásban van. Nyilvánvaló, hogy a szubkulturális, a közvetlen környezeti hatások is szerepet játszanak abban, hogy a szülők könnyebben válnak meg gyermekeiktől. Ez a megengedőnek nevezett magatartás természetesen nemcsak a szülő és a gyermek kapcsolatára, nemcsak a családszemléletre terjed ki, hanem általában érvényesül a deviáns magatartásformákkal kapcsolatban is. Ez adja meg tulajdonképpen ezeknek az ökológiai gócoknak a veszélyességét: a devianciával szembeni megengedő magatartás táptalaja a deviancia továbbélésének." *Hanák Katalin:* Társadalom és gyermekvédelem. – Szociológiai tanulmányok. Budapest 1978. 70–71. old.

[80] Uo. 115. old.

[81] *Ferge Zsuzsa:* A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. Szociológia, 1972. 1. szám, 22–23. old.

[82] Uo. 31. old.

[83] Lásd *Gál Róbert:* Az ipari szakmunkássá válás néhány társadalmi és pedagógiai összefüggése. Budapest 1977. 80. és köv. old.

[84] Uo. 16. és köv. old.

[85] Uo. 20. old.

[86] *Kovács Ferenc–Akszentievics György–Böhm Antal–Kolosi Tamás–Módra László–Simó Tibor:* Az osztályok közeledésének főbb problémái a szocializmus építésének jelen szakaszában. – Társadalmi struktúránk fejlődése. I. Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái. Budapest 1979. 277. old. Egyes vizsgálatok megállapításai szerint: „Baráti kapcsolatok szempontjából... nem az értelmiség, hanem a szakmunkások rétege a legzártabb." Uo. 286. old.

[87] *Kulcsár Kálmán:* A család helye és funkciója a modern társadalomban. Család és házasság a mai magyar társadalomban. (Szerk. Lőcsei Pál.) Budapest 1971. 45. és köv. old.

[88] *Kepecs József–Klinger András:* A társadalom osztály és rétegtagozódásának alakulása. Társadalmi struktúránk fejlődése. II. 283. old.

[89] Lásd erre *Tímár János:* A köznevelési rendszer távlati fejlődésének néhány kérdése. Valóság, 1976. 1. szám. Tímár szerint a magyar oktatási rendszer a szükségesnél több szakmunkást „termel" és az így kialakulható egyensúlyzavart tulajdonképpen csak az akadályozza meg, hogy a szakképzetlen segédmunkási munkahelyek nem csökkennek, a nagyobb fizikai igénybevételt jelentő szakképzetlen munkát jobban meg kell fizetni, így ez a magasabb kereset szakképzett munkásokat is vonz. Ezzel az állásponttal többen vitatkoznak, főleg a jövőre vonatkoztatva. Tímár szerint ugyanis ez a helyzet belátható időn belül nem változik, mert a szakképzetlen segédmunkásmunkahelyek lényeges csökkentése igen nagy beruházást tesznek szükségessé, amelyet a magyar népgazdaság nem bír el. Hozzá kell tennünk, hogy a szakképzetlen „segédmunka" ilyen nagy aránya viszont fékezi a műszaki fejlesztést, a magasabb technológiai szint kiszolgálását tehát technikai, de ezzel együtt gazdasági és társadalmi ellentmondást is teremt.

[90] Lásd pl. *Berend T. Iván:* Öt előadás a gazdaságról és oktatásról. Budapest 1978. Illetőleg *Szabó András György:* Minden egyén teljes és szabad fejlődése. Társadalmi Szemle, 1979. 7–8. szám. 38. old.

[91] Az itt közölt adatok és az 1980. évi népszámlálás adatai között – amelyek szerint a szellemi dolgozók aránya 24,9% – nem kis mértékű ellentmondás mutatkozik. Ennek magyarázata a számítási különbségekben található; a népszámlálás pl. az ún. közvetlen termelésirányítókat a munkásosztályba sorolja. A szellemi dolgozók belső strukturálódására, az egyes foglalkozási csoportok elhatárolási problémáira lásd p. *Böhm Antal–Kovács Ferenc:* Hat évtized. A magyar társadalom szerkezetének alakulása. Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 1. szám. 17–18. old.

[92] *Olajos Árpád:* Szakképzés és foglalkoztatás. 46. old.

[93] Lásd erre *ifj. Gyenes Antal–Rozgonyi Tamás:* Hierarchia a gazdasági szervezetekben. MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai. Budapest 1974. 33. old.

[94] Ebben a rétegben ma már szinte tipikus az érettségi, egyes helyeken pedig a főiskolai végzettségűek aránya is jelentős: 1977-ben pl. a Hűtőgépgyár művezetőinek 16,4%-a volt főiskolai végzettségű. Lásd *Spirulisz Ildikó–Benedek Sándor–Böhm Antal–Gál Róbert–Kovács Ferenc–Pál László:* A munkásosztály fejlődési tendenciái. Társadalmi struktúránk fejlődése. I. 239. old.

[95] *Olajos Árpád:* Szakképzés és foglalkoztatás. 48. old.

[96] Uo. 105. old.

[97] Uo. 120–121. old.

[98] Bizonyos mértékig azonban látszattal van dolgunk. E beosztásokat ugyanis sokan töltik be már a beosztásban megszerzett levelező egyetemi diplomával, amelynek értékét sokszor megkérdőjelezhetjük.

[99] A 97. jegyzetben jelzett probléma itt súlyosabb, hiszen az Állam- és

Jogtudományi karok igen nagy tömegben képeztek levelező hallgatókat. Valamelyes változás csak a legutóbbi években következett be.

[100] Lásd *Kulcsár Kálmán:* Társadalom, politika, jog. Budapest 1974.

[101] *Karl Mannheim:* Ideologie und Utopie. Frankfurt am Main 1952. (második kiadás) 102. és köv. old. E munkájában bürokratikus konzervativizmusnak jellemzi azt a gondolkodásmódot, amely a politikai problémákat adminisztratív problémákként kezeli.

[102] Ez akkor fordulhat elő, ha a különböző szinten hatalmon levő politikusi vezetői körök a kiválasztás során *elsősorban* azokat a tulajdonságokat veszik tekintetbe, amelyek a már meglevő értékekhez, viselkedési mintákhoz való alkalmazkodásban fejeződnek ki. Különösen veszélyes lehet a politikai innováció szempontjából, ha ún. karrier-politikus típusról van szó, aki esetleg már az ifjúsági mozgalomtól kezdődően a politikai szervezetek kereteiben és adottságainak megfelelően halad előre, anélkül, hogy más munkahelyen dolgozott volna.

[103] *Szekfű Gyula:* Politikai érzékünk társadalmi alapjai. Magyar Szemle, 1936. XXVI. köt. 297–306. old. (Újra közölve: A magyar értelmiség történetéhez. III. Dokumentumok. Szociológiai füzetek, 10. szám. 1976. az idézett rész 201–208. old.)

[104] Mannheim a „je ne sais quoi" elemről szólva (*Karl Mannheim:* Ideologie und Utopie. Bonn 1952. [második kiadás]) idézi Edmund Burke XVIII. századi angol konzervatív gondolkodó szavait: „Azt a tudományt, hogyan kell egy államot felépíteni, helyreállítani vagy megjavítani, mint akármelyik tapasztalati tudományt nem lehet a priori megtanulni, és a tapasztalat, melynek bennünket ebben a pusztán gyakorlati tudományban tanítania kell, nem lehet rövid tapasztalat." *Edmund Burke:* Betrachtungen über die Französische Revolution. Berlin 1794. 83. old.

[105] *Jászi Oszkár:* The Dissolution of the Habsburg Monarchy. Chicago–London 1966. 239. old.

[106] Uo. 167. old.

[107] E jelenség egyes problémáira lásd *Huszár Tibor–Léderer Pál:* Az értelmiség rekrutációja és funkciói. Társadalmi struktúránk fejlődése. II. Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. Budapest 1979. 219–232. old.

[108] Lásd az 1954. évi VI. törvénnyel módosított 1952. évi III. törvény 290. § (3) bekezdésére alapozó bírósági gyakorlatot, pl. a Legfelsőbb Bíróság P. VI. 20. 139/1953. sz. döntését.

[109] A válás alakulását befolyásoló objektív folyamatokra lásd *Kulcsár Kálmán:* A család helye és funkciója a modern társadalomban. 27. és köv. old.

[110] *Robert K. Merton–Robert A. Nisbet* (Editors): Contemporary Social Problems. New York–Chicago–Burlingame 1961. 8–9. old.

[111] *Cseh-Szombathy László:* A mai magyar család legfőbb jellegzetességei. „A változó család" c. kötetben. Budapest 1978. 20. old.

[112] *Cseh-Szombathy László:* Családszociológiai problémák és módszerek. Budapest 1979. 312. old.

[113] Uo. 314. old.

[114] Az átlagtól eltérő ugyanis pl. az innovatív magatartás is, amelyet nem csak az adaptációnak Merton-féle tipizálásában – a kulturális celok elfogadása és az intézményesedett eszközök elutasítása (*Robert K. Merton:* Social Theory and Social Structure. Glencoe 1957. 140. old) – nehéz elválasztani a devianciától, hanem egyéb vonatkozásokban és főleg következményeiben sem, gondoljunk csak az ún. „nehéz emberek" gyakori sorsára. Bizonyos esetekben – jogi szabályozástól függően – pedig egy-egy innováció akár bűnözésnek is minősülhet, vagy nagyon nehéz ettől megkülönböztetni: pl. gazdasági kockázatvállalás esetén

[115] *Robert K. Merton–Robert* A. Nisbet: Contemporary Social Problema. 704–705. old.

[116] Lásd *Héthy Lajos–Kulcsár Kálmán–Makó Csaba:* A munkások alkalmazkodása a technikai fejlődéshez. Sokszorosított. OMFB-tanulmány. Budapest 1976.; *Farkas János:* Az otlettől a megvalósulásig. Budapest 1974.

[117] Lásd erre: Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. Az MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványa. Budapest 1976.

[118] A területi különbségek azonban 1965 óta csökkennek: „1965-ben, 1970-ben és 1975-ben is Komárom és Szabolcs-Szatmár megye állt a megyei rangsor elején és végén, kozöttük a különbség az 1000 főre jutó korrigált nemzeti jövedelem alapján 2,8-szeresről (1965) 2,4-szeresre (1970), majd 1,9-szeresre (1975) csökkent. Ld. *Barta Gyorgyi:* A teruleti gazdasági különbségek változása 1960 és 1975 kozott Teruleti Statisztika 1977. 5. sz 537. old. Területi különbségek szociológiai osszefuggéseire lásd *Kárpáti Zoltán:* Teruleti hátrányok és az életforma urbanizációja. Szociológia, 1972 4. szám. 506–524. old A területi érdekeknek a kozigazgatásban való megnyilvánulására, osszefuggéseire pedig az utóbbi években indultak meg a kutatások. Lásd pl. *Szegő Andrea:* A területi érdekviszonyok, a kozpontosított újrafelosztas es a teruleti igazgatás. Szociológia, 1976. 3–4. szám. 420–438. old ; *Szegő Andrea:* A redisztribúció típusai és az érdekviszonyok. Szociológia, 1977. 3. szám. 291–316. old., valamint *Wiener Gyorgy:* A helyi igazgatás funkciói és a közigazgatáspolitika. Szociológia, 1977. 4. szám. 487–502. old

[119] A „bürokrácia" mint társadalmi probléma csak részben azonos a bürokratikus munkastílussal. Társadalmilag fontosabb osszefuggések nyilvánulnak meg a „burokratikus" szervezet társadalmi tartalmában, környezetével való összefüggéseiben és hatékonyságában.

[120] Az életmódot tevékenységi-magatartási rendszernek tekintjük, amelyet az emberek – tobb-kevesebb tudatossággal – életük fenntartására, különböző szintű, társadalmi helyzetük szerint eltérő és történetileg is változó szükségleteik kielégítésére szerveznek, tehát az életmód a személyiség által viszonylagos autonómiával hierarchikus rendszerbe szervezett tevékenységstruktúra.

Ez a meghatározás tartalmilag a magyar szociológiai kutatásokra, különösképpen Losonczi Ágnes munkásságára épül. Lásd *Losonczi Ágnes:* Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. 33. és köv. old.

[121] Az MTA Szociológiai Kutató Intézete koordinálásában 1976-ban – az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága ajánlására – széles körű kutatások indultak az életmód alakulását befolyásoló tényezők és irányításának feltételei feltárására. Az eredmények összefoglalóját közli a Társadalmi Szemle 1980. évi 6. száma.

[122] Lásd *Losonczi Ágnes:* Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. 517. és köv. old.

[123] Losonczi Ágnes „Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben" c. munkájában helyesen állapítja meg (lásd 255–256. old.): „Magyarországon az alsóbb társadalmi rétegek, melyek félig proletár-, félig kispolgáréletet éltek, éppen a felszabadulás után, a feudalizmus, a nagybirtok és a nagypolgárság felszámolásával elérkezettnek vélték az időt, hogy a régen remélt és a korábbi társadalmi rendben korlátozott vágyaikat beválthassák. (A kispolgárosodni akaró igen széles falusi és elég széles városi népességről van szó, amely arányaiban is, különösen a földosztáskor, a legszélesebb társadalmi tömeget képviselte.) Sajátos módon éppen akkor kezdhettek igazából korábbi kispolgári aspirációjuknak beváltásához, amikor a történelmi fejlődés következtében megszűnt a kispolgáriasulásnak a vagyoni bázisa. A szocializmus társadalmi felépítésének, kezdetben létrejövő társadalmi ellentmondásainak ez volt az egyik sarkalatos pontja. E polgárosulásra vágyó – különösen falun élő, de a városokban is jelentős erőt képviselő – tömeg hatása és fejlődése, törekvéseinek legbelső és régen beépített mozgástendenciája volt az egyik legerősebb mozgató és mozgósító erő, amely mindig, minden szituációban, a tömegmozgás törvénye szerint a legerősebb hatást gyakorolta a fejlődésre, és gyakorolja mind a mai napig. Ugyanakkor a kispolgári lét alatt élő legnagyobb tömeg egyszerűen az elemi életfeltételeket akarta önmaga számára biztosítani, s a kispolgári lét az ő számukra a soha el nem érhető reménytelenség magasságában volt, mégis azt a létet látta magához a legközelebb állónak, ez jelentette számára az egyetlen belátható emelkedést, amely csak társadalmi változás útján érhető el. A felemelkedés a nyomor szintjéről valamilyen emberi létre éppen az alsó kispolgári létfeltételek irányába húzott, el is lehetett érni a társadalmi forradalmi változás útján, a termelékenység emelésével és a szocialista elosztás kialakult rendszerével. Az emberibb életre való vágy legfontosabb indítéka mozgatta ezt a kispolgárság után következő, annál sokkal alacsonyabb szinten élő nagy társadalmi tömeget.

[124] *Robert K. Merton–Robert A. Nisbet:* Contemporary Social Problems. 702. old.

[125] *Kornai János:* A hiány újratermelése. Gazdaság- és Jogtudomány. XII. köt. 1978. 1–2. szám. 111. old. A kézirat nyomdába adása után jelent

meg *Kornai János* A hiány c. könyve (Budapest 1980), amely átfogóan és mélységben tárgyalja a problémát.

[126] Lasd erre bővebben *Gábor R. István–Galasi Péter:* A „másodlagos gazdaság": a szocializmusbeli magánszféra néhány gazdaságszociológiai kérdese. Szociológia, 1978. 3. szám.

[127] A hivatalos jovedelemstatisztikák legfelsőbb kategóriáiába tartozó népesseg adatai erre vonatkozóan nem adnak elegendő eligazítást, hiszen a kiugró jovedelmek igen nagy részben a statisztika által ki nem mutathatóan jelentkeznek, így becslésekre szorítkozhatunk. A jovedelemstatisztika szerint a népesség 8,7%-a rendelkezett 1977-ben 3600 Ft feletti egy főre eső jövedelemmel. (A lakosság jovedelmi rétegeződése 1977-ben. KSH Budapest 1979. 10. old.) Ebből az adatból a kiugró nagyságú jövedelmekre sajnos nem kovetkeztethetünk.

[128] A parasztság jelentősége abból a szempontból külon vizsgálandó, ha elfogadjuk az Erdei Ferenc alkotta parasztságképből az „alávetettség tudatát", illetőleg ennek osszetevőit éppen a kelet-kozép-európai régióban.

[129] Lásd *Jiri Musil:* Lakásszociológia. Budapest 1974 113. old.

[130] Statisztikai Évkonyv 1977. 378. old

[131] *Ferge Zsuzsa–Sik Endre–Havasi Éva–Horváth Ágota–Szalai Júlia:* A társadalompolitika, a jovedelempolitika és a társadalmi struktúra. Társadalmi struktúránk fejlődése. III. Gazdaság, település, társadalomszerkezet. Budapest 1979. 49. old.

[132] *Szelényi Iván:* Lakásrendszer és társadalmi struktúra. Szociológia, 1972. 1. szám.

[133] *Kovács Csaba–Francia László:* A települések társadalmi szerkezete és az anyagi életkorulmények. Társadalmi struktúránk fejlódése III Gazdaság, település, társadalomszerkezet 227. old.

[134] A javuló tendenciat az adatok is jelzik: 1949-ben 100 lakásra 386, 100 szobára 265 fő jutott. Ugyanezek az adatok 1978-ban· 288, illetőleg 149 fó. Statisztikai Évkonyv 1977. 377 old.

[135] Erre utalt Schultheisz Emil egeszségugyi miniszter is, az Országgyűlés 1979. évi őszi ulésszakán mondott beszédében.

[136] Az adatok a Statisztikai Évkonyv 1977. KSH 387–392, valamint 482–483 oldalán kozolt táblázatokon alapulnak.

[137] Lásd *Losonczi Ágnes:* Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. 563 és kov. old.

[138] A deviáns viselkedés szociológiaja. (Összeállította· Andorka Rudolf–Buda Béla–Cseh-Szombathy László) Budapest 1974. Bevezetés. 30. old.

[139] Így „teremtettek" bűnözést pl. a beszolgáltatásra, a munkaerő-vándorlásra vonatkozó, a helytelen népesedéspolitika egyes elemeit tukrozo jogszabályok. Lásd *Kulcsár Kálmán:* Demográfiai tényezők jelentosége a bűnozésben. II. Demográfia, 1960. 1. szám. 37. és kov. old., ill *Kulcsár Kálmán:* A nepesedespolitika jogi eszkozei es a családtervezes Magyarorszagon Szociológia, 1974. 1 szam 7 es kov. old , *Huszar Tibor:* Fejezetek a munka-

erkolcs történetéből. Valóság, 1976. 8. szám. 12. old. E problémára utal: *Miltényi Károly–Vavró István:* Az erőszakos bűnözés kriminálstatisztikai jellemzői. A deviáns viselkedése szociológiája. 272. és köv. old.

[140] Az elítélt személyek számában tükröződő bűnözéstől különbözik az ismertté vált bűncselekmények számában tükröződő bűnözés. A kettő közti különbségben közrejátszik a felderítő szervek munkája, a bíróságok ítélkezésében mutatkozó büntetőpolitika stb. Tendenciában azonban a két adatsor ugyanazt jelzi.

[141] Az ún. Jellinek-állandó alapján mérve, ami a májzsugorban meghalt alkoholisták számára alapuló „kivetítő" becslést jelent.

[142] Az 1978. évi adatok szerint az alkoholtól való befolyásoltságnak a legnagyobb szerepe a közbiztonság és a közrend ellen elkövetett bűncselekményekben, különösen az „ittas állapotban járművezetés" elkövetők között volt. Az iszákos életmódot folytató bűncselekményt elkövetők jelentős aránya a vagyon ellen elkövetett bűncselekmények tettesei között, az erőszakos és garázda jellegű bűnözésben pedig az összes elkövetők 23,5%-a alkoholtól befolyásolt vagy iszákos életmódot folytató volt. Lásd Tájékoztató a bűnözésről. 1978. év. Kiadja a BM Adatfeldolgozó Csoportfőnökség és Legfőbb Ügyészség Titkársága. X. old. részletes adatok: 79. és köv. old.

[143] Lásd „A deviáns viselkedés szociológiája" c. kötetben. 363. old. Az 1950–1955. évek átlagának visszaesését talán Durkheim egyik tételével magyarázhatjuk, mely szerint az öngyilkosságok száma háborúk, forradalmak, lényegbevágó politikai átalakulások idején – ha a jelenségek a lakosságot mélyen foglalkoztatják – csökken. *Emile Durkheim:* Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány. Budapest 1967. 207. és köv. old.

[144] A deviáns viselkedés szociológiája. 438. old.

[145] Külön tanulmányt igényelne a feljelentések számának alakulása az elítéltek számához viszonyítva. 1938-ban pl. 335 544 személyt jelentettek fel és 94 386 személyt ítéltek el. Ugyanezek a számok 1953-ban 366 400, illetőleg 108 746, 1963-ban 171 100, illetőleg 42 838.

[146] A 143. jegyzetben idézett könyv első francia kiadása: Le suicide. Étude sociologique. Párizsban, 1897-ben jelent meg.

[147] Lásd erre *Vukovich György:* Az alkoholizmus egyes demográfiai és szociális jellemzői. Demográfia, 1961. 2. szám.; *Andorka Rudolf–Cseh-Szombathy László–Vukovich György:* Alkoholizmus. KSH Népességtudományi Kutató Intézet Közleményei, 1968. 24. szám, s különösen: *Andorka Rudolf–Buda Béla–Cseh-Szombathy László–Hegedűs Imre–Cs. Kiss Judit–Simor Györgyi:* Az alkoholizmus kifejlődésének tényezői. KSH Társadalomstatisztikai Közlemények 1972.

[148] A problémára lásd *Szabó András:* Társadalmi-gazdasági fejlődés és a fiatal korosztályok bűnözése. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Kiadványai. Társadalom és Jog. 2. Budapest 1972. és *Szabó András:* Társadalmi-gazdasági fejlődés és bűnözés. „A deviáns viselkedés szociológiája" c. kötetben.

[149] Bár a válások aránya még mindig jóval magasabb a városi, mint a községi népességben – 1977-ben a 27 167 válásból 17 634 volt a városi és 9154 a községi. (Lásd Demográfiai Évkönyv 1977. KSH Budapest 1979. 89. old.) –, amidőn a városi lakosok száma (5 271 592) még mindig valamivel elmaradt a községi lakosok száma (5 399 210) mögött.

[150] Tájékoztató a bűnözésről. VII–IX. old.

[151] A problémát összehasonlító kutatás keretében nemzetközi összetételű kutatócsoport vizsgálja.

[152] *Szabó András:* Társadalmi-gazdasági fejlődés és bűnözés. 233., 253. és 268. old.

[153] Uo. 222. old. Ilyen „módosító" hatásokra hívja fel a figyelmet *Kránitz Mariann* „A bűnzés területi eltéréseinek kutatásá"-ról c. tanulmánya. Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok. XIV. Budapest 1977. 195. és köv. old.

[154] Uo. 268. old.

[155] *Miltényi Károly–Vavró István:* Az erőszakos bűnözés kriminálstatisztikai jellemzői. „A deviáns viselkedés szociológiája" c. kötetben, 271–272. old.

[156] Utaltunk már arra, hogy a „relatíve deprivált" társadalmi „rétegek", pl. hátrányos tényezőket „kumuláló" segédmunkás rétegek stb. körében a bűnözés nagyobb arányú. Bizonyos bűncselekmények esetében ez a helyzet a cigányság esetében is.

[157] *R. A. Cloward–L. Ohlin:* Delinquency and Opportunity. A Theory of Delinquent Groups. New York 1961.

[158] *Richard. A. Cloward:* Tiltott eszközök, anómia és deviáns viselkedés. „A deviáns viselkedés szociológiája" c. kötetben. 203. old.

[159] Lásd *Miltényi Károly–Vavró István:* Az erőszakos bűnözés kriminálstatisztikai jellemzői. 270. old. A hiánygazdálkodás és a bűnözés összefüggésére utal *Bakóczi Antal:* A bűnözés a népgazdasági ágazatokban. Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok. XIII. Budapest 1976. 47. old. Különösképpen a kereslet-kínálat egyensúlyának hiányát hangsúlyozza, és a kielégítetlen gazdasági igények jelentőségét: „A társadalmi tulajdon elleni és a népgazdaság elleni bűncselekmények egy része gyakran valamilyen hosszú időn át kielégítetlen igényből, a kereslet-kínálat összhangjának megbomlásából keletkezik."

[160] *Cseh-Szombathy László:* A statisztikai módszerek alkalmazása az öngyilkosságok vizsgálatánál. „A deviáns viselkedés szociológiája" c. kötetben. 416. old.

[161] *Böszörményi Ede:* Hódmezővásárhelyi öngyilkosságok. Történeti Statisztikai Tanulmányok. 3. Budapest 1977. 237–297. old.

[162] *Harsányi László–Jobb Sándor–Miltényi Károly–Nemeskéri János–Suchovszky Gyula:* A budapesti öngyilkosok vizsgálata. KSH Népességtudományi Intézet Közleményei. 1972. 19. old.

[163] Uo. 74–75. old.

[164] Uo. 73–74. old.

[165] A Durkheim óta végzett kutatások elméleti eredményeit összefoglalja *Buda Béla:* Durkheim után. Az öngyilkosság szociológiai és szociálpszichológiai kutatásának eredményei és feladatai. „A deviáns viselkedés szociológiája" c. kötetben. 423. és köv. old.

[166] Uo. 428. és köv. old.

[167] Lásd pl. a „farmerosok nemzedékéről" az „Élet és Irodalom" hasábjain lefolytatott vitát. (Különösen az 1978. júl. 22. számban.)

[168] *Harcsa István:* Társadalmi beilleszkedési zavarok fiatalok körében. KSH Budapest 1978. 14. old.

[169] *Andorka Rudolf–Buda Béla–Cseh-Szombathy László–Hegedűs István–E. Kiss Judit–Simon Györgyi:* Az alkoholizmus kifejlődésének tényezői. KSH Társadalomtudományi Közlemények, Budapest 1972.

[170] A kutatások interdiszciplináris jelleggel a KSH koordinálásában indulnak meg.

HARMADIK RÉSZ

Változás, kontinuitás és diszkontinuitás a mai magyar társadalomban

ELSŐ FEJEZET

A társadalmi folyamatok irányítása

A szocialista társadalom kialakításával a magyar társadalmi fejlődés lényegében túljutott azokon a korlátozó társadalmi-gazdasági tényezőkön, amelyek visszatartották, lelassították, illetőleg sajátossá formálták az iparosodás és a modernizáció folyamatát, folytonosan halmozva az újabb és újabb sajátosságokat, köztük a modernizációt akadályozó tényezőket is.

A „lényegében túljutott" fogalmazás jelzi azonban, hogy a történelmi kontinuitás bizonyos elemei ebben a vonatkozásban is hatnak még, és ezt kiegészíthetjük azzal a további megállapítással, hogy a szocialista fejlődés történelmi sajátosságai révén is keletkeztek olyan elemek, amelyek a további fejlődés menetében kondicionáló, esetenként akadályozó tényezőként működhetnek. Jóllehet meghaladná ennek a munkának kereteit a korábbi, illetőleg különösen a gazdasági szerkezetben az utóbbi harminc év fejlődése alatt beépült ama jelenségeknek részletes elemzése, amelyek a további fejlődés szempontjából visszahúzók lehetnek, ezek egy részét azonban mindenképpen említenünk kell. S ha a legutóbbi években a világgazdaság egészében végbement változások folytán kialakult szituáció – éppen egy olyan „nyitott" gazdaság számára, mint a magyar – villanásszerűen megvilágított is néhány „visszahúzó", vagy a fejlődés szempontjából problematikus jelenséget, ezek túlnyomó része *nem* a világgazdasági változások „terméke", sőt előbb vagy utóbb saját fejlődésünk „szerves" menetében, tehát a világgazdasági fordulatok nélkül is, elsősorban negatív következményeikben napvilágra kerültek volna. Az ipari fejlődésben kialakult elmaradottság felszámolásának folyamatában pl. az ipar és a mezőgazdaság arányának alapvető megváltozása mellett

egyrészt nem minden szempontból adottságainknak megfelelően alakult ki az ipari termelés szerkezete – különösképpen jelentősek ebben az ötvenes évek alapanyag- és nehéziparra súlyozó fejlesztésének következményei –, másrészt a beruházási politikában, az ipari és mezőgazdasági árarányok kialakításában, termelési politikában stb. nem kaptak megfelelő hangsúlyt mezőgazdasági adottságaink.[1]

A kötöttségek azonban nemcsak a technikai-technológiai szintben, a gazdasági szerkezetben, hanem a társadalmi szférában is kialakulnak. Nagyon szűk látókörrel mellőzhetők csak akár a technikai, akár a gazdasági problémák társadalmi összefüggései, amelyek már pusztán abból következően is jelen vannak, hogy a termelésben, a gazdaságban emberek tevékenykednek. Ennek elhanyagolása mögött megbúvó szemlélet valóban jellemezhető Jánossy Ferenc gunyoros példájával: „Ha a termelési folyamat ésszerűsítése végett az ember teljesen mellőzhető lenne, akkor a munka termelékenységének óriás mérvű növelésére pl. a következő – költségek nélkül megvalósítható – újítást javasolnám. Az emberek zuhanyoznak, majd vizes testükről törülközővel letörlik a vizet. Hagyjuk ki az embereket, s ily módon egyenesen a törülközőre engedhetjük a vizet. Így aztán a munkával is, meg a vízzel is takarékoskodhatunk!"[2]

Az ember mint kötöttség részben valóban a munkaerőt (illetőleg a beépült kötöttségeket, pl. szakmastruktúra, munkafegyelem stb.) jelenti, de már ez a tényező is a szélesebb társadalmi összefüggésekbe ágyazódik, s végül is a *társadalom szinte teljes szférájához* vezet.[3] A gazdaság irányításában, szervezeti kereteiben, a munkafolyamatok szervezésében, az irányító, a végrehajtó és a termelőmunka hatékonyságában rejlő – ugyancsak részben korábban, részben az utóbbi évtizedekben, de mindenképpen történelmileg kialakult – tényezők és következményeik, az oktatásból, a szakképzésből fakadó hatások éppen úgy (ha nem is a szó teljes értelmében vett, azaz véglegesen) irreverzíbilis tényezőkként jelentkeznek,[4] mint az életmódban kialakult jelenségek, vagy a politikai életben érvényesülő egyes „íratlan" normák. Mindezek a latensen ható, igazából csak bizonyos ele-

meikben felismert, de így is vitatott, újabb keletű összefüggésekkel is rendelkező „determináltságok" fejlődést akadályozó hatása eddig sem volt titok – némelyiket már közhelynek – tűnik említeni –, ám igazi súlyukban napjainkban, a sokat hangoztatott világgazdasági korszakváltás idején mutatkoztak meg.

A magyar gazdaság ezeket a latens „determináltságokat" mindenképpen felszínre hozta volna, talán csak kevésbé drámai hangsúllyal. (Mérvadó közgazdászok véleménye szerint tulajdonképpen csak a „felszínre hozatal" küszöbére érkeztünk el.[5]) Mindenképpen ott állott volna társadalmunk és társadalomirányításunk előtt a probléma: társadalmunk, társadalomirányításunk, szervezeti rendszerünk stb. *adaptációs készsége* a megváltozott társadalmi-gazdasági körülményekhez – amely körülmények jelentős mértékben a szocialista fejlődés, tehát jórészt saját eddigi társadalomépítésünk következményei –, és ezzel mindenképpen kialakult volna a kérdés, milyen mai társadalmunk *innovációs képességének mértéke.*

„Az intenzív gazdasági növekedés során a hatékonyság fokozásának a követelménye lép előtérbe. A hatékonyság és legfontosabb tényezője, a termelékenység növekedésének pedig döntő feltétele nemcsak a makrostruktúrának a tudományos-technikai forradalom követelményei szerinti változtatása – az-az a nem-termelő szféra részarányának növekedése, az ipar és a mezőgazdaság súlyának csökkenése –, hanem az is, hogy a termelőágazatokon belül olyan mértékű strukturális átalakulás következzék be, ami hozzájárul a termelékenység gyorsabb ütemű növeléséhez, valamint a korszerűség, a minőség javításával a mind magasabb szintű szükségletkielégítéshez . . . A termelőszféra ezeket a fokozott hatékonysági követelményeket csak dinamikus struktúraváltozással képes kielégíteni. E struktúraváltozásnak pedig maximális mértékben kell nyomon követnie a műszaki fejlődés irányait, rá kell épülnie a tudomány vívmányaira, egyszóval a tudományos-technikai forradalom lehetőségeit a maximális mértékben hasznosítania kell. Végülis, ha e követelmények megjelennek és kielégíthetők, akkor válik valóban intenzív jellegűvé a gazdasági növekedés. Más oldal-

ról ez azt is jelenti, hogy önmagában a munkaerő strukturális átrendeződése és a termelékenység növekedése nem jelent intenzív jellegű növekedést."[6]

A társadalom – így a magyar szocialista társadalom – innovációs képessége természetesen távolról sem a jóindulat, a jóakarat, vagy általánosságban, a szubjektív tényezők kérdése. Az innovációs képesség társadalmi méretekben *három szinten* nyilvánul meg.

Mindenekelőtt a *társadalom makroviszonyainak szintjén,* éspedig a technikai, a gazdasági és ezzel összefüggően a társadalmi szerkezet jelenségeiben, a mindezekre ráépülő politikai rendszerben. Megnyilvánul továbbá a társadalom *szervezeti síkján,* politikai, gazdasági stb. szervezeteiben, a bennük és közöttük kialakult struktúra jelenségeiben. Végül az *egyéni tudat szintjén.*

Amidőn e munka első fejezetében a modernizációs folyamat tartalmát igyekeztünk megközelíteni, e folyamat jelenségeit is e három szintre vetítve ábrázoltuk, és az innovációs képesség mint a modernizáció *egyik* fontos eleme jelent meg mindhárom szinten, ebben az ábrázolásban is. Ebből következően úgy tűnik, mintha a szubjektív tényező csak a harmadik szinten, az emberi tudatban jutna szóhoz. Ha azonban az imént óvtunk attól, hogy az innovációs képességet *csak* a szubjektív elemre vezessük vissza, most azt kell hangsúlyoznunk, hogy egyrészről az egyéni tudat innovációs képességét a másik két szint jelenségei kondicionálják, másrészt pedig azt, hogy mind a társadalom makroviszonyai, mind pedig szervezeti viszonyai bizonyos értelemben az emberi tudaton átjutva válnak a cselekvést *közvetlenül* kondicionáló tényezőkké.

AZ INNOVÁCIÓS KÉSZSÉG TÁRSADALMI TÉNYEZŐI

Történelmi fejlődésünk mutatja, hogy az évszázadokon keresztül kialakult „determináltságokon" a magyar társadalom tulajdonképpen a második világháborút követő időszaknak a korább-

bi struktúrát széttörő forradalmi változásai nélkül nem tudott túllépni. Eddig az időszakig tehát a gazdasági és társadalmi struktúrába történelmileg beépült és a politikai-hatalmi viszonyokat is alakító visszahúzó elemek tulajdonképpen megakadályozták a modernizációs folyamatot, a társadalom nem tudott eredményesen adaptálódni a változó viszonyokhoz, noha ebben az irányban is történtek kísérletek, és nem hiányoztak azok a szubjektív törekvések, amelyek túl akartak vinni a meglevő struktúrán. Ennek ellenére az innovációs készség társadalmi méretekben általánosan is hiányzott, és különösen hiányzott a hatalmon levő uralkodó osztályok politikájában megnyilvánuló társadalomirányításból. (S ez teljesen érthető, hiszen még egy „viszonylagos" változás is, pl. egy földbirtokreform, amely nem hozott volna szükségképpen szocialista típusú átalakulást, a politikai-hatalmi struktúra lényeges érdekeivel ütközött volna.) A második világháború utáni forradalmi változások valóban történelmi méretű lehetőséget nyújtottak a magyar társadalom fejlődése számára a korábbi struktúra széttörésével, de nem teremtették meg egyszerre az adaptációs és innovációs készség társadalmi feltételeit (sőt bizony ellene ható tényezők is kialakultak). Így, midőn az új gazdasági-társadalmi szerkezetre is sok tekintetben időszerűtlen gazdaság- és társadalompolitika épült, gazdasági és politikai jelenségek figyelmeztettek a korábbi politika felülvizsgálatának szükségességére.

Az 1960-as évektől kezdődően azonban nagyobb és kisebb jelentőségű változások utalnak társadalmunk irányításában, sőt bizonyos fokig szervezeti mechanizmusában is mutatkozó innovációs készség jeleire. Kétségtelen pl., hogy az 1960-as években jórészt a magyar gazdaságfejlődésből szervesen kinőtt új szükségletekhez – meg a külgazdasági viszonyok „drámai" kényszere nélkül, bár a változáshoz kedvező nemzetközi körülmények között – az új gazdaságirányítási mechanizmus koncepciójának kialakításával és megvalósításával társadalmunk sikeresen adaptálódott. A központi tervutasításos rendszer átalakítása, a termelő- és általában a gazdasági szervezetek önállóságának fokozódása, a piaci mechanizmus „visszacsatoló" szerepének fel-

használása, a helyi képviseleti és közigazgatási szervezetek „gazdaságirányító" tevékenységének nagyobb lehetőségei stb. nem csupán a gazdasági szférában adtak lendületet a további fejlődésnek, hanem a politika, a közigazgatás, a jogi szabályozás területén is. Az új feltételekhez való adaptáció tehát a társadalom mindhárom „szintjén" tulajdonképpen sikereket mutathatott fel. A politikai irányítás, a gazdaság makrofeltételei, az egyes szervezetek – elsősorban termelőszervezetek – viszonyaiban, tevékenységében jelentős változások történtek, s kedvező változások következtek be a nemzeti jövedelem alakulásában, az életszínvonal fejlődésében, sőt a tradicionálisan elhanyagolt „harmadik szektor", a szolgáltatások területén is. Az új gazdaságirányítás mechanizmusába azonban kezdettől fogva hibás elemek is bekerültek, bizonyos visszahúzó erők pedig nehezítették realizálódásának folyamatát.[7] Így azután a társadalmi változások nem küszöbölték ki teljesen, egyes esetekben pedig – akár mintegy mellékhatásként – új elemekkel is „gazdagították" a felszabadulás utáni időszakban a gazdasági-társadalmi szerkezetekbe beépült, a modernizációs folyamat ellen ható elemeket. (Példaként említsük csupán a foglalkoztatottság problémáját – amelyre később visszatérünk –, vagy az ún. „egyenlősdi" következményeit, amelyek mintegy „deformálódott" – azaz helytelenül értelmezett és rögződött – szocialista elvként még ma is problémákat okoznak.)

Az innovációs készséget és ezzel a sikeres adaptációt nehezítő tényezők közül a *makroszinten* elsősorban a gazdasági struktúrába beépült és már említett „irreverzíbilis" tényezők jelentősek. Hiába válhat problematikussá pl. energia- és nyersanyagszegény országunkban – a megváltozott energia- és nyersanyagszállítási feltételek közepette – néhány korábban olcsó nyersanyagra és energiára épült kohó- és nehézipari vagy vegyipari termék gyártása, hiába változhat problematikussá esetleg nagy létszámú munkásággal és jó színvonalú technikával dolgozó üzemek vagy iparágak helyzete, éppen ezeknek a magasan koncentrált, többségükben hagyományos ipari területeken elhelyezkedő nagyüzemeknek átállítása más termékfajtákra (nem is

szólva megszüntetésükről) meglehetős nehézségekkel jár. Még a sokkal kisebb (tehát üzemi) méretű termékstruktúra-változás is hallatlanul sok gazdasági, belső szervezeti és személyi problémával jár együtt, amelyek összefüggései gyakran szinte átláthatatlanul bonyolultak.[8] A többé-kevésbé irreverzíbilis „kötelékek" azonban távolról sem merülnek ki a termékváltást, a szerkezet változását akadályozó technikai, társadalmi (érdekösszefüggésekkel rendelkező) tényezőkben. Számolni kell olyan nehezen, bár mégis megváltoztatható tényezőkkel is, amelyek elvileg nem lennének irreverzíbilisek, de egy közepes gazdasági fejlettségű országban megváltoztatásuk mégis nehézségekkel járna. Gondoljunk csak az oktatás szerkezetére, a szakembergárda képzettségének összetételére az egyetemi végzettségűektől a szakmunkásokig, az infrastruktúra adottságaira, a településfejlesztés eddigi eredményeire stb.

A modernizációs folyamatban bizonyos fokig „visszatartó" tényezőt jelentenek azok a társadalmi „rétegek", amelyeket relatíve deprivált rétegekként[9] foghatunk fel. E rétegek, csoportok anyagi körülményei, életviszonyai, sajátos társadalmi jelenségei, különösképpen a nagycsaládosok helyzete, egy részük lakóterületi elhelyezkedése (városokban pl. a leromlott negyedekben) és a devianciára való „hajlandósága" stb., végül egy részük önreprodukáló sajátossága bizonyos értelemben ugyancsak visszafogó erő. Nem csupán azért, mert – a szociálpolitikai ráfordítás formájában – olyan erőforrásokat köthetnek le, amelyek a magyar társadalom fejlettségi szintjén nem jelentéktelenek, hanem mert helyzetükből fakadó életmódjukkal – legalábbis jelentős részük – a modernizáció folyamatával objektíve szemben álló tudati állapotot fejlesztenek ki és tartanak fenn (pl. a képzettség, a műveltségi szint alakulásában, a munkafegyelemben stb.). E relatíve deprivált „rétegek" önmagukban ugyan nem lennének irreverzíbilisnek tekinthetők, de megfelelő anyagi eszközök hiányában éppen a depriváltságot okozó tényezők felszámolása ütközik nehézségekbe.

A szocialista társadalom fejlődésével foglalkozó nyugati irodalom éppen a modernizációs folyamatban részben bizonyos

változást, részben pedig kötőerőt lát a szakelem jelentőségének fokozódásában az „ideológiai elem" rovására, amelynek során az „ideológiai uralommal" szemben „új technokrácia" alakulna ki, a régi „pártkáderek" átadnák helyüket a fiatal technikai szakembereknek, a hangsúly a politikai kontrollról a gazdasági modernizációra helyeződne"[10], és még sorolhatnánk a hasonló megállapításokat. A változást a *szakelem előretörésében* látják, a visszafogó erőt az ideológiai kötelékekben.[11]

A probléma azonban sokkal összetettebb, mintsem az ideológia és a szakszerűség (nem is mindig reális) dichotomiájában kezelhető lenne. Nem szólva most az ideológiai elemek szükségszerű (éspedig funkcionális jellegükből fakadó) változásairól – amelyek problémájára még visszatérünk – és nem ismételve a politika és szakszerűség viszonyának alakulásáról másutt már elmondottakat[12] (amelyekből itt csak arra emlékeztetünk, hogy a politika szükségképpen szakosodik, éspedig nem csupán a politikai tevékenység mint „szakma" értelmében, hanem a politika által átfogott területeken – gazdaság, kultúra, jog stb. – szükséges szakismereteknek a politikai tevékenységbe való bejutása értelmében is), csak néhány körülményt említenénk.

Mindenekelőtt azt, hogy a szocialista társadalomépítés menetében új szakembergárda képződött, amely szaktudásának „ideológiai kontrollja" más jellegű, mint akár egy-két évtizede volt. Ez az „ideológiai (vagy politikai) kontroll" a mai körülmények között inkább az *egész társadalom* és a *perspektivikus célok* összefüggéseinek „beviteleként" érvényesül a szükségképpen lehatárolt és gyakran szűken felfogott szaktevékenységbe. Korábban utaltunk már a „műszaki", majd a „gazdasági" fantázia „szabadon szárnyalásából" fakadó diszfunkcionális következményekre. Ezeknek akkor megvoltak az ideológiai összefüggéseik is. Napjainkban pedig nem elképzelhetetlen, hogy a társadalmi fejlődés teljességének szempontjai éppen a fejlődéssel kapcsolatos *politikai-ideológiai szinten* fogalmazódjanak meg, és az ilyen elemek segítsék a *csak* szakirányú törekvések kontrollját. (Mint minden tudati jelenségben, az ideológia ala-

kulásában is jelen lehetnek természetesen olyan szubjektív tényezők érdekösszefüggéseikkel, amelyek a szükséges változásokat is nehezítik. Erre a problémára még visszatérünk.)

A modernizációs folyamat egyébként önmaga belső mozgásából következően hozza azonban létre az értelmiség és a szakemberréteg növekedését, ahogyan megköveteli e folyamat jelenségeinek szakszerű megközelítését is. A politikusi „generációváltás" következményei is ebben az irányban hatnak: nem szembeállítják, hanem „közelítik" egymáshoz – mindenekelőtt összetételben – a politikusi és szakemberi csoportokat.

A modernizáció egyik legfontosabb elemének, az innovációs készségnek a kibontakozását inkább olyan rétegek vagy inkább csoportok hátráltathatják, amelyeknek érdekei a meglevőhöz, különösképpen a meglevő szervezeti struktúrához, illetőleg ebben a struktúrában elfoglalt státushoz kötődnek. A struktúra megváltozása ugyanis anyagilag, vagy a hatalmi viszonylatokban való elhelyezkedésükben hátrányosan érintené őket. (Ilyen ellenállás volt tapasztalható pl. az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése után olyan gyárigazgatók, középszintű irányítók részéről, akik nem tudtak már megfelelni a nagyobb vállalati önállóságból fakadó követelményeknek, féltek a kockázattal együtt járó felelősségvállalástól, illetőleg nem tudták átlátni az ilyen módon gazdálkodó vállalatok irányítását.) Az ilyen „rétegeknek" vagy inkább csoportoknak helyzeti adottságai azonban bizonyos „ideológiai" következményekben is megnyilvánulnak. Saját érdekeik lehetséges sérelme elleni védekezést, a meglevőhöz való ragaszkodást ugyanis többnyire korábban elfogadott eszmék védelméhez kötik, így bizonyos innovatív elemek megjelenése vagy képviselete az „ideológiai integritás" elleni támadásként fogható fel.

Ebben az érdekviszonylatban azután a magyar társadalom tradicionálisan kialakult egyes vonásaiból megmaradt elemek is közrehatnak. Lényegében ezzel függ össze a hatalmi és a szakelem viszonyának korábban már elemzett alakulása a vezető- és az értelmiségi rétegekben. Ezzel függ össze – különösen a középszintű – döntési folyamatok esetenként sajátos kontextusa

(a személyi kapcsolatokon alapuló, vagy éppen „fehér asztal" mellett született döntések), a hatalmi elemhez kapcsolódó, és valójában nemegyszer a dzsentri autokratizmust idéző, vagy a dzsentri magatartásra emlékeztető életfelfogás összes következményeivel együtt.[13] (Ilyen pl. a betöltött pozíció személyes előnyökre való felhasználása, a hatáskörbe tartozó állások személyi, baráti vagy éppen rokoni alapon való betöltése stb.)

A már kialakult szervezetrendszer konzerválóereje – mint az innovációt gyengítő tényező – ma már szociológiai közhely, és semmiképpen sem csak a magyar vagy a kelet-közép-európai viszonyok között érvényesül. Lényegében az is közömbös, hogy a szervezetek – működjenek akár politikai vagy gazdasági területeken – valóban a Max Weber által kialakult ideáltípus elemeit többé-kevésbé teljesen megvalósító módon „bürokratikusak" vagy nem. A szervezet „konzervatív" magatartása bizonyos mértékig a szervezet felépítéséből, struktúrájának megbontásával való szembenállásából,[14] az előírásokkal, normákkal való teljes – a célra tekintet nélküli – azonosulásából éppenúgy következhet, mint a szakismeret elégtelenségéből fakadó bizonytalanságból, a felelősségtől való félelemből stb.[15]

A szervezeti konzervativitás forrása végül a nem megfelelő szervezetrendszerből is következhet. A gazdaságirányítás koncepciójának megváltozását (a központi tervutasításos rendszertől a gazdasági ösztönzők, a piaci viszonyok hatásának felhasználása, a vállalati önállóság felé) pl. nem követte a gazdaságirányítás szervezetrendszerének megváltozása. Ez jelentősen közrehatott a vállalatok és az ágazati minisztériumok közti korábbi hierarchikus függési viszonyok újjáéledésében, azaz a korábbi irányítási mód egyes vonásainak további érvényesítésében. A gazdaságirányítás ágazati miniszteriális irányításának fennmaradása (amelynek természetesen megvannak a maga sajátos érdekösszefüggései) pl. konzerválta a közigazgatási és a gazdálkodási elemek összekeveredését, esetenként a gazdálkodásnak közigazgatási tevékenységgel való helyettesítését (nem is szólva a „tárcaérdekek" gyakran negatív hatásáról).[16]

A meglevő szervezetrendszer konzerválóerejének elsődleges

forrását azonban Michel Crozier francia szervezetszociológus vizsgálataiból levont következtetéseiből érthetjük meg igazán. Érdemes fejtegetéseit kissé bővebben idézni. „Egyetlen modern szervezet, legyen az bármilyen, sem kerülheti el a szükséges átalakulást; állandóan arra kényszerül, hogy alkalmazkodjék környezete, valamint személyzete kevésbé szembeötlő, de legalább annyira mély változásaihoz. Egy szervezet sem maradhat fenn, ha nem elég rugalmas, és nem képes alkalmazkodni".[17] Ebből a követelményből az egyéni kezdeményezésnek, találékonyságnak igen fontos szerepe következne, amelynek kiteljesedése azonban – szinte minden szervezetszociológiai tanulmány szerint – a szervezetekben nehézségekbe ütközik. Ha a változásra való hajlandóság alacsony szintű a „bürokratikus" szervezetben, sőt a „személyzetet" lényegében olyan normák nevelik, amelyek a legkisebb részletekig előírják azt a viselkedésmódot, amelyek alapján a szervezet „kvázi" gépszerű működése legjobban megközelíthető (és ez szükségszerű is, hiszen a szervezet működése a koordinált munkamegosztáson alapszik), akkor – ahogyan Crozier hangsúlyozza – a változó viszonyokhoz való alkalmazkodás nehézségei végül is *a valóság elől való menekülés*t eredményezi: „Mindenesetre az összes szervezetben ugyanezzel az erős igyekezettel találkozunk, ami arra irányul, hogy hogyan lehet a valóság elől elmenekülni. Ez az igyekezet, amibe legalábbis részben minden szervezet belebukott, pontosan megfelel az általunk definiálni szándékozott »bürokrácia« jelenségének. A személytelen előírások, amelyek önkényesen kiküszöbölik a nehézségeket, a centralizáció, amely megakadályozza a tények megfelelő ismeretét, mindmegannyi »bürokratikus« eszközt jelentenek az azelőtt elkerülhetetlennek tűnő alkalmazkodás és változások elkerülésére".[18] És a következtetés: „Bürokratikus szervezeti rendszernek nevezünk minden olyan szervezeti rendszert, amelyben a hibák, információk, korrekciók sorrendje rosszul működik, és ahol ennek következtében nem korrigálják és nem állítják át – az elkövetett hibákhoz mérten – a lehető leggyorsabban a cselekvési programot. Más szóval, a bürokratikus szervezet az a szervezet, amely

nem képes arra, hogy az elkövetett hibákhoz mérten korrigálja magát. Az olyan »bürokratikus« cselekvési modellek, amelyeket ez a szervezet követ – mint például az előírások személytelensége és a döntések centralizációja –, oly stabilak, hogy a szervezet belső egyensúlyának integráns részévé váltak, ha pedig egy előírás akadályozza, hogy a tevékenységet adekvát módon elvégezhessék, az ebből a diszfunkcionális helyzetből fakadó presszió nem azt eredményezi majd, hogy ezt az előírást eltörlik, hanem ellenkezőleg, az előírás kiterjesztéséhez és megszilárdításához vezet." Végül is „a bürokratikus szervezeti rendszer csak akkor enged a változásnak, ha e rendszer már valóban súlyos diszfunkciókat okozott és már nem képes szembeszállni velük."[19]

Crozier tehát a változásra való képtelenségben, illetőleg a változások mindenképpeni elkerülésére való törekvésben látja a bürokratikus szervezet lényegét (így bizonyos értelemben összemossa a bürokratikus szervezettípus sajátosságait és a pejoratív értelemben vett bürokratikus jelenséget[20]). Pedig a változásra való képtelenség, pontosabban annak foka inkább következmény, amely függ egyrészt a szervezet belső jelenségeinek alakulásától, másrészt a szervezet társadalmi környezetétől.

Ami a magyar szervezetek belső jelenségeit illeti, ebből a szempontból meglehetősen súlyosan esik latba mindaz, amit a szak-, illetőleg a hatalmi elem alakulásáról már elmondottunk. Minthogy az elvileg a szakszerűségre épített szervezettípusban a szakszerűség gyengesége (a kvázi szakszerűség a valódi szaktudás helyett) a pejoratív értelemben vett bürokratizmus fokozódását eredményezi, a változásokhoz való alkalmazkodás és a változásra való képesség gyengül. Könnyen belátható, hogy az esetenként egyáltalán nem létező vagy kisebb fokú szaktudás megnehezíti már magának a változás szükségességének a felismerését is (a berögzött és idejétmúlt szakismeret pedig gyanúval fogad minden új jelenséget), a szervezeti rendszerben évtizedek alatt létrejött pozicionális és szervezeti kettőzöttség pedig önmagában is csökkenti a gyors reagálóképességet.

A szervezet társadalmi környezetének jelenségei két szem-

pontból jelentősek a változásra való képességgel összefüggésben. Egyrészt a társadalmi környezet a szervezet „bürokratikus" jellegének szinte „mérőműszere", amelyben „mérhető" a változásokhoz való adaptációs készsége, tevékenységének sikeres volta. Másrészt a változásra való képesség nem függ *csak* a szervezet belső sajátosságaitól, hanem a környezet jelenségeitől is.

A szervezet környezetében történetileg kialakult sajátosságok élnek, amelyek a szervezet számára működési feltételeket jelentenek, elősegíthetik és korlátozhatják a változásokhoz való alkalmazkodási készséget. Ezek a sajátosságok sokszor nehezen foghatók meg a szociológia konkrét fogalmaival, nemegyszer kulturális jellegűek vagy berögzött gyakorlat következményei, más esetben akár politikai „elvárásokban", vagy éppen a szervezet számára cselekvési keretet jelentő jogszabályokban is fellelhetők. (Nehezen várható el a közigazgatási szervezettől pl., hogy újítson, hogy eltérjen a „bevett gyakorlattól", ha vezetői és tagjai felé az óvatosság, a konfliktusok kikerülése, vagy döntéseinek jó néhány más szervezettel való előzetes egyeztetése mutatkozik elvárásként, és az „eredetiség" esetleg pozicionálisan veszélyezteti. Hasonlóképpen nehezen várható el a kockázatvállalás az „új" érdekében attól a termelővállalattól, amelyet a szabályozórendszer esetleg éppen az ellenkezőjére ösztönöz.)

Az újhoz való szervezeti alkalmazkodást jelentősen befolyásolják a szervezet környezetében élő érdekviszonyok, illetőleg az a körülmény, hogy azok, érintettségüktől függően és érvényesítési képességeiknek megfelelően hogyan jutnak be a szervezetbe és hogyan hatnak benne a változás vagy a konzerválódás irányában. Minthogy a szervezet *nyitott rendszer*, a környezeti érdekösszefüggések a szervezetbe bejutva, belül is kifejeződhetnek érdekkonfliktusokban. Ezeknek a konfliktusoknak a feloldása a szervezeten belüli változásban (és ezzel általában a környezethez való adaptáció érdekében) is megtörténhet. Az *érdekek érvényesítésének lehetőségét befolyásoló tényezők* tehát nem csupán a szervezet belső hatalmi viszonyait

alakítják, hanem közrehatnak a szervezet változásra való képességének alakulásában is.

Az üzemi szervezet és környezete összefüggéseiben végzett magyar empirikus szociológiai vizsgálatok megerősítik az elmondottakat: az érdekérvényesítés képessége, lehetősége „a szervezeti és végső fokon a társadalmi-gazdasági viszonyok által alapvetően meghatározott objektíve létező jelenség", azaz „nem értelmezhető az egyének, csoportok, rétegek olyan tudati sajátosságaként (jóllehet tudati elemei is vannak), amely az adott szervezeti-társadalmi szituációktól, végső soron pedig a társadalmi-gazdasági viszonyoktól független."[21] Az érdekérvényesítés esélyei természetesen nem kötődnek egyik vagy másik társadalmi réteghez vagy csoporthoz. Ennek a „képességnek" alakulása az adott helyzettől függ, és előfordul, hogy egyes szituációkban akár a legesélytelenebbnek tűnő érdekviszonyok döntő hatást gyakorolhatnak a szervezeti tevékenységre. Az sem bizonyos, hogy egyik társadalmi réteg vagy csoport érdekei csak a változást, másoké csak a „stabilitást" szolgálják. Ismét elegendő a magyar üzemszociológiai vizsgálatokra hivatkozni, amelyek igazolták, hogy adott esetben éppen egyes munkáscsoportok érdekeinek érvényesítése került szembe a hatékonyság növelését vagy a műszaki fejlesztést jelentő szervezeti változásokkal.[22] Ám ennél általánosabb megállapítások is jelzik esetenként pl. a szakemberi rétegek érdekeinek jelentőségét a műszaki-szervezeti fejlesztésben, és ezzel szemben a környezet más csoportjai (pl. a segédmunkások) érdekeinek jelentőségét a visszafogásban. Ám fordított helyzet is kialakulhat: egyes szakemberi csoportok érdekeinek érvényesülése a változással szemben is hathat. (Pl., ha a szakemberek egy csoportjának helye jelentősen változik a struktúrában, ha a változás elavulttá tesz korábbi szakismeretet, vagy másfajta vezetési stílust igényel stb.)

Ha azonban a szervezeti tevékenység eredményeinek visszacsatolódása – mint a környezet megkívánta változás értelmében felfogott adaptáció egyik jelentős összetevője – legalábbis részben érdekviszonyokon keresztül, vagy azok által befolyá-

soltan történik, akkor *a változás maga is érdekkötött.* A változás, az érdekkötöttség összefüggése azonban ideológiai szinten is megnyilvánulhat, ám az „ideológia" összefüggése a változással nyilvánvalóan nemcsak a szervezet alkalmazkodásával, adaptációs készségével összefüggésben jelentős.

Az innovációs készséggel szemben a kialakult ideológia esetleges rugalmatlansága vagy konzisztenciájának mindenképpeni megőrzésére való törekvés társadalmi méretekben is jelenthet bizonyos kötöttséget. Hangsúlyozzuk, hogy itt az ideológiát *funkcionális* jellegében fogjuk fel, ahogyan Lukács György kifejezte: „az ideológia ... a valóság feldolgozásának az a formája, amely arra szolgál, hogy tudatossá és cselekvőképessé tegye az emberek társadalmi gyakorlatát", és természetesen összefügg a társadalomban kialakuló konfliktusokkal is, hiszen „annak a társadalmi harcnak az eszköze, amely minden társadalomra ... jellemző".[23] Ebből következik, hogy az ideológia bizonyos értelemben *eszköz* is a társadalmi konfliktusok megoldásában, egyes osztályok, rétegek, csoportok törekvéseinek megvalósításában. Érdekkötöttsége folytán nyilvánvaló, hogy értéktartalmú, funkcionális jellege folytán pedig az következik – ahogyan Niklas Luhmann rámutatott –, hogy konkrét helyzetekben különböző értékeket hordozó variációk egyikének megalapozása lehet.[24]

A különböző értékeket hordozó variációk azonban egyúttal különböző érdekeket hordozó variációk is. Az ideológiai elemek egyike-másika tehát, bizonyos esetekben az ideológiának mint eszmerendszer konzisztenciájára való hivatkozás is, nagyon is partikuláris érdeket takarhat. S minthogy egy kialakult ideológiai eszmerendszer létének, konzisztenciájának egyrészről valóban van kötőereje, másrészről pedig akár töretlensége is szolgálhat egy-egy történeti helyzetben össztársadalmi érdekeket, az új körülményekhez való adaptációt nem kis mértékben befolyásolhatja.

Az innovációs készség szempontjából azonban még két körülményre kell felhívni a figyelmet az ideológiával összefüg-

gésben, éspedig két olyan körülményre, amelyek mindegyike problematikus lehet.

Az ideológia mint eszmerendszer történelmileg is kötött. Ez a kötöttség egyrészt az adott történelmi helyzetből fakad, amely az ideológia alapvonásait meghatározta, másrészt az eszmék önfejlődésének következményeiből, amelyek folytán az ideológia mint eszmerendszer mindig tartalmaz a társadalom történeti múltjához tapadó (esetenként akár tradicionális jellegű), az adott, a kialakuló, az új történelmi helyzethez képest *túléltnek* tekinthető elemeket is. (Ilyen maradvány napjainkban az ipari szerkezeten belül a fejlettségnek a nehézipar arányán való lemérése az *adottságokra való figyelem* nélkül. Ilyen az a felfogás, amely a munkásosztály vezető szerepét a közvetlenül az üzemi termelésből vezetői pozícióba került fizikai dolgozók számán méri, vagy amely egyáltalán fenntartja a származás szerinti megkülönböztetésen alapuló preferenciákat.[25] Ilyen maradvány a bürokratikus jelenségek tudati szinten való kezelése stb.)

A túlélés – amelynek megnyilvánulási formája a tudatba való rögződés, vagy bizonyos partikuláris érdekek által való fenntartás – azonban csak az egyik probléma. Legalább ilyen negatív hatású lehet a társadalom innovációs készsége szempontjából az „előrevetítettség". Az ideológia, mint eszmerendszer egészének, gyakrabban egyes elemeinek előrevetítettsége egy társadalmi-történelmi helyzet viszonyaiból való „előrelátásból", pontosabban, ilyen előrelátásnak az igényéből fakad. Ilyen esetben – amidőn a reális életfeltételek hamis tudattal való megítélésének nagy lehetőségei vannak – az innováció szempontjából a veszély a *tudatosan alkotott, távoli jövőképből a mára való közvetlen visszakövetkeztetés.* Azaz a ma jelenségeinek ilyen, esetenként akár utópisztikusnak is tűnő jövőképhez való viszonyítása, mérése, elemzése és értékelése, illetőleg ilyen jövőképnek – amely messzi távlatokban akár reálisnak is tűnhet – a mai viszonyokban való aprópénzre váltására irányuló törekvés. Csak példaként, ilyennek ítélhető az állami funkciók majdani esetleges társadalmasulásában, az állam

és a jog jövőbeni „elhalásában" megformált távoli társadalomképből való *visszakövetkeztetés* a mára, amelynek formája bizonyos állami feladatok „társadalmasítása". Eltekintve attól, hogy ennek a jövőt idéző koncepciónak is megvoltak a konkrét történelmi helyzettel összefüggő gyökerei, az eddigi kísérletek azt jelzik, hogy ilyen esetekben többnyire az *állami szervezetekhez hasonló* elvek és felépítés szerint működő szervezetek jönnek létre. Ezekben a szervezetekben azonban a feladat ellátásához szükséges szakelem alacsonyabb szintű, működésükből következően a vonatkozó állami szabályozás mellett újabb előírások, „kvázi" jogszabályok jöhetnek létre, és mindezekből adódóan a pejoratív értelemben vett bürokratizmus kialakulásának esélyei is nőnek. Mutatkozik azonban ennek következménye a szervezeti megkettőzöttségben is, amely ismét költségeket és bürokratizmust növelő tényező.

Az említett tényezők összhatásának mint „eredőnek" értékeléséhez azonban hadd hivatkozzunk itt a modernizációs folyamat egyik legelismertebb kutatójának, Eisenstadtnak megállapítására, amely szerint a politika, a gazdasági, a jogi, a vallási és sztratifikációs szférák nem csupán a relatíve stabil társadalmi viszonyok és intézmények szervezeti aspektusai, nemcsak olyan célok elérésének eszközei, amelyek rajtuk kívül helyezkednének el, hanem önmagukban is „a célok birodalmába" tartoznak.[26] Ezeknek a „szféráknak" mint céloknak funkciója legalábbis kettős. Egyrészt bizonyos a változásokat kifejező elemeikben mint a modernizáció folyamatában elérendő, a folyamat továbbvitelét elősegítő célok jelentkeznek, másrészt struktúrájukba épült a *jelenlegi állapotuk stabilizálására* való törekvés is. Ezek a törekvések nagyon differenciáltan – és a különböző történeti helyzetektől függően – kapcsolódnak a társadalom rétegeinek, csoportjainak érdekviszonyaihoz, következésképpen az ezeket alakító, a társadalom egészében végbemenő folyamatokhoz, jelenségekhez, azaz egy-egy csoport, réteg, szervezet stb. társadalmi környezetéhez. Egy meghatározott gazdasági szerkezet, jogi szabályozás, sőt szervezeti rendszer, vagy akár egy adott szervezet is végső soron a társadalom foglalko-

zási szerkezetében, rétegződésében is kifejeződő struktúrájának fenntartását, vagy kisebb-nagyobb változását segíti. Ismert probléma pl. a szervezetek belső munkamegosztásán alapuló struktúrájának összefüggése – pontosabban kölcsönhatása – a társadalom rétegződésével.[27] A társadalomnak a foglalkozások szerkezetében, arányaiban, egymáshoz viszonyított súlyában, nemkülönben szervezeti rendszerében való felépítettsége egyrészről a gazdasági folyamatok által alakított, másrészről történeti kialakulásának jellegzetességeit hordozza. A változásokhoz való adaptációjában ez a „felépítettség" és a benne megnyilvánuló érdekek még akkor is nagyon jelentősek, ha ezeket az érdekeket a különböző rétegek, csoportok szerinti differenciáltságukban a társadalmi környezet viszonyai határozzák meg, és ennek megfelelően a változásokat vagy éppen a stabilitást erősítik.

Az innovációs készségben közreható tényezők sorában végül tehát a *politikai tényezőkhöz* jutottunk. A politikai folyamatban összegeződnek ugyanis mindazok a hatások, amelyek a társadalom folyamataiban, jelenségeiben gyökerező érdekviszonyokból igényekként, követelésként, konfliktusokként, feszültségekként vagy akár „csak" információként érkeznek. Ezek a hatások a társadalom politikai rendszerében „transzformálódnak" döntéssé, illetőleg döntések sorozatává, éspedig a politikai rendszer mechanizmusában súlyozódva, egyeztetve, esetleg polarizálódva. Igaz, a döntések hatékonysága bizonyos időintervallumban és a társadalmi környezetben mutatkozik meg. Ez a helyzet akkor is, ha a döntés a környezetet sikeresen alakítja. Ebből következik, hogy *csak* a politikai rendszeren *belül* kialakult érdekek, hatalmi viszonyok szempontjából, tehát a *külső hatások belső következményeinek* mérlegelésével (és a hatások társadalmi összefüggéseitől eltekintve) egy-egy döntés *másképpen,* és legalábbis közvetlen politikai összefüggéseiben *más* következményekkel mutatkozhat meg, mint hosszú távú *társadalmi hatásában.* Ám az adott szituációban szélesebb társadalmi értelemben és távlatilag is helyes politikai döntés messze olcsóbb a társadalom egésze szempontjából (és tulajdonképpen

kedvezőbb hatású a politikai rendszer szempontjából is), még akkor is, ha *közvetlen* politikai összefüggései problematikusak lehetnek. (Minden leegyszerűsítő aktualizálás nélkül elmondhatjuk, hogy pl. az 1979. évi árpolitikai határozatok hosszú távon kedvezőbbek lehetnek, mint az konkrét összefüggéseikben mutatkozhatott, sőt ha korábban születnek ezek a döntések, eredményesebbek lehettek volna.) A közvetlen politikai érdekre épülő, ám távlatokban a helytelen döntés, amelynek helytelenségét – a jelenségek nem kellő ismerete, az érdekviszonyok nem megfelelő súlyozása, vagy egyszerűen csak a politikai rendszerben is ható partikuláris érdekek súlyának folytán – csak a döntés diszfunkcionális következményei világítják meg, illetőleg késztetnek a döntés megváltoztatására, végül is közvetlen politikai összefüggésekben is károsak lehetnek. Az utóbbi évek gyakorlatából ilyen döntés volt pl. a háztáji gazdaságok már többször említett adóztatása.

A társadalmi környezetből érkező hatások helyes értékelése, főleg abból a szempontból, hogy a változások iránt mutatkozó igény tudatosan, politikai eszközökkel támogatandó-e vagy pedig visszaszorítandó, nemkülönben a változásokhoz való szükséges adaptáció a politikai rendszer kisebb-nagyobb belső változásával is együtt járhat. Minthogy társadalmunkban – tudatosan irányított, tervezett társadalomról lévén szó – a lényeges változások mindenképpen a *politikai rendszer közbenjöttével* történnek, bizonyos fokig akár a gazdaság szférájában is, a politikai rendszer adaptációs készsége elsőrendű jelentőségű.

A TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK PROBLÉMÁJA A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

Ha a gazdasági folyamatokból következő hatások – a tudatos változások mérlegelése szempontjából – a társadalom politikai rendszerén keresztül fejeződnek ki, akkor a tudatosan irányított, tervezett társadalomban a változás jelentős mértékben politikai-szociológiai probléma.

A politikai szociológiában két típusú változást különböztetnek meg, a homeosztatikus jellegű változást és az „átalakítás" jellegű változást.[28]

A *homeosztatikus* jellegű változás lényegében azt jelenti, hogy a politikai rendszeren belül vannak olyan erők, amelyek képesek a változó társadalmi környezettel szemben a rendszer egészét úgy fenntartani, hogy csupán a legszükségesebb belső változásokra kerüljön sor. Az ilyen típusú változások lassúak, a rendszer egészére nézve nem látványosak, többnyire egy-egy alrendszeren belül mennek végbe, amelyhez azután a politikai rendszer más részei szükség szerint igazodnak, idomulnak. A politikai rendszer egyes alrendszerei – minthogy közvetlen kapcsolatban vannak a társadalmi környezettel, és minthogy a társadalom érdekviszonyai differenciáltak – működésükben esetenként különböző réteg- vagy csoportérdekeket fejezhetnek ki, és ez azt is jelenti, hogy az egyik alrendszert alkotó szervezeti rendszer innovatívabb „hajlandóságú" lehet adott történeti helyzetben, mint a másik, s a saját elemeiben bekövetkezett változással a politikai rendszer egészének mozgásához is hozzájárulhat.

Az ilyen típusú változás is sokrétűen függ össze az adott történelmi-társadalmi helyzettel. Figyeljük meg ezt egyetlen példán keresztül. Amidőn kb. tíz évvel ezelőtt az igazságügyi minisztérium megbízásából az ún. népi ülnököknek, azaz a laikusoknak a bírósági eljárásban való részvételét, az aktivitásukat kondicionáló tényezőket stb. kezdtük vizsgálni, világosnak tűnt, hogy ideológiai és politikai elemekkel meglehetősen átitatott intézménnyel és azt szabályozó normarendszerrel volt dolgunk. Az empirikus vizsgálat, az adatok értelmezésére elvégzett történelmi elemzés és mindezekből levonható következtetések alapján[29] azonban kiderült, hogy a népi ülnöki rendszer megszervezésének idején élt politikai összefüggések elhalványultak, új politikai összefüggések ezeket nem pótolták. Tulajdonképpen csak meglehetősen távoli ideológiai jelentőségük élt, amely az adott társadalmi viszonyok között, a politikai rendszer történetileg kialakult sajátosságai következtében, sajá-

tos szervezeti tényezők hatására stb. meglehetősen formális részvételt tett csupán lehetővé. Ebből a formális részvételből fakadó technikai és szervezeti nehézségek meglehetősen hatékonyan közömbösítették azt a távoli ideológiai elemet, amely a népi ülnöki rendszer változatlan fenntartását indokolhatta, illetőleg az absztrakt szinten jelentkező ideológiai követelményeket a részvétel csökkentése után kialakult helyzet is megfelelően szolgálhatta. Az 1972. évi bírói szervezeti törvénnyel bevezetett változtatások azután kedvezőbb szabályozási, szervezési stb. lehetőségeket is teremtettek a hatékonyabb igazságszolgáltatási munka számára.

A népi ülnöki rendszer esetében hosszabb ideje működő jogi szabályozásról volt szó, amelynek politikai-ideológiai kötöttsége – még ha az idők folyamán változott is – már megalkotott jogszabályokban is testet öltött. A változtatás esélyeit azonban jelentős mértékben kedvezően befolyásolta a szabályozásra épített szervezeti struktúra, és ennek a szervezeti struktúrának viszonya az állami szervezet egészéhez, pl. az, hogy az érintett szervezeti struktúra, az igazságügyi szervezet érdekei sokkal inkább a változtatás, mint az adott helyzet érintetlenül hagyása mellett szóltak. Az igazságügyi szervezetben és vezetésben kétségtelenül domináns szakelem helyzetét ha érintette a változás, akkor számukra kedvezően érintette. Az egész szervezet működése úgy javulhatott, hogy ezzel a szervezeten belül a struktúra egyik eleme sem került kedvezőtlen helyzetbe, és az intézkedések az igazságügyi szervezet viszonyát az állami szervezetekhez vagy a politikai rendszer egészéhez sem befolyásolták lényegesen.

Az *„átalakítás"* típusú változás a politikai rendszer egészének (esetleg egy részének) *tudatos újraalakítása.* Ebben az esetben – amely a politikai rendszer *egészére* nézve igen ritkán fordul elő – gyakorlatilag a változó feltételeknek (ide értve a hatalmi viszonyokat is) megfelelően szinte újjátervezik a rendszert (vagy egy részét), tudatosan számba véve a változott körülményeket. A politikai rendszer ilyen jellegű átalakítása következik be bizonyos értelemben – legalábbis formailag – pl.

egy-egy új alkotmány elfogadásával vagy lényegesebb alkotmánymódosítással, valamelyik alrendszerre vonatkozó és jelentős újítást hozó törvényalkotással, pl. új közigazgatási szervezetrendszer kialakításával. Bizonyos fokig ilyen volt pl. nálunk az 1971. évi I. törvény, amely egyebek között megszüntette a járási tanácsokat, és a képviseletet a helyi, illetőleg a megyei szintű érdekviszonyokra alapozva a közigazgatás szervezeti súlyát is ezeken a szinteken bontakoztatta ki.[30]

Hogy azonban a közigazgatás szervezetrendszerének ilyen módosítását mégis csak bizonyos fokig tekinthetjük „átalakítás" jellegű változásnak, abban két körülmény játszik közre. Mindenekelőtt a járási tanácsok megszüntetésével egyidejűleg nem módosult a Magyar Szocialista Munkáspárt szervezeti rendszere. Megmaradtak a járási pártbizottságok, és ezzel olyan politikai-hatalmi centrumok is a járások területén, amelyek a járási szintű „érdekek" képviseletét láthatják el, holott a járási tanácsok megszüntetésének elvi alapjaként éppen ilyen jellegű „organikus" érdekviszonyok hiánya szolgált. Megmaradtak emellett – túl a korábbi tanácsi végrehajtó apparátust átörökítő járási hivatalon – a bíróság, az ügyészség, a rendőrség stb. járási szervezetei is. Talán ennél is nagyobb jelentőségű azonban, hogy végül is megmaradt a megye mint a területi képviselet és igazgatás alapegysége.

A megye a magyar közigazgatás tradicionális egysége, s ha szervezetében, a hatalmi viszonyok tartalmában jelentős változások történtek is, a megye mint igazgatási (s bizonyos összefüggésekben mint politikai) egység sok olyan elemet őriz a korábbi jelenségeiből, amelyek a modernizálódási folyamat során eddig is problematikusak voltak, a jövőben pedig még inkább azzá válhatnak.

E probléma elemzése során szokásosan és elsősorban az merül fel, hogy a jelenlegi megyei rendszer a maga 19 egységével gátja a racionális regionális tervezésnek. Valóban, a tervezésben ma már hat régióval – és ugyanennyi regionális központtal – operálnak, amelyeknek azonban nincs meg a közigazgatási megfelelőjük.[31] Ám a problémának más vonatkozásai is vannak.

A megyei politikai és közigazgatási centrum pl. még mindig őriz valamit egyrészt a hatalmi elem túlsúlyából a szakelemmel szemben, másrészt pedig a hatalomgyakorlás személyi összetevői – bizonyos fokig éppen a megyei tradíciók folytán – nemritkán túlhangsúlyozódhatnak, nemegyszer és bizonyos elemeiben akár a korábbi dzsentri-igazgatás képének egy-egy vonását is felidézve. A kérdés azért mégis jóval komplikáltabban jelentkezik. Mert igaz ugyan, hogy a centralizáció foka a modernizálódás előrehaladásával növekszik. Az is igaz, hogy ebben az összefüggésben az autoritatív és nem autoritatív gyakorlat nem szükségképpen a centralizáció és decentralizáció fokával azonos mértékben fejlődik ki vagy éppen hiányzik.[32] Ám éppen a tradicionálisan kialakult és valóságos érdekösszefüggésekkel rendelkező egység – amennyiben a területi autonómia foka a modernizáció szempontjából elviselhető, és az érdekkifejeződés mechanizmusa hatékony – korlátozhatja a személyi elem túlsúlyossá válását. A mi megyei gyakorlatunk tradicionális „emlékei" azonban ma inkább erősítik, mint korlátozzák a személyi tényező jelentőségét.

E kérdés azonban még nyitott, elemzése tehát továbbra is, és új szempont szerint is szükséges. Ez az új szempont a tradicionális intézmény *megváltozott* tartalommal való felhasználása a modernizációs folyamatban. Az imént már utaltunk arra, hogy akár a megye mint közigazgatási egység is segíthetné – éppen bizonyos tradícióira épülve – a modernizációs folyamatot. A tradicionális elemet azonban *tudatosan* kell beépíteni ebbe a folyamatba számolva éppen a hozzátapadó, tradicionális gyökerű tényezőkkel is.

Éppen a közigazgatásra irányuló, és újra és újra megjelenő magyarországi reformkísérletek – ide értve természetesen a megyerendszer átalakítását is[33] – sorsa jelzi, hogy a közigazgatás, mint a politikai rendszer része, strukturálisan ellenáll a változásoknak. Ez azt jelenti, hogy a tulajdonképpeni „átalakulás" jellegű változással szemben, amely tehát a szervezetrendszer és az egyedi szervezet struktúráját megbontaná, nagy eséllyel érvényesülnek a struktúrába beépült érdekviszonyok, hagyomá-

nyok, rutincselekvések, eljárások stb. (Egyébként ezt igazolják a hagyományos „reaktív" jellegű kozigazgatás átalakulásának jelenségei általánosabban is. Amidőn ugyanis az állami beavatkozás fokozódásával a közigazgatási tevékenység is kiterjedt, újabb szervezetei jelentek meg. Ezek a szervezetek azonban nem kis részben a már kiépült és „hagyományos" tevékenységet folytató közigazgatás keretein *kívül* jöttek létre, mintegy nem bontva meg a korábbi közigazgatási szervezetek belső struktúráját.[34])

A politikai rendszer és alrendszerei (pl. a közigazgatás) tehát – ugyanúgy mint bármilyen más rendszer – strukturálisan ellenáll a struktúrát, különösképpen a *struktúra egészét is érintő változásoknak*. S ez az ellenállás – sajátos körülmény miatt – a politikai rendszerben erőteljesebb, mint más, pl. a gazdasági rendszerben. A politikai rendszerben kialakult *politika hatástalansága* ugyanis nem jelenti a *rendszer hatástalanságát*, amelyben a kudarcot vallott politika helyett más alternatíva is megjelenhet (illetőleg, ha állami politikáról van szó, azt rövid távra az állami-hatalmi eszközök igénybevételével ki is kényszerítheti). Ezzel szemben pl. a gazdasági rendszer, amelynek környezeti kapcsolatában a visszajelzés közvetlenebb (pl. az el nem adható áruk felhalmozódása), más helyzetben van. A helytelen gazdasági tevékenység folytatása a nyilvánvaló eredménytelenség ellenére esetleg magát a gazdasági rendszert, de legalábbis a rendszeren belül egyes szervezeteket létükben is veszélyeztetheti. (Más kérdés, hogy egyes gazdasági szervezetek által folytatott és nem kifizetődő gazdasági tevékenységet más – általában politikai – okok miatt külső támogatással fenntarthatnak.) A gazdasági szervezetek – különösképpen a termelőszervezetek – strukturális változását azonban (ha nem is szervezeti ellenállás nélkül) a *technikai fejlődés* is elősegíti, hiszen az új technika általában új szervezeti viszonyokat igényel, illetőleg hoz létre.

A politikai rendszer *egészét* érintő „átalakító" változásra a szocialista politikai rendszer kialakulását követően nem került sor. Minthogy azonban társadalmunk bármilyen szférájában

akár latensen már meg is levő változási szükséglet csak a politikai rendszeren keresztül manifesztálódhat, így a más szférákban bekövetkezett ilyen jellegű változás, pl. az új gazdaságirányítási rendszer 1968. évi bevezetése, lényegében a társadalom egészét érintő koncepcionális változás volt. A gazdaságirányítási rendszer kialakítása során valóban a környezeti igények és feltételek elemzése alapján hoztak létre olyan új koncepciót, amely alapelveiben különbözött a korábbi gazdasági rendszertől. (Ennek az új koncepciónak alapvonásai röviden összefoglalva: a gazdaság árutermelő jellegének elismerésével a központi tervutasításos irányítás helyettesítése egy „szabályozott piaccal", ebből adódóan a gazdálkodás hatékonyságának mérése a nyereséggel, amelynek elérése a vállalat önálló tevékenységén alapul.) A politikai rendszernek a változásokban betöltött jelentőségét igazolja azonban, hogy ez a gazdasági-szervezeti változás is a politikai rendszer közbenjöttével, politikai aktusok révén valósul meg.

A politikai rendszer változásának egyik kulcseleme a *környezeti visszacsatolás* a politikai rendszerbe. A visszacsatolással jut be ugyanis az információ a politika, így a politikai szervezet hatékonyságáról is. A kettőt azonban meg kell különböztetni. A követett politika kudarca még nem jelenti feltétlenül a politikai rendszer hatástalan működését, hiszen ugyanazon politikai rendszeren belül többfajta politika is kialakulhat. Nagyobb, koncepcionális politikai változások azonban többnyire már a politikai rendszer egyik-másik alrendszerének szervezeti változását is igénylik. (Így alakult ki pl. a hagyományos közigazgatási szervezetek mellett a közigazgatási szervezetek egész sora a tőkésállamokban is, amidőn a gazdasági-társadalmi irányítás, majd tervezés elfogadott állami politikává vált.)[35]

Ez a visszacsatolási folyamat adja meg a tartalmát annak a jelenségnek, amelyet a szocialista társadalom mint *tudatosan irányított társadalom* tervezési problémáival foglalkozó egyik legújabb lengyel munka úgy fogalmaz meg, hogy „a szocialista társadalom fejlődésében egyidejűleg kétirányú dinamika ér-

vényesül: a társadalmi-politikai rendszerből fakadó átalakulások, valamint a praxiológiai helyesbítések irányzata"[36].

Ehhez a megállapításhoz azonban egyrészt hozzá kell tennünk, hogy sem a társadalmi-politikai rendszerből fakadó átalakulások nem lehetnek voluntarista jellegűek (társadalomépítésünk múltjának példái meggyőzően jelzik ennek következményeit), másrészt az sem hihető, hogy a társadalom politikai rendszere szinte automatikusan közvetíti a társadalmi környezetben (e környezet különböző folyamataiban, jelenségeiben, köztük a kitüntetett helyet elfoglaló gazdasági folyamatokban és jelenségekben) kialakult változásokat. Nem állítható az sem, hogy akár a „praxiológiai helyesbítések" automatikusan bekövetkeznek a környezet visszacsatolásából. A gyakorlat értékeléséhez is megfelelő ismeretek szükségesek, és ebben az értékelésben, a helyesbítésben is érdekviszonyok hatnak közre, így legalábbis átmenetileg a „helyesbítések" akár helytelen irányú tevékenységben is megmutatkozhatnak. Az új gazdaságirányítási mechanizmus bevezetése után bekövetkezett „praxiológiai helyesbítések" pl. – nem kis részben azért, mert a koncepció ellenére a szervezetrendszer változatlan maradt mert a vállalati monopóliumok miatt igazi verseny nem bontakozhatott ki, mert az árak kialakításának folyamata nem felelt meg a tényleges ráfordításoknak (és ezért „nagyon kevés összefüggés volt az árakban realizált nyereség és a hatékonyság között") stb.[37] –. magának a helyes koncepciónak megvalósulását korlátozták.

A politikai döntéseket gazdasági és társadalmi viszonyok kondicionálják, a gazdasági döntéseket kondicionáló viszonyok és tényezők között viszont a gazdaságiak mellett is ott találjuk a tágabb értelmű társadalmi és politikai jelenségeket és feltételeket. Ez azt jelenti, hogy *a szükséges változások egyrészről kibívják a társadalom minden szférájának adaptációs készségét*, igénybe veszik innovációs lehetőségeit, másrészről az *egy-egy szférában konkrétan szükségessé váló innovációs döntések feltételei és következményei valamennyi szférában jelentkeznek.*

Ezeknek a meglehetősen elvont megállapításoknak fontossága éppen abban a történelmi helyzetben mutatkozik meg világosan, amelybe a magyar gazdaság (és ezzel a társadalom) – ahogyan már hangsúlyoztuk – a külső feltételek hirtelen megváltozása folytán talán váratlanabbul és gyorsabban, de semmiképpen sem valamiféle rendkívüliséggel, hanem belső fejlődéséből következően került. Az a kihívás, amely most elsősorban a világgazdasági folyamatokban bekövetkezett változások folytán gazdaságunkat és társadalmunkat érte, és megteremtette a gyors adaptáció szükségességét, tulajdonképpen olyan jelenségekre vetített fényt gazdasági fejlődésünkben és gazdaságunk szerkezetében, amelyek beépültek ebbe a fejlődésbe és szerkezetbe, és amelyeket a továbbhaladás érdekében amúgy is át kell és kellett volna lépni. Ezeket a jelenségeket – kissé leegyszerűsítve és tömörítve – a következőkben foglalhatjuk össze.

Gazdaságunk fejlődése meghaladta azt a szintet, amelynek következménye a gyors, és elsősorban *mennyiségi* fejlődés volt. Nem annyira a (megszokott) mennyiségi növekedési ütem lehet tehát gazdaságunk további fejlődésének mutatója, hanem a minőség alakulása, a termelés rugalmas alkalmazkodása a lakosság igényeihez, a kereslet és kínálat közti feszültség megszűnése, a hiánygazdálkodás felszámolása. A növekedési ütem mennyiségi mutatói csak ezeknek a szempontoknak, valamint a világgazdaság jelenségeihez való alkalmazkodás sikerének alárendelten jelezhetik valóban gazdasági fejlődésünk tényleges menetét.

Az új feltételekhez való alkalmazkodás, és a gazdasági fejlődésünkből „organikusan" adódó követelményeknek való megfelelés – elsősorban gazdasági vonatkozásban, de más szférában is – jelentős változásokat igényelnek. Ilyen változás mindenekelőtt a gyártmányszerkezet korszerűsítése, sőt a gazdasági szerkezet átalakítása is.

Logikusan adódik a következtetés is, miszerint „az eddigi gyakorlattól eltérően nem a vállalati, hanem a népgazdasági stabilitásra kell törekednünk. Olyan gazdálkodási feltételrendszert kell kialakítani, amelyen belül a vállalatoknak számolniuk

kell a fejlesztési tevékenységgel együtt járó kockázattal, amelyben érdekük az álló- és forgótőkével való takarékosság, amelyben a beruházás és felhalmozás kockázatát a vállalatok maguk viselik, és nem számíthatnak a balul sikerült vállalkozás esetén állami segítségre."[38]

A feladat tehát a gazdaságirányítás továbbfejlesztése, éspedig a gazdasági szabályozók szükség szerinti átalakításával, a központi gazdaságirányítás hatékonyságának növelése a központi döntési rendszer tökéletesítésével, az ágazati és funkcionális irányítás szervezettségének és koordináltságának fejlesztésével az irányítás szervezeti rendszerének kritikai értékelése alapján, a vállalatok érdemi önállóságának biztosításával.

A gazdasági feladatok azonban többé-kevésbé ismertek, ha a követendő gazdaságpolitika összetevőit, módszereit stb. vitatják is. Nem is lehet feladatunk természetesen a gazdasági változások elemzése, sokkal inkább azonban az, hogy társadalmunk milyen jelenségei befolyásolhatják a feladatok megoldását, ezzel társadalmunk további alakulását is. A gazdasági folyamatok alakítóan hatnak a társadalmi jelenségekre, de a társadalom folyamatai, jelenségei a gazdaságot kondicionáló környezetként mutatkoznak. Megállapítható, hogy a modernizáció további haladása (és ezzel társadalmunk fejlődése is) elsősorban gazdasági tényezőktől, gazdasági problémák megoldásától függ, a megoldást biztosítható változásokat azonban társadalmi tényezők feltételezik.

TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK – TÁRSADALOMIRÁNYÍTÁS

A gazdasági fejlődés további útját biztosítható feladatok megoldása – és e feladatok kétségkívül egymásra épülve, egymást feltételezve logikus egységként jelennek meg – valóban igényli társadalmunk innovációs készségének teljes kibontakozását. Igényli ezt már a döntési folyamatok során is, amelyekben egyrészt eleve igen súlyos réteg- és csoportérdekek hatnak, másrészt ilyen érdekeket kell mérlegelni is. Így van ez természete-

sen a „pusztán" gazdasági döntések esetében is (gondoljunk csak a valóban hatékony beruházási politika feltételeire, nem is szólva az esetleges visszafejlesztések társadalmi összefüggéseiről). Ha azonban a jelenlegi helyzetből fakadó feladatok „ideális" megoldási sémáját jelentő gazdasági követelmények társadalmi következményeire gondolunk, akkor felmerül a kérdés, vajon töretlenül követhetők-e a gazdasági racionalitás szempontjai? Pontosabban, várható-e ellentmondás a racionalitást biztosító döntési folyamatban, és e döntések megvalósítása során, különösképpen e döntések következményeiben? Vajon a „praxiológiai helyesbítés" szükségessége az elkerülhetetlennek tűnő változásokra épülő racionális elgondolással szemben csak a gazdasági szférában jelentkezik-e, vagy a társadalom más szféráiban bekövetkezett hatásokra is épül? Azaz, a szükségszerű gazdasági feladatok megoldása csak a gazdasági tervezés síkján vet fel kérdéseket, vagy a társadalmi tervezés is „belép", ha esetleg ezúttal csak mint korrekciós mechanizmus is?[39] A gazdasági szükségszerűségek megengedik-e egyáltalán ennek a társadalmi tervezésben jelentkező (a következményekkel bizonyos mértékben már előre számot vető) korrekciós mechanizmusnak a működését, illetőleg társadalmunk jelenlegi helyzete lehetővé teszi-e a feladatok racionális megoldására törekvő gazdasági-irányítási-szervezési modell érvényesülését?

Hadd állítsunk itt egymással szembe két olyan nézetet, amelyek ezekre a kérdésekre – általánosan szociológiai elméleti szinten – más és más választ tennének lehetővé. Max Weber szerint a racionalitás (éspedig a célracionális cselekvésben) a következőket jelenti: „A cselekvést az határozza meg, hogy a cselekvő milyen viselkedést vár a külvilág tárgyaitól és más emberektől, és ezt a várakozást racionálisan kiválasztott és mérlegelt egyéni *céljaink* sikeres eléréséhez »eszköznek« vagy »feltételnek« használja ... Célracionálisan cselekszik az, aki cselekvését célok, eszközök és mellékkövetkezmények szerint irányítja, s emellett racionálisan *egybeveti* az eszközöket a célokkal, a célokat a mellékkövetkezményekkel, s végül a különböző lehetséges célokat egymással ... Mindazonáltal lehet-

séges, hogy az ellentétes és egybeeső célok és következmények kozóti választásban *értékracionalitás* érvényesüljön; ekkor a cselekvés csak eszközeiben célracionális ... A célracionalitás álláspontjáról nézve azonban az értékracionalitás minden esetben *irracionális,* éspedig annál inkább, minél inkább abszolút érték rangjára emeli azt az értéket, amelyhez a cselekvés igazodik."[40]

Max Weber idézett mondatainak konkrét társadalmi valóságunkban való értelmezéséhez azonban tudnunk kell, hogy *tisztán* célracionális cselekvés szerinte sincs. Tulajdonképpen ez is csak „konstruált határeset" lehet, ahogyan a tisztán értékracionális cselekvés mögött is érdekek vagy értékformába öltöztetett cél által mozgatott motívumok – ugyancsak érdekosszefuggésekkel – húzódnak meg. Az „érték" társadalmi tartalma sem közömbös, hiszen az egy adott társadalmi szituáció viszonyai és fejlődése szempontjából ugyancsak lehet racionális vagy irracionális. Ezek a Weber-féle cselekvéstípusok tehát valóban nem mások, mint aminek alkotójuk szánta őket, a *megértést* szolgáló ideáltípusok. Egyébként Weber maga tiltakozott az ellen, mintha módszere a „racionálisnak az élet feletti uralmában való hitet" jelentené.[41]

Ez az utolsó mondat persze alaposan megkérdőjelezi a szándékolt szembeállítás hitelét is. Mégis, Amitai Etzioni – akinek álláspontját ellenpéldaként idezni szeretnénk, ha lényegében hasonló megállapításból is indul el, mint Weber („az eszközracionalitás a célt szolgáló eszközök közötti nyílt választást jelenti"[42]) – más következtetésre jut. Az általános felfogásnak megfelelően, a modern társadalom különböző struktúrái (termelés, közigazgatás, tudomány stb.) – éppen mert különböző differenciált szükségleteik vannak, és irracionális kötöttségektől mentesen követhetik saját céljaikat racionális eszközökkel (minél differenciáltabb egy egység, annál inkább szolgálhat egy társadalmi szükségletet célracionális eszközökkel) – racionális célkövetésükkel racionális összműködést eredményeznek. Ennek az „összműködésnek" a sikerét az ún „totális" társadalmakkal szemben, amelyekben külső irreleváns tényе-

zőkkel, pl. a párt beavatkozásával kell számolni a „racionális" folyamatban, Etzioni az ún. demokratikus társadalomban nagyobbnak tételezi. Ez a felfogás azonban megkérdőjelezhető. Megkérdőjelezhető már a „szegregált" racionalitás is, még inkább az eredője. A racionalitás ugyanis nem lineáris folyamat. Nem állítható tehát, hogy minél nagyobb a tárgyilagosság, annál nagyobb fokú a racionalitás,[43] mert annál inkább megvan a veszélye a cél eltűnésének. Nem mondhatjuk tehát, hogy minél inkább eszközracionális egy cselekvő, annál racionálisabb a döntése. Ebbe a folyamatba már eleve olyan korlátozó tényezők épülnek be, amelyek az eszközök szabad választását jelentékenyen befolyásolhatják. Legfeljebb azt lehetne állítani, hogy a cél és eszköz viszonyában felfogott racionalitás az eszközök választásában egyensúlyt jelent az eszközök instrumentális értéke és a célt fenntartó értéke között.[44] És a következtetés: olyan korlátok mutatkoznak, amelyek alapján megállapítható, hogy a társadalmi méretekben döntők *nem* rendelkezhetnek alapvető képességekkel (lehetőséggel) a racionális döntésre. Az a feltevés, miszerint a célok, eszközök, tények és értékek világosan elválaszthatók egymástól, hamis.[45] Végül: bizonyos alternatívákat nem azért hagynak figyelmen kívül, mert kevéssé racionálisak mint mások, vagy kisebb hatalmi erő áll mögöttük, hanem egyszerűen azért, mert a döntésben részt vevők elképzelhetetlennek tartják azokat, illetőleg a döntés hozó központok struktúrájából elgondolhatatlanságuk következik.[46]

Az „általános" szociológiai elmélet szintjéről most már a szocialista társadalom valóságához közelítve még egyetlen szerzőre – a már idézett lengyel Narojekre – szeretnénk utalni: „A tervező társadalom szociológiai modellje nemcsak azért ideális modell, mivel saját működési feltételeit idealizálja, hanem azért is, mert a szó mannheimi értelmében »utópia«, olyan társadalmi viszonyok kifejlődésének víziója, amelyek biztosítják a társadalmi élet policentrikus jellegének összeegyeztetését a tervezés racionális rendszerével". Végül egészítsük ki Narojek szavait Wiatr és Wesolowski általa is idézett megállapításával: „a szocialista társadalom feltételei között a politika bizonyos

fokig a klasszikus kapitalizmusbeli piac szerepét tölti be: a társadalmi integráció színtere, amely túlnyomórészt meghatározza a társadalmi folyamat jellegét és lefolyását még a társadalmi élet más, »nem politikai« szféráiban is."[47]

S ezzel eljutottunk gondolatmenetünk kezdetéig, a politika és a politikai rendszer jelentőségéig a társadalmi változásokban.

A gazdasági irányítás és szervezetrendszerének strukturális változásában a környezetből érkező hatások – a gazdasági tevékenység fogadásával, a gazdaságban és a társadalomban kialakult folyamatok és jelenségek konkrét visszajelzésével – módosító, változtató szerepe elvileg és a magyar gazdaság fejlődése példájával a gyakorlatban is igazolható. Ebben a folyamatban legalábbis a magyar szocialista társadalomra vonatkozón aligha tagadható a belső, és egyik szocialista társadalom vonatkozásában sem a nemzetközi *piaci* viszonyok alakulásának hatása, jóllehet ez utóbbi a magyar gazdaság nyitottsága miatt más országokhoz viszonyítva talán még jelentősebb.

Wiatr és Wesolowski fenti megállapítása ebben a vonatkozásban két szempontból is jelentős. Mindenekelőtt – jóllehet a környezet visszajelzése a piaci viszonyokon keresztül közvetlenül is megtörténik – a visszajelzést alakítják azok az intézkedések, amelyek a piac hatását tompítják, egyes esetekben szinte kizárják. *A visszacsatolás tehát a gazdaságpolitika módosító hatásával történik meg.* Gondoljunk csak a termelői árak kialakításában rejlő gazdaságpolitikai tényezőkre, a termelői és a fogyasztói árak közti viszonyra a gazdaság különböző területein, egyes vállalatok monopolhelyzetére, más esetekben a vállalatok közti verseny gazdaságpolitikai irányítására, végül a nem nyereséges, az állam által támogatott üzemek helyzetére. A visszacsatolás gazdaságpolitikai „alakítása" *a környezeti hatások tudatos csökkentését* jelenti – most nem vizsgáljuk, indokoltan vagy indok nélkül –, és mindenképpen a változások ellen, pontosabban a társadalmi környezetben végbement változásokhoz való adaptációval szemben hat. A visszacsatolást azonban általánosabb értelmű politikai tényezők is befolyásolják,

pontosabban általánosabb politikai megfontolások válnak gazdaságpolitikai döntésekké, illetőleg alakítják az ilyen döntések tartalmát. Ismét az árrendszer utóbbi évek során végbement folyamatos alakítására utalunk, amelyben politikai megfontolások hatottak az időbeli és szintbeli fokozatosság érdekében, vagy abban, hogy az árrendszer melyik elemét mikor és menynyire módosítsák.

Az a puszta körülmény tehát, hogy a gazdasági változások jelentős mértékben a politikai rendszeren keresztül történnek, bizonyos értelemben máris megkérdőjelezi a gazdasági döntések célracionalitását, ha a Weber-féle terminológiát használjuk. A megkérdőjelezés azonban nem jelenti a folyamat irracionalitását, hanem sokkal inkább *egy másik szféra racionalitás-igényének bekapcsolódását.* Könnyen belátható, hogy a gazdasági értelemben vett racionális döntés (ha ezt a gazdasági szférán *belül* fogjuk fel) adott esetben más szempontok tekintetbevételét igényli, mint a politikai értelemben vett racionális döntés. A politikai racionalitás *végső* mérőeszköze tulajdonképpen az adott politikai hatalmi struktúra fennmaradása (és ennek érdekében, bizonyos történelmi szituációban és átmenetileg, akár gazdaságilag teljesen irracionális lépésekre is kényszerülhet). Minthogy azonban a politikai viszonyok stabilitását jelentős mértékben a gazdaság stabilitása biztosítja, ezért *a politikai „racionalitás" mégsem mehet lényeges elemekben és tartósan a gazdasági „racionalitás" rovására.* Ezt igazolják egyébként társadalmunk utóbbi három évtizedes fejlődésének eseményei.

Mindebből az következik, hogy a két szférában kialakuló döntések „racionalitás-igénye" az igazán lényeges elemekben, és hosszú távon sem választható el egymástól.

Ha a Weber-féle fogalomrendszerben gondolkodunk, akkor számolnunk kell még az értékracionalitás szempontjaival is a társadalmi változásokban. (Nem térünk ki itt – mert Magyarországon csökkent a jelentősége a tudatos társadalmi méretű döntésekben – a tradicionális elem jelentőségére.) Weber szerint a célracionális cselekvés szempontjából *minden* értékracionalitás irracionális. Úgy tűnik azonban, hogy az értékracionali-

tás – a társadalom más szféráihoz viszonyítva – kisebb jelentőségű, de van jelentősége. Az értékracionalitás – mint az értékek maguk – az ideológia szférához tartozik, és mint ilyen, funkcionális jellegű. Azaz tulajdonképpen és a társadalmi méretű döntés vonatkozásában elsősorban a *politikai racionalitáson keresztül* érvényesül. Funkcionális vonatkozásban az értékracionalitás tehát a politikai cselekvés célracionális jellegéhez képest sem mindig irracionális, hiszen „szolgálhatja" a célracionális politikai cselekvést is. Ha azonban kompetitív politikai erőkhöz és a mögöttük álló társadalmi osztályokhoz, rétegekhez vagy csoportokhoz, illetőleg ezek életviszonyaihoz kötődnek, az értékek korlátozhatják is más viszonylatú politikai célracionalitás érvényesülését. (A politikai célracionalitás fogalmába azonban mindenképpen beletartozik a társadalom objektív jelenségeivel – és az értékek mögöttes társadalmi erőivel – való számvetés is.)

Ám ha a társadalom különböző szféráihoz kötődő, különböző racionalitások létét elismerjük, és ha mindehhez hozzátesszük, hogy a különböző szférákban felhasznált „eszközök" (pl. a jog mint eszköz[48]) ugyancsak sajátos racionalitást igényelnek részben önmagukból, sajátosságaikból, felhasználásuk lehetőségeiből és korlátaiból, részben a társadalom egyes szféráiban való felhasználásukból következően, nem jutunk-e vajon az Etzioni által már megcáfolt álláspontra, amely szerint a különböző struktúrákban érvényesülő sokféle racionalitás eredője lenne az alapja a társadalom racionális irányításának?

A racionalitás teljessége természetesen egyetlen szférában sem érhető el. Mindenekelőtt azért nem, mert általában nem állanak rendelkezésre azok az ismeretek a társadalomról, egyes viszonyrendszereinek, jelenségeinek és folyamatainak működéséről, összefüggéseiről, amelyek lehetővé tennék a teljesen racionálisan megalapozott döntést. A racionalitás teljessége az ismeretek hiánya miatt tehát még akkor sem érhető el, ha feltételeznénk (amit természetesen nem tehetünk), hogy a döntést *csak* az ismeretanyag befolyásolja, kizárnánk tehát a döntési folyamatban részt vevők érdekviszonyait, a döntés szervezeti

kontextusát, e szervezet és környezete kapcsolatait stb. Az ismeretek korlátozott voltára tekintettel azonban a döntésnek a társadalom minden szférájában számolni kell a *nem* ismerttel, a *nem* tervezhetővel, a spontán mechanizmusok működésével, és ezek következményei számára „helyet kell biztosítania". Ezzel a „helybiztosítással" azonban, jóllehet a döntés bizonyos fokig racionális lesz ugyan, mert nem tételez mindent ismertnek és tervezhetőnek, ugyanakkor csökken is racionalitása. Ezen túl azonban a különböző társadalmi szférák egymástól eltérő racionalitásigényének „találkozása" során – minthogy ezek nem mindig egyeztethetők – az egyik vagy másik szféra racionalitásigénye csorbulhat, és hosszabb távon kihathat a másik érvényesülésére is. Az értékek közrehatása – a mögöttük álló, eltérő erősségű társadalmi erőkkel – ismét csökkentheti a döntés racionalitását.

A társadalom irányítását, alakítását érintő döntések tehát eleve többféle racionalitásigény találkozásán születnek, így szükségképpen *kompromisszumos* jellegűek. A kompromisszum létrejöttét jelentős mértékben befolyásolja az a tény, hogy ezeket a döntéseket a politikai rendszeren belül alakítják ki. A politikai rendszeren belül ugyanis az egyes társadalmi szférák „racionalitásigénye" is módosulva (a politikai erőviszonyok által, szervezeti tényezőktől, sőt bizonyos fokig személyi tényezőktől is alakítva) jelentkezik.

A magyar társadalom jelenlegi helyzetében ezek a problémák egyáltalán nem elvontak. A gazdaságilag szükséges döntéseket ugyanis mai valóságos összefüggésükben is politikai tényezők, ideológiai elemek, köztük értékszempontok kondicionálják (természetesen társadalmi összefüggéseikkel). Az ország munkaerőhelyzete, de az egyes termelővállalatok és igazgatási szervezetek munkája hatékonyságának növelése is pl. olyan döntéseket igényelne, amelyek a munkaerő jelentős átcsoportosításával, akár hosszabb-rövidebb ideig bizonyos munkaerőtartalék kialakításával is járnának. Egyes vállalatok – igaz elszigetelten, és ez az elszigeteltség már eleve kudarcra is ítélte az ilyen törekvéseket – megkíséreltek elindulni ezen az úton, ám más té-

nyezők, köztük elsősorban helyi politikai erők, ezeket a törekvéseket viszonylag hamar erőtlenítették. Országos méretekben a teljes foglalkoztatottságnak, mint a szocialista társadalomra jellemző értéknek merev értelmezése, nehezíti a gazdaságilag szükségessé vált munkaerő-politika kialakítását, amely azután visszahat az üzemi szervezetek struktúrájának konzerválódására, erősíti a szervezeti struktúra amúgy is jelentős ellenállását a változással szemben.

Hangsúlyozzuk azonban, hogy a munkaerő-tartalék kialakításának példája valóban csak példa, csupán egy a felmerülő problémák közül. S az is világos, hogy akár a munkafegyelemnek sem a legfontosabb összetevője. Hiszen egyes tőkés országokban is teljes foglalkoztatottság van (pl. Japán vagy Ausztria), a munkaerő hatékonysága mégis jóval magasabb a magyarországinál. Sőt a teljes foglalkoztatottság tényének társadalmi-gazdasági összetevői (amelyek más oldalról munkaerőhiányt eredményeznek az országban) tulajdonképpen egyáltalán nem ideológiai-politikai gyökerűek. A példával mindössze arra kívántunk utalni, hogy jóllehet egyes üzemek saját hatékonyságuk fokozása menetében már eljutottak a racionális munkaszervezés – és ennek megfelelően a racionálisabb munkaerő-gazdálkodás – szükségességének felismeréséig, a teljes foglalkoztatottság merev értelmezése mégis nehezíti, esetenként lehetetlenné teszi a hatékonyság érdekében teendő intézkedéseket. *A teljes foglalkoztatottság szocialista felfogása társadalmi méretű dimenzióban valósulhat meg,* és nem akadályozhatja a hatékony munkaszervezést, és ezzel a termelékenység emelését.

A gazdaság közvetlen igényeinek túlsúlyából a társadalompolitikai döntések kialakításában is adódhatnak azonban hasonló problémák. A szociálpolitikai intézkedések kimunkálása során pl. mindenképpen figyelembe kell venni a gazdaság teherbíró képességét, és azt is, hogy a gazdaság számára szükséges ösztönzést szociálpolitikai intézkedések ne bénítsák meg, ám a fordított lehetőség következményeit is. Esetenként ugyanis – éspedig elsősorban a vállalati szociálpolitikában – a szociálpolitikai intézkedések teljesen alárendelődhetnek a gazdasági ér-

dekeknek, eltűnhet szélesebb társadalompolitikai összefüggésük. Megfigyelhető ez pl. a vállalati lakásépítkezések, óvodák, bölcsődék működésében, az elosztás módjában, a helykihasználásában stb. Más vonatkozásban pedig a szociálpolitika nem képes teljesíteni feladatát az egyenlőtlenségek csökkentésében, a többszörösen hátrányos helyzetben levő rétegek felszámolásában, újratermelődésük megakadályozásában stb. Az így kialakult viszonyok és jelenségek azon túl, hogy – amint erre már az életmód problémájával összefüggésben rámutattunk – kedvezőtlen társadalmi feltételeket teremtenek a modernizáció számára általában és a gazdaságfejlődés számára különösen, bizonyos értékkonfliktust is tükroznek. Szembekerülnek ugyanis egymással a munkához való viszonynak mint értéknek, és a társadalmi egyenlőségnek mint értéknek szempontjai, éspedig nem csupán absztrakt szinten, hanem az elosztásra való következményeikben, társadalmi jelenségeket létrehozó hatásukban, és a mögöttük álló társadalmi erők összefüggéseiben is.[49]

A társadalom fejlődése érdekében kialakítandó döntések tehát akkor is jelentős ellentmondásokkal állanak szemben, akkor is nehéz a többé-kevésbé eredményes kompromisszumok kialakítása a társadalom különböző szféráiból fakadó igények és követelmények között, ha a döntési folyamatot feltételező érdekviszonyokkal, szervezeti kontextusokkal stb. nem számolunk. Márpedig ezek hatása kikerülhetetlen, és nemritkán a „könnyebb ellenállás" felé alakítják a döntéseket, amelyek hatása, adott esetben diszfunkcionális hatása többnyire csupán később mutatkozik meg.

Aligha állíthatnánk természetesen, hogy a társadalmi méretű, társadalmi viszonyokat alakító döntési folyamatban jelentkező problémák valamiféle magyar sajátosságok lennének. Minden társadalomban megmutatkoznak ezek, éspedig különböző erősséggel, az adott történelmi-társadalmi helyzettől és a döntési mechanizmus szervezeti felépítettségétől függően.

Más országok tapasztalatai is azt mutatják, hogy a döntési folyamatban részt vevők körének szélesítése ezeket a problémákat nem oldja meg. A többféle érdekviszony becsatlakozása

a döntésbe elvileg ugyan esetleg növelheti a döntés képességét az innovációra, elősegítheti a különböző szférák racionalitásigénye közötti kompromisszum szélesebb társadalmi bázisra való helyezését, hasonló eséllyel érvényesülhetnek azonban ebben a becsatolódási folyamatban a „konzervatív" érdekösszefüggésű környezeti elemek is. (Különösen a kiterjedtebb tradicionális szektorral vagy viszonyokkal rendelkező társadalmakban hathatnak ezek a viszonyok *visszatartó* tényezőként a döntésben érvényesülő innovatív jellegű szakelemmel szemben.) Anélkül, hogy a döntésben való részvétel sokat vizsgált problémájának részleteibe itt behatolhatnánk[50], és akár a társadalmi méretű, akár a szervezeti szintű döntésekben való társadalmi részvétel feltételeit, jelenségeit elemezhetnénk, csak arra kívánunk rámutatni, hogy ez a részvétel nem a társadalom folyamataitól, jelenségeitől, történeti sajátosságaitól függetlenül alakul, és valósága sem csak, és nem is elsősorban jogszabályoktól, nem is kialakított szervezeti rendszertől, és nem is a társadalom politikai vezetőinek szubjektív szándékaitól függ, jóllehet mindezeknek természetesen van szerepük a részvétel intenzitásában. Amennyire tehát nem megoldás, és főleg nem egyetlen megoldás a döntési folyamatokban való részvétel szélesítése, úgy az nem is elhatározás kérdése, ez önmagában is társadalmilag-történelmileg kondicionált. Feltétlenül szükség van tehát más tényezők megfontolására is, és ezek közül a legfontosabb a mai magyar társadalomban, e munka elemzéseinek tanulságaként is *a szakelem erősítésében, a tudományos ismeretanyagnak* a döntési folyamatba való szervezeti „becsatornázásában" mutatkozik.

A szakismeretek, pontosabban a tudományos eredmények szervezett bejutása a döntési folyamatba azonban egyrészről nem csodaszer, másrészről ez sem pusztán az elhatározás kérdése. Nem csodaszer, hiszen egyes döntések mindenképpen „kényszerpályán", tehát gazdasági-társadalmi tényezőkkel korlátozottan alakulnak. Kívánatos természetesen – és ezt a tudományos kutatás felismerte –, hogy „a gazdaság hiányjellege minél jobban háttérbe szoruljon, a termelők kínálati monopolista pozí-

ciója gyengüljön, hogy az »eladók« ne legyenek előnyben a vevőkkel szemben", hiszen e nélkül „a gazdaságban nem biztosítható kielégítő méretű ösztönző- és kényszerítőerő a minőség és korszerűség javítására és a világpiaci versenyképesség fokozására". Mutatkoznak ennek eszközei is, pl. „a beruházási túlfűtöttség enyhítése, megszüntetése, ennek érdekében a beruházási igények gondos rangsorolása, a hatékonysági szempontok jobb érvényesítése, a vállalati döntésű beruházások esetében a kockázati tényezők érvényesítése" stb.[51] Mindezek ellenére azonban a jelenlegi gazdaságirányítási mechanizmusban (és magában a gazdaság struktúrájában) igen jelentős, korábban kialakult elemek hatnak az ilyen intézkedésekkel szemben, nemegyszer társadalmi, politikai és ideológiai összefüggésektől megtámogatottan.[52]

Ám a tudományos eredmények bekapcsolása a döntési folyamatban sem csak a döntési folyamatban részt vevők szubjektív szándékától függ.[53] Túl azon az alapvető kérdésen, hogy a tudomány valóban olyan helyet foglal-e el a társadalomban (anyagi ráfordításban, társadalmi megbecsülésben, és ezzel is összefüggésben személyi tényezőiben), hogy lehetősége van a valóság feltárására és eredményeinek közlésére – és mindjárt állapítsuk meg, hogy a szocialista fejlődés több mint három évtizede alatt Magyarországon erre nem volt mindig képes[54] –, és túl azon a már érintett kérdésen, hogy a társadalom általában mennyire alkalmas a tudományos eredmények „termelésére" és fogadására, talán a legfontosabb probléma a tudomány eredményeinek fogadását befolyásoló tényezők alakulása a *különböző* döntési szinteken. A műszaki tudományos eredmények fogadását befolyásoló tényezők közül nyilvánvalóan egyik legfontosabb magának a „fogadó" iparnak a fejlettségi szintje, struktúrája. Aligha várható el pl., hogy modern kutatási eredményeket alkalmazzon egy technikailag-technológiailag elmaradott iparág vagy üzem, illetőleg olyan ipari struktúra, amelyet az egész fejlődését, működését kondicionáló tényezők (ide értve természetesen a szabályozó normákat is) más magatartásra késztetnek. Ennek analógiájára megállapítható, hogy a tudományos

eredmények fogadásának is egyik előfeltétele a *politikai-igazgatási döntési struktúra alkalmassága a tudományos eredmények hatékony felhasználására.* Ennek összetevői személyiek és szervezetiek, mindkettő rendelkezik azonban érdekösszefüggésekkel, függ a döntési struktúra környezetének viszonyaitól is (pl. az oktatási rendszertől, az oktatási és műveltségi szinttől[55]), és kiterjed a döntési struktúra résztvevői „szocializálásának", éspedig a politikai folyamatokban és szervezetekben végbemenő szocializálásának körülményeire és eredményeire. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a mai Magyarországon az ilyen értelemben vett fogadási készség a döntési szintek szerint különböző. A leginkább kialakult ez a készség a központi politikai és tervezőszervezetekben, meglehetősen differenciált a középszintű vezetésben, és differenciáltan ugyan, de kevéssé fejlett a legalsó szinteken. Ez utóbbi szinten végbemenő döntési folyamatokban nemegyszer „kvázi" tudományos vizsgálatok, „felmérések" stb. helyetesítik a valóban tudományos eredményeket.

Az eddig fejtegetett problémák azonban elsősorban a társadalom *tudatos irányítása* folytán kialakuló változásokat érintették, és kevésbé a társadalomban végbemenő *spontán* változásokat. Ezek a spontán változások azonban rendkívül jelentősek a forrásukban, a kialakulásukban közreható tényezők összefüggéseiben, és a tudatos társadalompolitika által való „kezelésük" összefüggéseiben is. E munka egész menetében igyekeztünk elemezni az ilyen változásokat is a magyar szocialista társadalom kialakulásában, ám ezt mégis csak korlátozottan, a mű fő vonalának alárendelten tehettük. Ezúttal sem vállalkozhatunk kimerítő elemzésre, inkább csak néhány tanulság megfogalmazására.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a társadalom tudatos irányításából gyakran következnek *spontán változások,* olyanok, amelyekkel a döntés kialakítása során nem számoltak. Különösképpen a gazdasági döntések ilyen következményei lehetnek fontosak, amelyek gyakran a döntéssel egyáltalán nem érintettnek feltételezett szférában alakulnak ki. A szolgáltatások és

az ellátás fejlesztése céljából a kisipari és a kiskereskedelmi tevékenység ösztönzését célzó gazdaságpolitikai intézkedések pl. nyilvánvalóan nem irányultak olyan változások előidézésére az életmódban és a társadalom értékrendszerében, amelyek végül is bekövetkeztek, s amelyekre korábban utaltunk. Vagy pl. a termelőszövetkezeti melléküzemágak – többnyire ipari jellegű – tevékenységének kialakítása előre nem látott munkaerőmozgást, sőt ugyanazon szakmákon belül sajátos rétegződést eredményezett.[56] Sorolhatnánk tovább, akár a nagyobb jelentőségű példákat is.

A gazdaságpolitika vagy általában a gazdasági folyamatok társadalmi következményeiként jelentkező „spontán" változások társadalompolitikával való lehetséges befolyásolása tehát mai társadalmunk egyik olyan kérdése, amelyre a választ csak további tudományos kutatómunkával adhatjuk meg.[57]

Előre nem látott, „spontán" következményei azonban a társadalompolitikai döntéseknek is vannak. Sokszor idézett iskolapélda a gyermekgondozási segély bevezetésének következményei, éspedig – a rétegspecifikus igénybevétel következtében – egyrészről munkaerő-probléma, sőt bizonyos mértékben a hátrányos rétegek újratermelésében való közreműködés[58], másrészről, más rétegek esetében a gyermekszám stagnálása, vagy a szociálpolitikai intézményrendszerre hatóan a gyermekintézményi hálózat elégtelensége, túlzsúfoltsága, összes további következményeivel együtt.

Társadalomirányításunk nem kívánt vagy előre nem látott változásokban megjelenő következményei természetesen a társadalomban hosszabb ideje meglevő folyamatok irányában, azokat mintegy erősítve is kibontakozhatnak, sőt általában ezek a folyamatok kondicionálják a tudatos döntések hatását. E hatások további következményei azután különösképpen az életmódban és az élet irányító vagy befolyásoló értékrendszer és magatartásminták szintjén jelentkeznek. Nem vállalkozhatunk ennek a problémának elemzésére sem, csak egyetlen példával kívánjuk illusztrálni ellentmondásosságát.

Mai szocialista társadalmunk elismert értéke a család. Ez-

zel – mint egyébként más, akár fejlett modern viszonyokkal rendelkező társadalmakban is – „tradicionális" elem épült be a modern viszonyokba, még ha változott tartalommal és jelentősen változott funkciókkal is. Ez a körülmény már önmagában is fontos, és – jóllehet más kontextusban született – érdemes felfigyelni ezzel összefüggésben is Levy megállapítására: ha a tradicionális hangsúlyozódik, még ha a tényleges tartalmában racionálisan is, a hangsúly implikációi is fontosak lehetnek.[59] A családnak mint értéknek hangsúlyozása, a családi viszonyok erősítésére való törekvés egyébként társadalmunk történetileg kialakult értékvilágának is megfelel. A család, mint az emberi együttélés egyik leglényegesebb eleme, még akkor is ilyen értékként él, ha a válások száma magas, hiszen ugyancsak jelentős mértékű az újraházasodás is, sőt a házassági kötelék nélküli együttélés is a család mintáját követi.[60] Társadalmunkban azonban jelentős erők hatnak a családi kötelékek gyengülése irányában is, és ezek többnyire a hiánygazdálkodásból, a termelés szintjéről (amely nagyon munkaerőigényes), nemkülönben a nők megváltozott helyzetéből fakadó értékekből következnek. Ezekben az ellentmondásos viszonyokban a családnak mint értéknek hangsúlyozása természetesen erősíti az egyéni tudatba történetileg is beépült hajlamot pl. a családi életszint emelése érdekében való munkálkodásra. Minthogy azonban a családnak mint értéknek hangsúlyozása nem valósul meg megfelelő módon és méretekben olyan anyagi jellegű intézkedésekben, amelyek lehetővé tennék pl. a szabad idő megőrzését, a nők mentesítését akár a család érdekében folytatott külön kereső munka végzésétől, akár a családon belüli szükséges (mert szolgáltatásokkal nem eléggé helyettesített) munka ellátásától, így ennek a hangsúlynak következményei ambivalensek. Kétségkívül fokozza a családba való befeléfordulást, és ezzel az ugyancsak „értékként" hangoztatott közéletiség lehetőségeit gyengíti, másrészt ez a befeléfordulás sem eléggé differenciált, nem növeli a családban töltött szabad idő mennyiségét, és így csökkenti a házassági kötelék stabilitását, káros a gyermeknevelésre stb.

Ilyen és ehhez hasonló – a változásban is ellentmondásos – jelenségek gazdaságpolitikai, szociálpolitikai, bizonyos fokig művelődéspolitikai alakítása a társadalom tudatos irányításának eddig eléggé még nem tanulmányozott szociológiai problémája, amely azonban befolyásolja – mint láttuk – társadalmi problémák „termelésével" is a tudatos irányítás folyamatát.

A kontinuitás problémája a magyar szocialista társadalom irányításában

A magyar társadalom „modernizációját" végül is a szocialista fejlődés hozta meg, pontosabban a szocialista társadalomban teljesedik ki. Az átalakulás szükségességét s – ha természetesen nem is ilyen kifejezéssel – a modernizációs folyamat egyes tartalmi feltételeit a legjobb magyar gondolkodók és politikusok tanúságai szerint szinte már a reformkortól felismerték, sőt egyes változások már korábban megindultak. E változások társadalmi gyökerei azonban távolról sem voltak ellentmondásmentesek.

Szinte közhelynek számít már a magyar történeti irodalomban Magyarország ambivalens viszonya Ausztriához. Ebben a viszonyban ugyanis bizonyos erők – elsősorban osztrák részről – a birodalom egységesítésére, a magyar rendi kiváltságok eltörlésére törekedve, *objektíve* egy polgárosodottabb társadalomstruktúra felé mutattak. Másfelől: a magyar uralkodó osztályok törekvése a nemzeti függetlenségre, önállóságra, a hagyományos magyar intézmények védelmével nem kis mértékben konzerválva a társadalmi viszonyokat, történelmileg kedvezőtlen feltételeket tartott életben és hozott létre azoknak a már kialakult sajátosságoknak a meghaladásához, melyek a modernizálódás számára kedvezőbb körülmények kialakulását gátolták. A függetlenségre való törekvés – legalábbis a reformkorig – szinte mindig, bár természetesen kivételekkel (hiszen pl. Bocskai István, Bethlen Gábor, Thököly Imre vagy Rákóczi Ferenc nem volt konzervatívabb, mint Habsburg ellenfeleik) – a rendi társadalom, a történeti magyar államberendezkedés védelmével járt együtt. Ez azután annyira berögződött – természetesen nem függetlenül bizonyos feudális elemekhez kö-

tődő érdekektől – a „nemzeti tudatba", hogy hatása sajátos és változó formákban ugyan, de később is érezhető volt. Még a Habsburg-házzal való kiegyezés után, a XIX. század utolsó évtizedeitől számítva, sőt a két világháború között is a nemzeti szempontot, a hagyományos társadalmi viszonyok, államberendezkedés, jogrendszer stb. védelmét még mindig együttesen lehetett szembeállítani a társadalomfejlődés külsőnek, idegennek tekintett jelenségeivel és követelményeivel. (Kézenfekvő példa erre jogfejlődésünk, amelyben egészen 1945-ig, de bizonyos értelemben még utána is, fel-felbukkanva megjelent a feudális eredetű „magyar" és a polgárosodás viszonyainak jobban megfelelő, idegen eredetűnek tartott elemek szembeállítása. Ez a törekvés gyakran szubjektíve „jószándékból" fakadt ugyan, objektíve azonban mégis a tradicionális viszonyok védelmét jelentette a magyarnak tartott jogelvek és jogtételek fenntartásának indoklásával együtt.[61])

Történelmi helyzetünkből következik, hogy eltekintve a reformkortól, az 1848. márciusi–áprilisi törvényektől és az 1848–1849-es szabadságharctól, a modernizálódás irányában való változásokban valamilyen módon fellelhető volt a *„külső"* elem, amellyel szemben a *magyar* címén lehetett védeni a meghaladott társadalmi viszonyokat. A bukott szabadságharc utáni *további* társadalmi változásokat osztrák jogszabályok vezették be, és osztrák típusú államszervezet hajtotta végre. Az 1918-as polgári és az 1919-es proletárforradalom összetevőit a vesztes háborúban, illetőleg ismét a „külsőnek" tekintett zsidó származású polgárság, pontosabban értelmiség szerepében vélték felfedezni a bukás után.[62] A második világháború utáni szocialista fejlődés lehetőségét kétségtelenül a szovjet hadsereg felszabadító tevékenysége, és ezzel is összefüggésben a háború végére kialakult világhelyzet viszonyai teremtették meg. Még 1956-ban is hivatkozhattak bizonyos ellenforradalmi erők a magyar sajátosságokra az „idegennel" szemben. Igaz, hogy a „modernizáló elemek" külsőként való megjelenése lényegében minden elmaradottsági helyzet egyik alapproblémája. Az is igaz, hogy nálunk is elsősorban a provinciális ideológiák láttak ebben a je-

lenségben sajátosan „magyart", vagy még inkább „magyar átkot". Ám az is igaz, hogy éppen az elmaradottságból következően éppen ezeknek a provinciális ideológiáknak lehetett hatásuk.

Amidőn tehát azt állítjuk, hogy a *modernizáció folyamata történelmileg kötött*, és ezzel együtt azt is, hogy így tartalmilag is különböző sajátosságokat hordoz, akkor egyúttal arra is utalni kell, hogy az „alaphelyzetből" bizonyos azonos vagy hasonló jelenségek következnek minden elmaradott társadalomban. Egy a miénktől ugyan jelentősen különböző társadalom kontextusában született megállapítás a mi viszonyainkra is értelmezhető: a modernizáció történeti problémái azokból az eredendő, kezdeti feltételekből adódnak, amelyek között e folyamat megindult, és ezek a feltételek mind a társadalmi (hozzátehetjük, mindenekelőtt gazdasági), mind pedig a kulturális szférában kifejeződve a modernizáció folyamatában különböző adaptációs mintákat termelnek ki.[63]

A magyar *és* a tradicionális, valamint a külső *és* a haladó azonosításának, illetőleg e két fogalompár szembeállíthatóságának lehetősége (nem szólva e lehetőség társadalmi gyökereiről) összefügg azzal, hogy a magyar társadalomfejlődés visszatérően produkálhatott olyan, a társadalmi tudatban megnyilvánuló sajátosságokat, ellentmondásokat, amelyek befolyásolhatták a modernizáció menetét is. E jelenségeknek bizonyos következményei még napjainkban is – erősödve, halványulva – jelen vannak.

Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy ez a „magyar–idegen" ellentétpár, összefüggve a falu és a város szembeállításával is, az irodalmi körökön messze túl ható népi-urbánus kettősség egyik nem lényegtelen összetevőjeként is megjelenhetett, a két világháború közötti szellemi életünkben felerősödve és sok tekintetben máig is hatva. A népi-urbánus ellentétté átformálódott történeti tendencia tartalma a két világháború között ugyan már nem minősülhetett egyúttal a konzervatív feudális érdekhez, illetőleg a polgári haladáshoz kötődött szembenállásnak (hiszen pl. a népi mozgalom földreform-követelése

aligha jelenthetett konzervativitást,[64] sőt egyes képviselőiknél [pl. Erdei Ferenc] a társadalom teljes átformálásának szükséglete is megjelent, míg – a másik oldalról – az urbánus mozgalom távolról sem jelentett szocialisztikus törekvéseket), mégis a *magyar* út lehetősége az idegen polgárosodás azaz az „idegen" marxista szocializmussal szemben nem kis mértékben hivatkozott a magyar (történelemre, fajra, parasztságra mint az „igazi" magyarság képviselőjére stb.) elemre az „idegennel" szemben. Jól látta Németh László a harmincas években is a „sznobok és parasztok harcában" a szembenállásnak azt az elfajulását, amelyet a társadalmi ellentétek (ő akkor a „hasadt középosztályra" hivatkozott) életük ki, azt a polarizálódást, amely a „műveltség és őserő" ellentétpárjával[65] vagy a magyar szellemet kívánta elszakítani az európaitól, vagy a magyar fejlődés (amelybe az európai is szervesen beépül) sajátos voltát – vagy akár létét – próbálta semmisnek látni. Az ilyen vagy hasonló szembeállításoktól – ha változott formában és bizonyos mértékig változott tartalommal is – mai társadalmunk sem mentes teljesen, és joggal feltehető, hogy az utóbbi két évszázad fejlődésében megmutatkozó tendenciának mai, aktuális tartalma a modernizálódással összefüggésben többféleképpen is kísérthet.

Egyik megjelenési formájában még a gazdaságfejlődéssel kapcsolatos nézeteket is színezheti. Azoknak a felfogásoknak „vitájában" pl., amelyek egyrészről az iparfejlesztést tekintik a mindenképpeni súlypontnak, másrészről viszont a mezőgazdaság lehetőségeinek jobb kiaknázására törekednek, éppen ezért a mezőgazdaságba és a faluba kívánnak nagyobb eszközöket is beruházni. A gazdaságfejlesztési koncepció természetesen *nem* a megelőző társadalmi ellentétek kicsapódása volt, és ezért nehéz lenne körvonalazni a mögöttes társadalmi erőket, annál is inkább, mert ez a koncepció összes lényeges vonásaiban a szocialista gazdaságfejlesztés egyetlen rendelkezésre álló modelljét, a szovjet modellt ültette át a magyar viszonyokra. E problémával kapcsolatos későbbi vitákban éppen azért játszhattak közre bizonyos fokig akár a népi-urbánus ellentét társadalmi

összefüggései is, mert az ötvenes évek mezőgazdasági és falupolitikai hibái, a mezőgazdaság háttérbe szorítása, szembeállítva egyébként a magyar viszonyoknak valóban nem mindenben megfelelő iparpolitikával, könnyen vezethetnek a magyar viszonyokra nem mindig szerencsésen alkalmazott külső tapasztalatok és társadalomépítési modell elsődleges jelentőségének akár eltúlzott értékelésére is. (Nem véletlenül – és persze 1919 tanulságait is hasznosítva – fejlesztett ki éppen ennek az időszaknak hivatalos ideológiája a történetfelfogásban is, a múlt megítélésében is sajátos nacionalista szemléletet. Éppen azért, hogy ezzel a „kívülről jött" mintát, pontosabban a külső minta fogadásának összefüggéseit leplezzék.) A mezőgazdaságra, illetőleg az iparra súlyozó két „gazdaságpolitikai" koncepcióban sok tényező működött és működik, és ezek közül elsősorban az érdekösszefüggések jelentősek, világos tehát, hogy távolról sem tekinthető a népi-urbánus ellentét történetietlenül felfogott meghosszabbításának. Kitapinthatók ennek a régi, többféle alakban megjelenő ellentétnek a nyomai akár az érdekösszefüggések „ideologizálásának" egyik formájaként is. (Az érdekösszefüggések „ideologizálásának" másik, még ható formája pl. az ipar, sőt az alapanyag- és nehézipar fejlesztésének *azonosítása* a szocialista gazdaságépítéssel: a „vas és az acél országa" lenne e felfogás szerint *a* szocialista társadalom.)

Találkozunk azonban ennek a történelmi tendenciának olyan megjelenésével is, amelyből fakadó problémák nálunk is figyelmet érdemelnek, és amellyel analóg kérdések ugyan ma már nem is elsősorban a kelet-európai társadalmakban jelentősek, átfogóbb megközelítésük azonban számunkra is tanulságosak lehetnek.

A modernizációs folyamatban napjainkban, amidőn tehát már a nyugat-európai és észak-amerikai fejlődést követő *második hullámról* van szó, és amidőn ez a folyamat akkor zajlik, amikor a fejlett társadalmakban egyre inkább világossá válnak fejlődésük bizonyos *diszfunkcionális* következményei, különös jelentősége van a tradíciók, a tradicionális viszonyok és kötelékek, a tradicionális értékek felfogásának. Nem csu-

pán az olyan elismerten nagy szellemi értékeket produkáló hagyományos kulturális háttérrel rendelkező társadalmakban, mint India vagy Kína, hanem a még sokkal inkább a nemzetségi-törzsi szervezethez és hagyományokhoz kötődő kultúrát őrző társadalmakban is, mint pl. az afrikai országok, tudatos törekvés mutatkozik bizonyos tradicionális értékek, normák, kötelékek, esetenként akár intézmények megőrzésére. A feltételezések szerint ezek az értékek és a hozzájuk kapcsolódó normák, sőt intézmények a modernizáció folyamatában az „uniformizálódással" szemben bizonyos nemzeti vagy kulturális identitást tartanának fenn, amelyek hozzásegítenének a civilizációs veszélyek elkerüléséhez stb. Hogy ennek a törekvésnek milyen társadalmi összetevői vannak, azt itt most aligha elemezhetjük. Annyi azonban bizonyos, hogy a gyarmati sorból felszabadult és nemzetté váló országokban ilyen jelenségek törvényszerűek. Az is valószínű, hogy ezekben az országokban is vannak olyan érdekek, amelyek éppen ezt a törekvést és ezeket a jelenségeket a már meghaladott hatalmi viszonyok – törzsi-nemzetségi hatalmi szervezet maradványainak – megőrzéséhez kötik, így objektíve konzervatív, adott esetben reakciós célok érdekében hivatkoznak rájuk. Az sem lehet kétséges azonban, hogy a modernizálódás diszfunkcionális eredményeinek kikerülésére irányuló törekvések – akár ilyen formában is – nem indokolatlanok. Végül, egyáltalán nem igazolt, hogy csak a nyugati típusú fejlődés produkált olyan értékeket, amelyek az emberiség számára fontosak.

Az eddigi elemzésekből is kideríthető, hogy a modernizálódás folyamatában mindenképpen létrejön olyan *új intézményi-szervezeti struktúra,* amely a korábbiakkal szemben, és funkcionálisan beilleszkedve a modernizáció folyamatába új pozíciókat, új szerepeket tartalmaz. Ennek az új intézményi és szervezeti struktúrának kialakulása a napjainkban modernizálódó társadalmakban is szükségszerűnek mutatkozott, még ha nem is ment végbe ezekben a társadalmakban olyan forradalom, mint amely a szocialista országok társadalomépítését megindította. A kelet-közép-európai szocialista társadalomban ennek

az új intézményi-szervezeti struktúrának kialakulását azonban megkönnyítette egyrészt a régi államgépezetnek, vagy általánosabban, a hagyományos politikai rendszernek gyakorlati szétesése a második világháború zárószakaszában, másrészt az a tény, hogy a felszabadulás után létrejött, a maitól sok tekintetben különböző politikai rendszer nem gyökeresedett meg, átalakítása politikai eszközökkel megoldható volt.[66] Az új intézményi-szervezeti struktúra működésébe azonban „tradicionális" elemek kerülhettek be, éspedig pl. úgy, hogy új pozíciókat betöltő, az új szerepeket ellátó személyek magukkal hozhatnák a megrögzött, tradicionális cselekvésmódokat (vagy ilyeneket sajátíthattak el a szervezetben megőrzött mintákból), sőt akár értékeket is,[67] vagy akár ma is ilyen „tradicionális stílusú" cselekvésre kondicionálhatja őket a környezet, éspedig a szűkebb és tágabb értelemben vett környezet egyaránt. (A megyei szervezet problémáinak esetében láttuk, hogy ilyen formális szervezetinek tűnő tradicionális elem is magával hozhat olyan hagyományos szemléletet vagy cselekvésmódokat, amelyektől a merőben új tartalmi igazgatási tevékenységben és *más* osztályeredetű személyek magatartásával is nehéz elszakadni. A „hagyományos minta" tehát nem csupán az életmód, hanem a politika és közigazgatási tevékenység számára is hatékony lehet.)

A tradicionális elemnek a modernizálódás folyamatában betöltött szerepét vizsgálva azonban nem is ezt a problémát kívánjuk elemezni. Ez a probléma kétségtelenül negatív hatásokkal jár: egyik forrása lehet pl. a bürokratizmusnak, helyi vagy nagyobb méretű feszültségeket okozhat, sőt közrehathat nemkívánatos életmódjelenségek kialakulásában vagy erősödésében. Társadalmilag általánosabban, éspedig a társadalom tudati állapotát jelentősen befolyásolva (természetesen további, nemcsak a tudati szférában megmutatkozó következményekkel) kérdéses a tradicionális kultúra *egészének* a szerepe. Ez a probléma mutatkozik a fejlődő országokban is, és kezdettől fogva jelen van minden kelet-közép-európai országban. Sőt azt is mondhatnánk, hogy bizonyos, itt nem elemezhető összefüggések folytán, a kelet-európai szocialista társadalmakban a moderni-

záció folyamatában mutatkozik igazán a *tradicionális kultúrának* a népi kultúra értelmében való újjáéledése, sőt terjedése.

Ezt az újjáéledést, esetenként a szinte már eltűnő tradicionális közösségek kultúrájának életre keltését, támogatását azonban el kell választanunk a néprajzi érdekességek iránt napjainkban megnyilvánuló érdeklődéstől, a városi polgárságnak a népi fazekasság termékeihez való vonzódásától, a modern lakások tradicionális (vagy arra emlékeztető) „cserepekkel" való díszítésétől stb. Bár maga az érdeklődés ténye is sajátos: értelmiségi körökből indult, kispolgári otthonokba terjedt, majd *innen* mint a városból jött divat tért vissza a faluba, ahonnan tulajdonképpen származik. Ez a divatjellegű jelenség azonban legfeljebb kifejezője az alapproblémának.

A tradicionális kultúra lehetséges szerepének összefüggései napjainkban erőteljesen tudatosodnak. Az esszé szintjén megfogalmazva pl. a következőképpen: „Civilizációnk kettősségét ez esetben is tapasztalhattuk. Ugyanaz az ipar, amelyik szétrobbantotta a hagyományos közösségeket, s megakadályozta, hogy az évszázados kultúra tovább éljen, jobbik énjét mozgósítva megteremtette azokat az eszközöket, amelyek az értékek megmentését elősegítették." Vagy: „Az ipari forradalmak képzettársító hatására elém rajzolódott az a *néprajzi forradalom*, amely legalább hetven éve robbantja ki a maga kis helyi háborúit a kultúrában, művészetben világszerte."[68] A tulajdonképpeni probléma azonban szociológiai szinten is megfogalmazódott: „Hogyan őrizhető meg és hogyan gazdagítható az a történelmi örökség, amellyel a magyarság – minden nemzet és etnikum – a XX. század nagy sorsfordulóihoz elérkezett; mit kell tennünk azért, hogy ne mosódjon bele tagolatlanul az általánosba a *különös*, hogy az új nemzedékek is érezzék és értsék a folytonosság és megszakítottság dialektikáját történelmünkben; hogy sajátjuknak érezzék a szocializmust az itt élők."[69] Az a tény azonban, hogy ezek a problémák esetenként együtt jelentkeznek a racionalizmus, a racionalitás társadalmi szerepének megkérdőjelezésével, bizonyos értelemben a modernizáció és a racionalitás (különösképpen eszközracionalitás formájában),

valamint az irracionális és a tradicionális szembeállítását sejteti. Nem boncolgatva most azt a problémát, hogy a leginkább racionális – a végletes, a „hírhedt" racionális – magában hordja a következményekre való tekintetnélküliséget, azaz tulajdonképpen az irracionalizmust, és nem térve ki arra, hogy a tradicionális általában meghatározott viszonyrendszerben mutatkozik irracionálisnak, ahogyan ilyennek mutatkozhat az érték, az érzelem stb. által mozgatott cselekvés is egy meghatározott viszonyrendszerben, csak annyit szeretnénk megállapítani, hogy ennek a szembeállításnak elvontan nincs valóságtartalma. A tradicionális cselekvésmód nemritkán bizonyult már racionálisnak bizonyos helyzetekben (aminthogy kezdetében általában a ráció is szüli), s különösen a modernizáció folyamatát jelentő társadalomépítésben a látszatra racionális döntés – éppen a jelenségek sokféle összefüggése, a társadalomban működő mechanizmusok feltáratlansága, vagy akár a tradicionális elem nem megfelelő értékelése miatt – nemegyszer bizonyult irracionálisnak.

A probléma tehát nem elhanyagolható, és távolról sem szűkíthető le a kultúra területére, sőt igazi súlya, jelentősége talán éppen más szférákban mutatkozik meg. A művészetekben a sokat hivatkozott „bartóki modell" – amelynek tartalmát nehéz pontosan meghatározni, de nagyjából a lényeget írja le a következő mondat: „visszanyulás ahhoz az egyetemes mondandókat hordozó hagyományhoz, amelyet még nem szabdaltak szét és telítettek álérzésekkel az ifjúkori nacionalizmusok"[70] talán jelent valamiféle megoldást – bár a zenén túl való érvényesíthetőségét többen is megkérdőjelezik[71] –, hogyan működhet azonban a modell a mindennapi életben? Hol lehet a helye a tradicionális elemnek (értékeknek, művészetnek, bizonyos értelmében kötelékeknek és az ebből fakadó normáknak) a társadalom mindennapjában? Van-e, lehet-e szerepe a társadalmi problémák megoldásában, a politikai rendszerben, a jogi szabályozásban stb.?

Lássunk csak egyetlen példát, talán nem is a legfontosabb területről, éspedig a jogi szabályozás összefüggéseiből. A jog

– amelynek területén (az idegennek tartott) új és a (magyarnak tekintett) tradicionális elemek szerepével kapcsolatos vita a XIX. század második felétől kezdődően szinte végigkíséri a fejlődést – ma is őriz olyan fontosnak tekintett tradicionális jogintézményeket (mint pl. az ági öröklés[72]), amelyet a jogalkotó mint a nép tudatába beépült elemet kezel, és ezzel indokolja fenntartását. Ezek az elemek azonban a jogi szabályozás egész tömegét tekintve ma már szórványosan fordulnak elő, így a „modern" és a „tradicionális" problémája ma már nem is elsősorban úgy válik jelentőssé.[73] Napjainkban felmerülő – ha a jogfejlődést figyeljük: újból felmerülő – problémának tűnik azonban a tradicionális szabályok, valamint a tradicionális kötelékekből eredő szabályok és a jog viszonya. A mai modern társadalmakban több vonatkozásban észlelhető ugyanis, hogy a jogszabályok elburjánzásával – és ami ezzel együtt jár: áttekinthetetlenségükkel – hatékonyságuk is csökken, így a magatartás irányításában, a konfliktusok megoldásában való közreműködésben a jogon kívüli szabályok, minták stb. erősödhetnek. Csak hipotézisként fogalmazható ugyan meg – a vonatkozó vizsgálatok most vannak folyamatban –, hogy ebből a helyzetből, amely bizonyos fokig a mindent racionálisan szabályozni törekvés diszfunkcionális (a szándékhoz viszonyítva tehát irracionális) következménye, a tradicionális elemek súlyának esetleges növekedése is várható.[74] A probléma azonban szélesebb összefüggésekben is megjelenik, éspedig a racionálisan szabályozni törekvés, a valóban helyes jogalkotás,[75] és a társadalmi folyamatok „spontán" következményeinek összefüggéseiben.[76]

A kérdés azonban természetesen nem csupán a jog területén bukkan fel. Bizonyos mértékben – összefüggésben a hiánygazdálkodás következményeivel – hasonló probléma jelenik meg a tervezett, „hivatalos" gazdaság és az ún. másodlagos gazdaság viszonyában. Ráadásul, mostmár nem csupán a hiánygazdálkodás következményeire gondolva, a tradicionális termelés egyes esetekben, pl. kézműves kisipar, nem csupán fennmarad a modernizációs fejlődés során is, hanem a kisipari munka és a

kisipari termék sajátos értékké is válik, lassan már a köréje fonódó kulturális, presztízs stb. elemekkel együtt. (Életben tartja egyébként ezeket a jelenségeket a modernizáció maga is: pl. a gépi nagyiparral járó bizonyos mértékű uniformizáltság létrehozza az egyedi – Csoóri jól látta –, adott esetben a „néprajzi" divatját is, és a modernizáció a maga kommunikációs lehetőségeivel nem csupán az igényt terjeszti, de bizonyos nemzeti vagy etnikai tudatosságot is, akár az ilyen igények felébresztésével és kielégítésével is. Annyi bizonyos, hogy a tradicionális háziipar korábban aligha állította elő ilyen nagy tömegben és főleg eladásra szervezetten a népművészeti termékeket. Vagy: a tradicionális kisipar aligha biztosított olyan társadalmi lehetőségeket a kisiparos számára, mint a mai nagyipar az iparosodást „túlélő" kisüzemek számára a termelés egyes területein.)

Mindez általánosabban úgy is megfogalmazható: vajon a tradicionális elemek beilleszkedése a modern fejlődésbe azonosítható-e pl. Magyarországon a kontinuitás és a diszkontinuitás dialektikájával a társadalom fejlődésében? A kérdésre – így megfogalmazva – csak nemmel válaszolhatunk. A kontinuitás olyan méretű társadalmi változás esetében mint a szocialista forradalom Magyarországon, nyilvánvalóan nem csupán a tradicionális elemekben, pontosabban ezek „kivetésével" törik meg. Olyan méretű strukturális változással jár együtt a gazdaságban, a társadalom tagozódásában, intézményi és szervezeti rendszerében, amely nem hagyja érintetlenül a forradalmat megelőző társadalom egyetlen, tehát a *tradicionálistól már elszakadt* szféráját, viszonyrendszerét sem. Magyarországon – mint ismeretes – radikálisan megváltozott a társadalom gazdasági, valamint osztály- és rétegszerkezete, politikai-hatalmi viszonyai, a politikai rendszer, a jogrendszer, az oktatás egész intézményi hálózata, és ezeken a változásokon épült fel az új társadalom. Ám a ténylegesen meglevő kontinuitás sem csak a tradicionális elemek esetleges „beilleszkedésében" mutatkozik – még ha ez esetenként nagyon látványosan is történt –, hiszen a változások éppen a tradicionális elemeket többé-kevésbé még fenntartó viszonyokat gyengítették vagy tüntették el. Gondo-

lunk itt elsősorban a nagybirtokrendszer felbomlására, a kisparaszti gazdálkodás jelentőségének radikális csökkenésére, a családnak mint termelési egységnek elerőtlenedésére, a családi kötelékek gyengülését eredményező folyamatokra, és nem utolsó sorban a vallási befolyás gazdasági-politikai alapjainak eltűnésére, illetőleg megváltozására. (Bizonyos értelemben valóban *megváltozására* is, mert pl. a katolikus vallás, pontosabban az egyházi szervezet beépülése a hagyományos politikai viszonyokba Magyországon hosszú történeti időszakon át jelentős befolyást biztosított az egyháznak a vallási szférán túlmenően is. Az egyház és az állam elválasztásával ez a sajátosság eltűnt ugyan a magyar társadalmi életből, de sokáig éppen a katolikus egyház – legalábbis egyes részeiben – a politikai ellenzékiség egyik szervezetévé vált, és a vallásosság is keveredett a kibontakozó új renddel való szembenállással, a politikai befolyás tehát tulajdonképpen átalakult, de nem tűnt el. Lengyelországban ez a jelenség ma is él. Megjegyzendő azonban, hogy a katolikus egyház a XIX. század végétől nemegyszer került szembe a modernizációs törekvésekkel.) Bizonyos kontinuitás azonban még társadalmunk intézményi-szervezeti rendszerében is megmaradt (mint láttuk, pl. a közigazgatás egységeinek megállapításában, és természetesen a közigazgatásban kialakult módszerekben is), és a gazdaság területén is kontinuitást eredményeztek pl. a korábbi iparszerkezetbe épült irreverzíbilis tényezők, a társadalom több szférájában a településrendszer sajátosságainak következményei stb., sőt egyes vonatkozásokban szinte töretlen kontinuitás mutatkozik – esetleg átmeneti diszkontinuitás után – bizonyos tudati jelenségekben (akár az irodalom és a művészetek területén is), megmaradtak és ma is hatnak korábbi életmód-minták vagy azok egyes elemei stb. Sajátos, mélyebb természetű kontinuitás jelentkezik az egyes problémákat produkáló, és e problémák megoldását kondicionáló történeti folyamatokban. Azok a történeti folyamatok pl., amelyek a magyar településszerkezet sajátosságait létrehozták, megszülték a probléma közigazgatási-szervezeti megoldását is Erdei Ferenc a „város és vidéke" közigazgatási koncepciójá-

ban. Ez a koncepció – mint ismeretes – egy-egy településközpont köré organikusan szerveződő környék gazdasági, úthálózati, szolgáltatási stb. összekapcsolódására építené a közigazgatási egységet is, és ez tulajdonképpen már a harmincas években kialakult. Minthogy azonban a településszerkezet sajátosságai alapvetően nem változtak; ma is elfogadhatónak tűnik. (Tényleges alkalmazását is gátolják sok tekintetben a történeti kontinuitásból fakadó más tényezők.)

A probléma azonban további összefüggésekkel is rendelkezik. Nehezen választhatók el ugyanis egymástól a „nemzeti identitásnak" a modernizáció folyamatában való megőrzéséből fakadó követelmények és a modernizációt visszafogó vagy kibontakozását nehezítő tradicionális elemek. Így azután előfordulhat, hogy értékként őrzünk a modernizációt gátló tradicionális elemet, és fordítva is, gátló tényezőként vetünk fel valóban a nemzeti identitás részét alkotó vonást. Ezt a zavart tovább bonyolítják történeti múltunk jelenségeinek megítélésében a szocialista társadalomfejlődés más és más időszakához fűződő (nemegyszer túlzottan aktuális politikai célokat szolgáló) változások. Ettől azután a „nemzeti identitás" összetevőiben oly nagy szerepet játszó nemzeti tudat történeti összefüggései váltak bizonytalanná.

Napjaink modernizációs folyamatában a „külső" hatás általában jelentős tényező. E folyamat sikere nagymértékben függ attól, hogy az adott ország mennyire képes *túljutni* a külső hatás következményein, és mennyire képes kialakítani belső adaptációs készségét, ennek megfelelő szervezeti struktúráját.[77] Magyarországon a modernizáció irányában történő igazán jelentős változásokban bizonyos „külső" elem általában felfedezhető volt. Ez a „külső" elem természetesen nem hatott olyan jelentős mértékben – talán a szabadságharc bukását követő időszak kivételével –, amely fogható lenne a volt gyarmati országok modernizációjában közreható külső hatáshoz. Ez esetben ugyanis a modernizációnak a gyarmattartó vagy volt gyarmattartó hatalom társadalmában megvalósult változata valóságos mintaként jelentkezett. Indiában pl. a modernizáció vagy veszterni-

záció az angol típusával azonosultan jelentkezett,[78] és ezzel magával hozta *ennek* a modernizációs folyamatnak kontinuitásába beépült tényezőket is. Azaz: a diszkontinuitás itt egy *másfajta kontinuitás* érvényesülését jelentette. India esetében pl. világos, hogy a modernizációs folyamatba bekerültek az angol fejlődés egyes tradicionális elemei is. Éspedig nem csupán egyes formák, hanem akár szemlélet is. Gondoljunk csak az indiai jogfejlődés és a common law összefüggéseire. Észlelhető ez azonban más országok esetében is.

A kelet-európai szocialista társadalmak kialakulásában a kontinuitás és a diszkontinuitás összefüggéseiben is megtalálhatók nem csupán a szovjet szocialista társadalom kiépítésében megmutatkozó, tehát a modernizáció egy sajátos modelljét jelentő minta következményei, hanem amennyiben ez a minta őriz valamit az oroszországi kontinuitásból, úgy annak egyikmásik eleme is. Példaképpen itt csak az ügyészség szervezetére és szerepére gondolunk, amelyet mint ismeretes még Nagy Péter cár alakított ki francia mintára, és amely mint a szocialista ügyészi szervezet modellje jelent meg a kelet-közép-európai szocialista országok intézményi-szervezeti rendszerének kiépítésében. Közelebbi elemzést igényelne azoknak az elemeknek a feltárása, amelyek éppen a közös kelet-közép-európai sajátosságok kondicionáló hatása következtében viszonylag könnyen kerülhettek át az oroszországi fejlődésben megmutatkozó kontinuitásból, amelyek azonban nem határozhatók meg az intézmények, szervezetek szintjén.

A történeti kontinuitás tehát jóval többet jelent bizonyos tradicionális elemek megmaradásánál, a modern viszonyok közé való beilleszkedésénél; jelenségei mélyebb folyamatokból fakadnak, hatásuk is általánosabbak.

Korábban szóltunk már arról, hogy a politikai rendszer a társadalom más szféráiban is működve, ezeket a szférákat (pl. az irodalmat) a politikai eszmék és cselekvés sajátos „terepévé" alakította, éspedig a tulajdonképpeni politikai cselekvés pótlásaként. Ez a behatolás, pontosabban egyes elvileg a politikától elkülöníthető jelenségeknek mint a politikai elem hordo-

zóinak funkciója lényegében nem is magyar, hanem általánosabban kelet-közép-európai jelenség.[79]

A magyar irodalom fejlődésében mutatkozó eme sajátosságot persze már korábban is felismerték. Németh László pl. – egy a kelet-európai irodalmat tárgyaló német munkát elemezve – a következőket írta: „Az irodalom ezekben az országokban mást jelent, mint nyugaton. Egy arányosan tagozott életben az irodalom: irodalom, keleten a szellemi élet mindenese. Mivel hiányoznak feltételei, önmagának kell megteremtenie feltételeit is . . . nyakába kell venni a béna tudományt, s hogy levegőhöz jusson, tisztítania kell a levegőt és irányítani a politikát."[80] S ezt kiegészítve – az egyéni pszichikai háttér megragadásával – a „magyar reformerség lélektanáról", éspedig Széchenyi kapcsán írja: „Ahol a vállalkozás ilyen képtelenül nehéz: a lélekben mindig meglesz a hajlam, hogy megszökjék tőle. Reformerségünkért némi kárpótlás: irodalmi megsemmisítése . . . Irodalmunknak nem egy nagy műve tekinthető hasonló önelégetésnek."[81] Ennek a két idézetnek együttes értelmezéséből világos, az *irodalom* ilyen *„politikapótló"* jellegű fejlődése abból a sajátos helyzetből fakad, amely a „valódi" politikai cselekvés korlátozottságát, így a politikának a kulturális szférába való késztetését eredményezte. E jelenség kialakulására a feudális társadalmi viszonyok továbbélése, a polgári társadalom kibontakozásának nehézségei lényegében eleve kedvező szituációt teremtettek és tartottak fenn, hiszen – ahogyan Marx írta – ennek a társadalomnak közvetlenül volt politikai jellege,[82] ami természetesen egyes társadalmi jelenségek politikai jellegében is kifejeződött. Mást ne említsünk, mint a vallást vagy az egyházi szervezetet, amelynek még közigazgatási, sőt bírói funkciói is megmaradtak Magyarországon a XIX. század végéig. (Gondoljunk csak az anyakönyvvezetésre, a házasságkötésre, a házassági kötelék érvénytelenítésével kapcsolatos peres eljárásra stb.)

Az irodalom – de általában a művészetek (és a velük foglalkozó tudományok) – politikai jellegét régiónkban igazából tulajdonképpen a *nemzeti tudat kialakításában* játszott szere-

pük teremtette meg. Ez a szerepük több tényező folytán is fokozottan jelentőssé vált. Egyrészt az idegen magyartalanító, a birodalom egységét nyelvileg is megerősíteni törekvő hatásokkal szemben (amelynek csak kiegészítő ellenpárja volt a magyar nyelv, nemzeti tudat erősítése az országban élő nemzetiségek törekvéseivel szemben). Másrészt pedig azért, mert a nemzeti tudatot és egységet a gazdaságfejlődéssel és az iparosodással kialakító és erősítő tőkés viszonyok fejletlenek voltak. Így az irodalom szintjén való „politizálás" már kialakulásában is a fejlődésbeli megkésettséggel, fejlődésbeli sajátosságainkkal, bizonyos „hiánygazdálkodással" függött össze.[83] A nemzeti megújulás során a gazdasági és társadalmi átalakulásra vonatkozó programok (általában leszámítva a parasztság kérdését) jóval halványabbak is, mint a „nemzetit" a nyelvben, az irodalomban, a kultúrában illető elképzelések, legfeljebb a politikai átalakulás igénye jelent meg (a szabadság, az emberi jogok stb. szintjén).[84] Az utóbbi másfél évszázad írói, különösen költői között nem egy szinte váteszi szerepben megjelenő politikai gondolkodót és gyakorló politikust találunk. Az új (vagy éppen konzervatív) politikai eszmék, az ország sorsának kérdései – aktuális politikai hangsúllyal is – megjelentek az irodalmi művekben, az irodalmi élet vitáiban, amelyek így alig voltak elválaszthatók a kifejezetten politikai vitáktól.

Társadalmunk irányításában ez a történeti kontinuitás ma is él. Ma is megjelennek politikai törekvések az irodalom (és a vele foglalkozó tudományok) szintjén, a politikai és a kulturális „rendszer" ma is sok tekintetben összefügg, az irodalom, vagy tágabban a kultúra szférája napjainkban is a politikai törekvések (és ebből adódóan a politikai irányítás) egyik közvetlen hordozója. Kérdés persze, hogy ez mennyire *valódi* kontinuitás, és mennyire a szocialista államvezetés sajátossága? Azt hisszük azonban, hogy a kérdés – így szembeállítva a két jelenséget – rosszul fogalmazott. A szocialista társadalom (és irányításának, politikai vezetésének módja) itt alakult ki a kelet-közép-európai régióban, az itteni jelenségekre, folyamatokra épült, az itt mutatkozó történeti kihívásra adott választ. E ré-

gió történeti folyamataiból elvonatkoztatott absztrakcióval tehát ezt a kérdést sem tehetjük fel.

Abból a tényből adódóan azonban, hogy a nemzeti tudat kialakításának, formálásának, az erre a célra alkalmas eszközöknek (irodalom, a kultúra egész területe) társadalmunk történeti fejlődésében oly nagy szerepe volt, további jelenségek is következtek. E jelenségekre, nevezetesen az ún. kemény társadalomtudományok történeti fejletlenségére, és ezzel is összefüggésben a társadalmi problémák tudati szintre való szűkítésének és a tudatra (vagy a magatartásra) közvetlenül ható eszközökkel való megoldási kísérletének gyakorlatára a második részben már utaltunk. Itt csak azért említjük újólag, mert ezek a jelenségek is a társadalomfejlődésünkben és társadalomirányításunkban megmutatkozó történeti kontinuitás jelei. Olyan jelenségek azonban, amelyek kedvezőtlenül befolyásolják a társadalomirányítás hatékonyságát. Csak egy példa: ha akár egy irodalmi mű, de különösképpen valamilyen társadalomtudományi kutatási eredmény megítélését – a társadalomirányítás információs eszközéül a döntés előkészítése során való felhasználását – közvetlenül ható (vagy ilyennek feltételezett) politikai következményeik határoznák meg, ez a körülmény két vonatkozásban negatív hatással jár. Egyrészt hozzájárul az említett történeti kontinuitásból fakadó jelenségek újratermelődéséhez (amelyek újratermelődésére társadalmi viszonyaink sajátosságaiból adódóan – ide értve a hiánygazdálkodás mai jelenségeit éppen úgy, mint a nemzeti tudat mai összetételét, funkcióinak alakulását – amúgy is nagy esély van), másrészt leszűkíti a társadalomirányítás információs bázisát. Kétségtelen, hogy az irodalmi, a tágabb értelemben vett művészeti termékeknek (s esetleg bizonyos e szférával foglalkozó tudományágaknak is) közvetlen tudati hatásuk – különösen ha az ideológiai absztrakcióval is megnyilvánul – a társadalomvezetés számára figyelemre méltóbbnak mutatkozhatnak, mint a mű eredményei, ezért megítélésünkben ennek a szempontnak is helye lehet. Ám a társadalom jelenségeit, folyamatait közvetlenül feltáró tudományok (gazdaságtudományok, állam- és jogtudo-

mány, szociológia, politikatudomány, és ide soroljuk a történettudományt is) eredményeinek közvetlenül tudati hatásuk alapján való értékelése, a napi politika (amúgy is érdekösszefüggésekkel rendelkező) szempontjából való közvetlen megítélése veszélyeztetné a társadalom problémái összefüggéseinek feltárását, a megoldási módozatok következményeivel való számvetést, a társadalom folyamatainak, jelenségeinek irányításuk, tervezésük szempontjából is nélkülözhetetlen ismeretét.

A társadalom folyamatairól, jelenségeiről, a társadalmi problémák valódi összefüggéseiről kapott vagy kapható tudományos információk közvetlen napi politikai szempontból, közvetlen tudati hatásuk (vagy már elsősorban ideológiai következményeik) alapján való értékelése – esetleg azonnali elutasítása – növelheti az eszközök céllá, önálló értékké válásának lehetőségét. Ez a lehetőség éppen a korlátozott erőforrások miatt amúgy is folyamatosan kísért társadalmunkban: a korlátozott célok sok tényező miatt nem mindig fogalmazhatók meg, ezért vagy túlságosan távoli és általános lesz a cél, vagy a meglevő eszközöknek megfelelő célok kerülnek kitűzésre.[85] Nem az eszközöket alkalmazzák tehát a célokhoz, hanem a célokat az eszközökhöz.

Társadalmunk további fejlődésének azonban alapvető feltétele minden olyan tényezővel való számvetés, amely akár a gazdaságból, akár a társadalomból, akár a történeti kontinuitás jelenségeiből, vagy közvetlenül a berögződött politikai gyakorlatból (ennek személyi, érdek- és szervezeti összefüggéseiből) adódóan korlátozhatja a fejlődés érdekében szükségessé váló racionális döntéseket és végrehajtásukat.

Már több ízben utaltunk rá, hogy társadalmunk fejlődésében nem csupán megkésettségről, hanem a megkésettséggel *is* összefüggően a nyugat-európaitól eltérő gazdaság- és társadalomszerkezet (ennek megfelelő további sajátos jelenségekkel) kialakulásáról, másfajta fejlődési útról van szó. Ez a más út – a történelmi körülmények alakulása folytán – a szocialista társadalomfejlődésbe torkollott, s a modernizáció ebben a társadalomban teljesedik ki.

Láttuk, hogy a kontinuitás és a diszkontinuitás sajátos dialektikája a gazdaságban és a társadalomban egyidejűleg teremt „ösztönző" és „fékező" hatásokat, gyorsít fel társadalmi átalakulási folyamatokat és lassítja, esetenként el is torzítja őket. A társadalom alakulásának feltételei tehát mindenképpen mások, mint Nyugat-Európában, ebből a szempontból a modernizáció sem hoz „kiegyenlítést". A korábbi folyamatok (és az új folyamatokba a korábbi feltételekből is adódóan beépült sajátosságok) talaján bekövetkezett tudatos társadalomépítés jellegzetességeit tehát csak részben láthatjuk bizonyos elmaradások behozásában (távolról sem minden területen), ennek a társadalomépítésnek eredményei legalább ennyire a ‚más" jelenségek kibontakoztatásában, más fejlődési út követésében mutatkoznak.

[1] Hoos Janos kimutatta, hogy „a nemzeti jovedelem novekedési ütemének és a mezogazdaságban megtermelt nemzeti jovedelem alakulásának egyenletessege vagy egyenetlensege kozott szoros az osszefüggés Az iparnál ez kevesbe tapasztalható." *Hoós Janos:* Muszaki fejlódés, struktúraváltozás, gazdasagiranyitas Budapest 1976. 193. old Gazdasagfejlodesunk belső problemáira lásd *Nyers Rezső–Tardos Márton:* Milyen gazdasagfejlesztési stratégiát valasszunk? Gazdasag, 1979 1. szam 6 és kov. old

[2] *Janossy Ferenc:* Gazdaságtorténet és gazdaságtervezes. Tervgazdálkodasunk idoszerű kerdesei Budapest 1973 147. old

[3] Ennek hatására – kulonosen a videki ipartelepítések eseteben, amidon ma már viszonylag fejlett technikát alkalmazó üzemeket kell ellátni alacsonyabb altalanos es szakmai szinten levo munkásokkal – és az adódó konfliktuslehetőségekre lasd *Andics Jenő:* A technikai haladás társadalmi problemai a gazdasági szervezetekben Budapest 1977. 97. és kov old

[4] Az „irreverzibilitast" itt most a Janossy-féle felfogásban értem: „a jovőt koti a mult, de nem determinalja". (*Jánossy Ferenc:* Gazdaságtorténet és gazdasagtervezes 130 old)

[5] Erdós Tibor szerint az intenzív fejlődés nemcsak a munkaerő-tartalék kimerulesevel fugg ossze, hanem mas osszetevoi is vannak· korszerűség, minőség, kulso es belső feltételekhez alkalmazkodó termekszerkezet, a felhasznált munkaerő es anyagmennyiség kedvezőbb aránya stb.

[6] *Hoós János·* Műszaki fejlődés, struktúraváltozás, gazdasagirányítás 72 old

[7] Csak két ilyen hibas értekelesre hivatkozunk· „Az új gazdásagiranyítási rendszer egyik ertekelhető hibája az volt, hogy az ágazati egyedi célok végrehajtására szolgalo szabályozókat nem eléggé specifikáltan, hanem nagymértekben sablonszeruen – elsosorban laza penzugyi szemlelet alapján – határoztak meg. A szabalyozás helyesen megfogalmazott alapelvei mellett a végrehajtás nem kovette az elméleti irányvonalakat" Vagy: „Az elmúlt pár év alatt szamos olyan alapveto, piacra orientált dontés szuletett, amely orientációjaban téves volt, ugyanis nem szabadpiacra, hanem korlátozott, kötött piacra kellett volna szabályoznia" (*Bucsy László:* Az innovációk rendszere és a vallalati fejlődes. Budapest 1976 19. old.) Ezek ugyan meglehetősen általános megallapításokként hangzanak, am az utóbbi években kozgazdasági és szociológiai elemzések mutatták ki a központ közvetlen beavatkozásának gyors novekedeset Lásd pl *Antal Laszlo:* Fejlodes – kitérővel. – Penzugyi Intézet Tanulmanyai, 1979 1. szám, illetoleg *Laky Teréz:* A recentralizálás rejtett mechanizmusai. Valóság, 1980 2 szám Laky Teréz a „rejtett mechanizmusokon olyan ideológiai, politikai, gyakorlati, gazdasági, szervezeti tenyezők egymasra hatását" erti, „amelyek egyuttese erőteljesen befolyásolja a választást az irányítás ketfele eszkoze, az utasítások és az érdekeltté tétel kozott". (Uo 32. old)

[8] A termekszerkezet megvaltoztatása – amire egyébkent sikeres peldak is vannak iparunk teruleten – (pl a Magyar Daru- és Hajogyar, a Győri Raba gyar stb esetében) egyreszt szinte „vilaggazdasagi" meretű kozgazdasági gondolkodast, masreszt helyi „uzemi" meretű szociológiai gondolkodást is igenyel. Nem csupan a termekszerkezet megvaltozasa, de akar nagyobb meretű technologiai valtozas is mas szakmaigenyekkel jar, atrendezi a szak munkásstrukturat (annak ber- és presztizs osszefuggeseivel egyutt), amelynek azután az uzemen kívul ható kovetkezmenyei is vannak.

[9] E retegeket a szociológiai szakirodalomban tobboldaluan hátranyos helyzetben levő rétegeknek is nevezik A „relatív depriváció" fogalmanak alkalmazása a tobboldaluan hatranyos helyzetben levők csoportjaira Peter Townsend nevehez fűződik (Lasd *P Townsend* [Ed] The Concept of Poverty. London 1971.) Nyilvánvalóan jelentős kulonbségek vannak azonban az ilyen helyzetben levő retegek, csoportok kozott, a helyzet nem is minden kovetkezménye azonos. aligha találnank pl devianciara való hajlamot a nyugdijasok koreben Annyiban azonban kozos vonassal rendelkeznek, hogy az atlagnal rosszabb eletfeltetelek kozott elnek (bar esetleg kulonbozó tenyezók folytan), es igy szocialpolitikai „kezelest" igenyelnek

[10] Lasd erről atfogóan *W. A Welsh* Elites and Leandership in Communist Systems. Some New Perspectives – Laboratory for Political Research. Reprint Series 63. szam The University of Iowa 1976. 165 es kov old A problema ugy is megjelenik a nyugati irodalomban, hogyan integralhatok a szakértők a politikai celok megvalósitasaba anélkul, hogy ők határoznák meg ezeket a celokat Lasd *Mark Field* (Ed.) Social consequences of Modernization in Communist Societies. Baltimore–London 1976 39 old Ez a szembeallitas is a kerdes helytelen megfogalmazásaról tanuskodik

[11] Lásd *W. A. Welsh*· Elites and Leadership in Communist Systems

[12] *Kulcsar Kálman*· Tarsadalom, politika, jog Budapest 1974 50 és kov old

[13] Az újabb magyar szociologiai irodalom alig tanulmanyozta meg ezt a kérdést. Mindossze egy cikket emlithetunk *Banlaky Pal*· Dzsentri-utod? Kritika, 1979 9 szam 9–10 old

[14] Lasd erre *Laky Terez* Szamitogepek hatekony alkalmazasanak szociológiai feltetelei. INFELOR Kutatasi beszamolo Budapest 1972

[15] A szakismeret elegtelensege, a „kvazi-szakismeret" jelenléte a szakszerűségre epitett szervezetekben egyik legfontosabb forrása a pejoratív értelemben vett burokratikus jelensegeknek

[16] Lásd *Laky Terez* Vallalatok alkupozicioban Gazdasag, 1979 1 szam 77–78. old , *Laky Terez:* A recentralizalas rejtett mechanizmusai Valósag, 1980 2. szam. 37 es kov. old , illetőleg *Kulcsar Kálmán:* Gazdasagi szervezetek, belső es kulső kornyezetuk Vezetestudomany, 1977 3 szam 8–10 old.

[17] *M Crozier*. Le phenomene bureaucratique Párizs 1963 246 old

[18] Uo 247. old.

[19] Uo A valtozasok problémajara bővebben uo. 257 es kov old

[20] A burokratikus jelenséget ugyanis három értelemben fogjuk fel· a burokratikus szervezet (a Max Weber által kialakított ideáltipus értelmében), a pejoratív értelemben vett burokrácia vagy burokratizmus, és végül a bürokracia mint uralmi helyzetben levő igazgatasi vegrehajtó szervezet. A harom értelem megkulonboztetendő, bar nem fuggetleníthető egymástól a masodik jelenség az első, a burokratikus szervezet diszfunkcionalis termeke, a harmadik pedig tulajdonképpen ugyanez, de meghatározott történelmi-tarsadalmi helyzetben kovetkezhet be Lásd *Kulcsár Kálmán*. A politikai rendszer es a politikai folyamat (Sajto alatt)

[21] Lásd *Héthy Lajos–Mako Csaba*. Munkasok, erdekek, érdekegyeztetes Budapest 1978. 167–168. old

[22] Lásd pl *Hethy Lajos–Mako Csaba* Munkásmagatartasok és a gazdasagi szerkezet. Budapest 1972.

[23] *Lukács Gyorgy:* A társadalmi lét ontológiájáról II kot Budapest 1976 146 old

[24] *N Luhmann:* Positives Recht und Ideologie. Archiv fur Rechts- und Sozialphilosophie. 53. kot. 1967. 540–541 old A problemara lasd *Kulcsar Kalmán:* Az ideologiai változások hatása a jogi struktúrára (Kíserlet a szocialista tapasztalatok elemzésere) I–II. Szociológia, 1978 2–3 szám.

[25] Magyarországon – a felszabadulás előtti rendi viszonyok maradványaival terhelt tarsadalomban, és eppen a rendi elemekből kovetkezően – a szarmazás mindig fontos tenyező volt Éppen ezért – az objektíve kialakult politikai osszefuggéseken túl valóban bizonyos történelmi kontinuitas figyelhető meg a szarmazas tenyének tovabbi tarsadalmi jelentőségében· „A rendszer tagadasa minden ponton létrejon ha a származás az ősokig visszamenően, a kék ver bizonyításával fontos, akkor az antitezis nem az, hogy a »származas nem fontos«, hanem a származás mint ertek megmarad, de osztálytartalmanak masik oldala, ellenpólusa válik »fontossa«, a hatalom érdekeinek megfelelően." (*Losonczi Ágnes:* Az eletmód az időben, a targyakban és az ertekekben 258 old) Ez a sajatos jelenseg – amelyet aláhuztak a szocialista átalakulás politikai osszefuggései – *ma* már (esetenként az ellenkező előjelűve is fordulva) mint „ertekkepzo' elem, tulhaladott ideologiai vonas tarsadalmunkban Itt jegyezzuk meg, hogy az ilyesfajta kontinuitásnak mas jelenségei is vannak, s Losonczi Ágnes idézett munkájában emlit is már példákat.

[26] *S. N. Eisenstadt:* Tradition Change and Modernity New York–London–Sydney–Toronto 1973. 131 old.

[27] A szervezeten beluli es a tarsadalom makrostrukturalis méreteiben jelentkező retegződés osszefuggeseire a magyar szociologiai irodalomban lasd *Andics Jenő–Rozgonyi Tamás:* Konfliktus és harmónia. Budapest 1977. 64. és kov. old, illetoleg *Mako Csaba*· Technika – munkaszervezet – munkasrétegződes. Szociologia, 1979 1 szam

[28] Lásd erre *Warren Breed:* The Self-guiding Society New York–London 1971. 28 old.

[29] Lásd *Kulcsár Kálmán:* A népi ülnök a bíróságon. Budapest 1972.

[30] A magyar szociológiai szakirodalom szerint a járási tanácsok helyére létesült kifejezetten szakigazgatási jellegű járási hivatalok fő területe a megyei döntések és a helyi elképzelések, kezdeményezések közvetítése, a helyi érdekek egyeztetése, integrálása segíti a megyei dontéseket. *Szegő Andrea:* A területi érdekviszonyok, a központosított újrafelosztás és a területi igazgatás. Szociológia, 1976. 3–4. szám. 427. old.

[31] Ezek a régiók a mai, 1971-ben kialakított – „gazdaságtervezési körzetek" szerint: Budapest Pest megyével, Észak-Dunántúl (Győr), Dél-Dunántúl (Pécs), Északi régió (Miskolc), Keleti régió (Debrecen), Délalföldi régió (Szeged).

[32] Lásd *Marion Levy Jr.:* Modernization and the Structure of Society. Princeton, New Jersey 1966. 55. és köv. old.

[33] A magyar megyerendszer problematikus helye a modernizációs folyamatban tulajdonképpen történeti gyökerű. Ahogy Bibó István kifejtette, a magyar vármegye a XIX. század közepétől megszűnt az eleven nemesi önkormányzat szervezete lenni, s a hivatalnokká vált nemesi osztály önfenntartásának és önadminisztrációjának színhelye lett. Felülről nézve a megyei rendszer nehezen ellenőrizhető, nem eléggé elmélyülten szakszerű a tevékenysége, alulról nézve túlságosan távoli ahhoz, hogy az egész megye lakossága számára organikus érdeket jelentsen, így vonzza a kozéletiséget, a megyei közvélemény érdeklődését. Így nem igazi szakigazgatási központ, és nem is igazi autonómia. A vármegyei „önkormányzati" képviselet „hamis" jellegére, arra, hogy „nincs gyökere a kozösségben", még Ferdinandy Gyula egykori belügyminiszter 1920-ban benyújtott *törvényjavaslatai* indoklásában is rámutatott, éspedig a dzsentri uralommal szembeni reformokra törekedve. (Lásd *Csizmadia Andor:* Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Budapest 1979. 420. old.) S Bibó István fent összefoglalt fejtegetéseinek lényege megtalálható a Nemzeti Parasztpárt 1946. évi közigazgatási reformtervezetében is, amely lényegében Erdei Ferencnek és Bibó Istvánnak a munkája volt. (Lásd uo. 542. és köv. old.) Az elégtelen szakismeret és a kifejletlen autonómia egyik hatása az öncélúvá válás, és ezzel a változásokkal való szembenállás is. Az „Ugocsa non coronat" irracionalizmusa, ha nem is kijelentve, de tevékenységben még megmaradt lehetőség. Itt jegyezzük meg, hogy a hatalmi elem tradicionális túlsúlya a magyar közigazgatásban a szakismerettel szemben sajátos módon mutatkozik meg az alacsonyabb szintű közigazgatási vezetőkkel szembeni társadalmi elvárásokban is. Ezt jelzik Losonczi Ágnes és munkacsoportjának Békés megyében 1969-ben 2000 családból való mintán végzett vizsgálatai. A vizsgálatok eredményei szerint a tanácsi vezető felé megnyilvánuló elvárások sorrendje: 1. etikus magatartás, 2. emberi törődés, bánásmód, 3. szakmai hozzáértés, 4. hatékonyság. (*Losonczi Ágnes:* Az életmód az időben, a táragykban és az értékekben. 633. és köv old.) Világos, hogy éppen a leggyakrabban említett elemek a hatalmi helyzettel vannak összefüggésben, és a szakszerű közigazgatás haté-

kony mukodesevel kapcsolatos elvarasok csokkentebbek Nagyon jellemző tovabba, hogy a foglalkozasi retegezettseg szerinti bontas azt jelzi, „minel kiszolgaltatottabb helyzetben van az ember, minel távolabb van a dontes lehetosegetol vagy a beleszolas jogatol, annal fontosabb szamara az emberi banasmod, a humanitas, torődes nem targyszeru, nem is erdemi haszon, hanem emberseges, sot erzelmileg, erkolcsileg motivalt modja És minel magasabban van viszonylag alacsonyabb az emberseges banasmod erteke es szuksege a hatekony, jo es eredmenyes tevekenyseggel szemben" (Uo 642 old) Hadd jegyezzuk meg, hogy a kozigazgatasi szervezet hatekonysagat a modernizacios folyamatban a szervezetbe, ill a kozigazgatasi szemelyzetbe beepult tradicionalis elemek jelentősen gyengithetik Lasd erre altalanosan *Fred W Riggs* Administration in Developping Countries Boston 1964 381 s kov old Kozigazgatasunk működésének vizsgalata ilyen szempontok felhasznalasaval meg a jovo aligha felesleges feladata

[34] Lasd *Kulcsar Kalman* Tarsadalom, politika, jog 102 es kov old kulonosen pedig *Lőrincz Lajos* A kozigazgatas jellege es hatasai Budapest 1979 (Doktori ertekezes, kezirat)

[35] *Marion Levy Jr* · Modernization and the Structure of Society 59 old

[36] *Wimcjusz Narojek*· A tervezo tarsadalom Budapest 1979 265. old

[37] Lasd *Horvath Laszlo* A szabalyozorendszer uj vonasai Gazdasagi szabalyozok (Szerk Horvath Laszlo) Budapest 1980 14 es kov old

[38] Lasd erre vonatkozolag *Erdős Tibor* Gazdasagi novekedesunk uteme, gazdasagi egyensuly, hatekonysag Budapest 1979 20–21 old

[39] *Kulcsar Kalman.* A tarsadalmi tervezes es a jogi szabalyozas Gazdasag es Jogtudomany, X kot 1976

[40] *Max Weber* Gazdasag es tarsadalom Budapest 1967 55–57 old.

[41] Uo 43 old

[42] *Amitai Etzioni* The Active Society London–New York 1968 254 old

[43] Etzionitol idezve „A racionalitas nem linearis folyamat, amelyben minel nagyobb a cselekvő el nem kotelezettsege, annal racionalisabb lesz dontese Bizonyos el nem kotelezettseg valoban eredmenyezhet nagyobb racionalitast, a fokozottabb el nem kotelezettseg azonban elhomalyosithatja, eseten kent el is torolheti a celt, amelynek erdekeben a kalkulacio es az eszkozok lancolatat kialakitottak Pszichologiai kifejezessel, barmilyen celnak valo elkotelezettseg emocionalis, es ebben az ertelemben nem racionalis, minel nagyobb azonban az el nem kotelezettseg (azaz az erzelmek fokozott elnyomasa), annal nagyobb a veszelye annak, hogy a celhoz valo elkotelezettseg is elnyomodik" (Uo 257 old) Etzioni is hivatkozik Weberre, aki kimutatta az un ritualis cselekves irracionalitasat, azaz a celt tekintetbe nem vevo rutin cselekves irracionalitasat a szervezetekben S kovetkeztetese , Nem tarthato, hogy minel nagyobb foku a cselekvo eszkozracionalitasa, annal racionalisabb a dontese" (Uo 258 old)

[44] Uo

[45] Uo 265 old

[46] Uo. 301. old.

[47] *Winicjusz Narojek:* A tervező társadalom. 33. és 42. old.

[48] A jog eszközjellegével kapcsolatban napjainkban is viták folynak a jogtudományban, sokan tiltakoznak az ellen, hogy a jogot „puszta eszközzé" fokozzák le. Holott nem erről van szó. A jog, mint évezredek óta fejlődő társadalmi jelenség természetesen relatív önállósággal rendelkezik, saját összefüggései, sőt törvényszerűségei vannak, és éppen sajátosságai teszik lehetővé, vagy ellenkezőleg, akadályozzák meg, hogy hosszabb távon sikerrel alkalmazzák valamilyen társadalmi probléma megoldására. (Lásd erre *Kulcsár Kálmán:* A jogszociológia alapjai. Budapest 1976. 136–138. old.)

[49] *Forgács Katalin–Égető Emese:* A szocialista egyenlőség az elosztásban. Budapest 1978.

[50] Lásd erre vonatkozólag *Kulcsár Kálmán:* Társadalom, politika, jog. 50–154. old.

[51] *Erdős Tibor:* Gazdasági növekedésünk üteme, gazdasági egyensúly, hatékonyság. 22. old.

[52] A társadalomirányítással célzott változásoknak természetesen „ára" van, amely a végrehajthatóság mellett is befolyásolja a változást eredményező döntéseket. Warren Breed John Fitzgerald Kennedy új külpolitikai koncepciójával (enyhülés, „békehadtest" stb.) kapcsolatos döntések lehetőségeit vizsgálva állapította meg, hogy minden új tudományos eredményen alapuló döntést a következő tényezők korlátozzák: 1. pszichológiai erők, amelyek védik a meglevőt, mert félnek a változással bekövetkező bizonytalanságtól, feszültségektől; 2. gazdasági, „beruházott" érdekek (a Kennedy által célzott enyhülésben pl. bizonyos ipari ágazatokat, szakszervezeteket, katonai szervezeteket veszteségek érték volna); 3. politikai erők, amelyek azonosulva a régi kontextussal, megkísérlik az „innovátorokat" inkonzisztenciával, felforgatással, esetleg árulással is vádolni. (*Warren Breed:* The Self-Guiding Society. 54. old.)

[53] Friss István a szocialista társadalom irányítása és tudomány összefüggéseivel foglalkozó posztumusz cikkében idézi az MSZMP Politikai Bizottságának határozatát a Tudománypolitikai Irányelvek megvalósulásával kapcsolatos vita után, amely szerint „erősíteni kell a tudomány, a tudomány művelőinek részvételét társadalmi-gazdasági céljaink meghatározásában". Illetőleg: „A társadalomtudományok dinamikus fejlődésének alapfeltétele a tudomány és a politika megfelelő kapcsolatának, összhangjának biztosítása és állandó megújítása ... Javítani kell a társadalomtudományi eredmények felhasználásának feltételeit a politikai döntésekben." Ám rámutat a lehetséges akadályok egy részére is. „Azt is látnunk kell, hogy politikai, társadalmi, gazdasági és tudományos körökben egyaránt szép számmal akadnak, akik számára a mai helyzet előnyös, akiknek ez a helyzet pozíciót, tekintélyt, befolyást, hatalmat biztosít. Ezek között is akadhatnak, akik két kézzel kapnak az újon, mert attól előnyöket várnak a társadalom egésze számára. Akadhatnak azonban olyanok is, akik szembefordulnak az újjal, mert hatalmuk,

befolyásuk elvesztésétől vagy csökkenésétől tartanak és ezért ellenzik a változást. Útjában állhat elképzeléseink megvalósításának az a körülmény is, hogy politika és tudomány, gyakorlat és elmélet sokszor különbözőképpen közelítik meg ugyanazokat a problémákat. A politikusnak és a gyakorlat emberének elsősorban a ma és esetleg még a közvetlen jövő problémái fontosak, a tudomány és elmélet emberei sokszor a jövő perspektívájából ítélik meg a ma és a holnap problémáit. A politika és a gyakorlat embereire sokszor nyomasztó mértékben hatnak a jelen gondjai, napi életünk sürgető megoldást követelő feladatai. Nem tudnak kellően elmélyedni azokba a problémákba, amelyek még nem zavarják a sürgős feladatok megoldását. A tudomány és elmélet embereit ugyanakkor esetleg az nyugtalanítja, hogy a mai nehézségek leküzdésére indokoltnak látszó cselekedetek százszor nagyobb nehézségeket okozhatnak a jövőben. *Friss István:* A szocialista társadalom irányítása és a tudomány. Gazdaság- és Jogtudomány, XIII. köt. 1979. 1–2. szám. 8–9. old.

[54] Uo. 11–12. old.

[55] Éppen ezért lényeges, hogy az oktatási rendszer ne csak az adott szakmastruktúrára alapozó specializáció pillanatnyi igényeinek feleljen meg, hanem minél magasabb szintű általános képzést adjon minél szélesebb méretekben.

[56] Ez a helyzet sajátos egyenlőtlenségi viszonyokat eredményezett. Lásd erre vonatkozólag *Forgács Katalin–Égető Emese*: Szocialista egyenlőség az elosztásban. 120–124. old.

[57] A gazdaságpolitika és a szociálpolitika egymást kiegészítő funkciója legalábbis elvi szinten már felismert. Lásd *Berényi József:* Életszínvonal és szociálpolitika. Budapest 1974. 30. és köv. old.

[58] Lásd *Kulcsár Kálmán:* Társadalom, politika, jog. 293–316. old.

[59] *Marion Levy Jr.:* Modernization and the Structure of Society. 61. old.

[60] Lásd *Cseh-Szombathy László* (Szerk.): A változó család. Budapest 1978. 25. és köv. old. Mint ismeretes egyébként a magyar családjogi törvény a tartós házasságon kívüli együttéléshez sok tekintetben a házassághoz hasonló jogkövetkezményeket fűz.

[61] Lásd erre vonatkozólag *Kulcsár Kálmán:* A népi jog és a nemzeti jog. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője. IV. köt. 1961. 1–2. szám. 164. és köv. old.

[62] Németh László sajátosan elemezve *Madách* „Az ember tragédiáját, új szempontot látott a magyar történelem és Európa viszonyában: „A komolyan vett európai eszmékre az európai történelem jégverése Rákóczin, Hajnóczyékon, a szabadságharcon, Adyn, és társain át mindmáig: ez a magyar »szellemtörténet«. (*Németh László:* Az én katedrám. Budapest 1975. 638. old.) Ebben az ábrázolásban a külső eszmék kedvezőtlen külső tényezők alkotta szituációban akkor találtak talajra és indítottak el mozgást Magyarországon, amidőn kívülről jött tényezők el is nyomták, amidőn az ország az

európai (nagyhatalmi) politika áldozatává vált. Ez a Németh László említette esetek túlnyomó részében igaz.

[63] *Yogendra Singh:* Modernization of Indian Tradition. Faridabad 1973. 213. old.

[64] Az ún. népi mozgalomban bizonyos híd épült ki a baloldaliság és a nemzeti-nacionalista eszme között. Lásd erre, valamint a mozgalom több színű radikális tartalmára *Lackó Miklós:* Válságok – választások. Budapest 1975. 14–170. old.

[65] *Németh László:* A minőség forradalma. Harmadik kötet. Budapest 1940. 37. és köv. old.

[66] Ezt a folyamatot már kezdi elemezni történetírásunk. Lásd pl. *Balogh Sándor:* Parlamenti és pártharcok Magyarországon. 1945–1947. Budapest 1975. vagy *Vida István:* A Független Kisgazdapárt politikája. 1944–1947. Budapest 1976.

[67] *Yogendra Singh:* Modernization of Indian Tradition. 214. old.

[68] *Csoóri Sándor:* Nomád Napló. Budapest 1979. 459., 466. old.

[69] *Huszár Tibor:* Csoóri Sándor és a Nomád Napló. Valóság, 1979. 8. szám. 62. old.

[70] *Grezsa Ferenc:* Németh László vásárhelyi korszaka. Budapest 1979. 71. old.

[71] Lásd pl. Sükösd Mihály írását Csoóri Sándor „Nomád Napló"-járól. Valóság, 1979. 8. szám. 74. old.

[72] A jelenlegi hatályos magyar Polgári Törvénykönyv 611. § (1) bekezdés szerint: „Ha nem az örökhagyó leszármazója a törvényes örökös, az örökhagyóra valamelyik felmenőjéről öröklés vagy ingyenes juttatás útján hárult vagyontárgy ági öröklés alá esik." Azaz, ezeket a vagyontárgyakat a szülő, illetőleg a kieső szülő helyén leszármazói, ilyen hiányában a nagyszülők, illetőleg távolabbi felmenők öröklik (612 § (1)–(2) bek.).

[73] Lásd *Kulcsár Kálmán:* Társadalom, politika, jog. 201–230. old. és *Kulcsár Kálmán:* A jog etnológiai kutatásának problémája – ma. Valóság, 1978. 9. szám. 3–11. old.

[74] Ez a probléma természetesen másként jelentkezik azokban a társadalmakban, melyekben a tradicionális magatartási normák, akár korábbi jogrendszerből adódóan még élnek, és a társadalom tagjai nagy tömegének magatartását ténylegesen irányítják, mint pl. Indiában.

[75] A jog helyességének és a jogalkotás helyességének problémájára lásd *Kulcsár Kálmán:* A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. Budapest 1961. 231. és köv. old., ill. *Kulcsár Kálmán:* A jogszociológia alapjai. 187. és köv. old.

[76] A jogszabályok alkotta *normatív* szituáció és a társadalmi folyamatok következményeiből adódó reális szituáció különbözhet egymástól, és ez a cselekvést jelentősen megnehezíti.

[77] Ezt a körülményt lényegében Eisenstadt is a modernizációs folyamat sikerének feltételeként kezeli. Lásd *S. N. Eisenstadt:* Transformation of

Social, Political, and Cultural Orders in Modernization. American Sociological Review. 30. köt. 1965. 5. szám. 659–660. old.

[78] *Yogendra Singh:* Modernization of Indian Tradition. 114. és köv., valamint 202. old.

[79] Nem minden fejlődő országban ez a helyzet. Eisenstadt pl. utalt arra, hogy India magasan differenciált és komplex történelmi civilizációját azért őrizhette meg, mert bármilyen politikai kerettől függetlenült. S mert a kulturális és politikai szféra elkülönült egymástól, „a modernizáció relatíve függetlenülhetett a politikai szféra felé megnyilvánuló sajátos tradicionális kulturális orientációktól". (*S. N. Eisenstadt:* Transformation of Social, Political and Cultural Orders in Modernization. 667–668. old.) Ezt a nézetet mások is – köztük Yogendra Singh is – megerősítik (*Yogendra Singh:* Modernization of Indian Tradition. 208–210. old.), azzal azonban, hogy egyrészről a posztkoloniális időszakban egyes tradicionális elemek regenerálódtak és – pl. a kasztok – politikai szerepre tettek szert, másrészről, hogy ebből a „lehetőségből" a modernizációs folyamat megtörése is származhat, olyan inkonzisztenciák jöhetnek létre, mint pl. a demokratizáció a politikai-polgári kultúra terjedése nélkül; bürokratizálódás általános normák iránti elkötelezettség nélkül; a tömegközlésben való részvétel és így az aspirációk növekedése az anyagi erőforrások megfelelő növekedése nélkül; az „osztó" igazság elve és verbalizált jóléti ideológia anélkül, hogy ez vagy a szociálpolitika a társadalom struktúrájában megvalósulna; stb.

[80] *Németh László:* A minőség forradalma. Harmadik kötet. 163. old.

[81] *Németh László:* Az én katedrám. 450. old.

[82] *Marx:* A zsidókérdésről. MEM 1. köt. Budapest 1957. 369. old.

[83] Ezt a folyamatot elemzi *Niederhauser Emil* „A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európájában" c. könyvében (Budapest 1977.). A nemzeti megújulási folyamat ezekben az országokban a nemzeti nyelv, vagy a nemzeti nyelvű közoktatás és a nemzeti irodalom megteremtésével kezdődött. Az irodalom jelentőségét és nagyságát nem esztétikai értékével, hanem azon mérik, hogy mennyiben teljesíti „nemzeti hivatását". A kulturális szakasz visz el a már messzebbre vezető politikai követelésekig, amelyhez képest *másodsorban* vetődnek fel a gazdasági és politikai igények. (Uo. 371–372. old.) Az irodalom politikai mércével történő megítélése tehát organikusan benne van a kelet-európai történelmi fejlődésben.

[84] Uo. 342–345. old. Niederhauser utal arra is, hogy a mozgalmak zöme a XIX. században akkor bontakozott ki, amidőn Nyugat-Európában a kapitalizmusnak éppen a legkevésbé vonzó arculata jelent meg: a végletes kizsákmányolás, nyomor, a társadalmi különbségek végletes jelenségei.

[85] Ez a sajátosság természetesen nemcsak a szocialista társadalmakban és nem is csak „össztársadalmi", hanem vállalati szinten is megmutatkozhat. Lásd erre *Warren Breed:* The Self-Guiding Society. 99. és köv. old.

Tartalom

Első rész
TÖRTÉNETI–TÁRSADALMI ELŐZMÉNYEK 5

Első fejezet / A „megkésettség" és összefüggései 9
Második fejezet / Fejlődési tendenciák a két világháború között 36
Harmadik fejezet / A szocialista fejlődés sajátosságai a hetvenes évekig 80

Második rész
TÁRSADALOMSZERKEZET – TÁRSADALMI PROBLÉMÁK 141

Első fejezet / A magyar társadalom szerkezete a hetvenes években 143
Második fejezet / Társadalmi problémák a hetvenes évek Magyarországán 205

Harmadik rész
VÁLTOZÁS, KONTINUITÁS ÉS DISZKONTINUITÁS A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN 257

Első fejezet / A társadalmi folyamatok irányítása 259
Második fejezet / A kontinuitás problémája a magyar szocialista társadalom irányításában 302

A kiadásért felel a Kossuth Konyvkiadó igazgatója
80.215.66-19-2 Alfoldi Nyomda, Debrecen
Felelós vezető Benkő István
A kotet dr. Lakatos György szerkesztette
A borító Szántó Tibor munkája
Műszaki vezető Aranyi Imre
Műszaki szerkesztő Székffy Gyula
Terjedelme 16,6 (A/5) ív

28,– Ft

A magyar szociológiai kutatások fellendülése, sokasodó eredményei napjainkra megérlelték a szintézist, mai társadalmunk legfontosabb jellemzőinek, problémáinak összefoglaló megragadását. Kulcsár Kálmán munkája, történeti perspektívába állítva a magyar társadalom fejlődését, e fejlődés sajátosságaiból kiindulva elemzi a ma jelenségeit. Ezt az elemzést a történetiség mellett a gazdasági és társadalmi tényezők egymásra hatásának kibontása, a tudatos társadalomalakítás és az azt feltételező történetileg kialakult sajátosságok összefüggéseinek feltárása jellemzi. Olyan kérdésekre keres választ, mint a „modernizáció" történeti-társadalmi összefüggései a közép-kelet-európai szocialista országokban (természetesen Magyarország példáján), a szocialista társadalom osztály- és rétegsajátosságainak alakulása, a társadalmi problémák (életmód, deviancia) összefüggése társadalmunk fejlődésének jellemzőivel, a társadalom innovációs készségének tényezői, a tradíció szerepe mai társadalmunkban stb. A munka mindennapi problémáink mélyebb összefüggéseit keresve tájékoztat és gondolkodtat.